

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

MATTHEW KNEALE

BİR ATEİSTİN İNANÇ TARİHÇESİ

MATTHEW KNEALE
Bir Ateistin İnanç Tarihçesi

MATTHEW KNEALE 1960'ta Londra'da doğdu. Oxford Üniversitesi'nde Modern Tarih eğitimi aldı. 1987'den itibaren romanları ve öyküleri yayımlanmaya başlayan Kneale, 2000 yılında *İngiliz Yolcular* (çev. Arzu Durukan, Bilge Kültür Sanat, 2002) kitabıyla Whitbread Yılın Kitabı Ödülü'nü kazandı, Booker Ödülü adayları arasına girdi. *Bir Ateistin İnanç Tarihçesi* ilk kurgudışı kitabıdır.

An Atheist's History of Belief.

Understanding our Most Extraordinary Invention

© 2013 Matthew Kneale

Bu kitabın yayın hakları Anatolia Telif Hakları Ajansı aracılığıyla
The Random House Group Ltd.'den alınmıştır.

İletişim Yayınları 2230 • Tarih Dizisi 102

ISBN-13: 978-975-05-1845-4

© 2015 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2015, İstanbul

EDITÖR Kıvanç Koçak

KAPAK Suat Aysu

KAPAK RESMİ Gustave Doré, "Yakup'un Meleklerle Güreşi", 1855

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ ve DİZİN Oben Üçke

BASKI ve CILT Sena Ofset • SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

MATTHEW KNEALE

Bir Ateistin İnanç Tarihçesi

En Sıra Dışı İcadımızı Anlamak

An Atheist's History of Belief
Understanding our Most Extraordinary Invention

ÇEVİREN *Şahika Tokel*

*Çok şey borçlu olduğum
iki olağanüstü tarih öğretmenine:
Londra'daki Latymer Upper School'dan
Robert Orme ve Graham Bearman'a...*

Bırakın hepimizin kısmen deli olduğunu varsayalım.
Böylece birbirimizi anlarız; pek çok bilmece çözülür;
akıldan çıkmayan ve can sıkıcı güçlüklerle, karanlıklarla ilgili pek çok şey aydınlanır.

– MARK TWAIN, *Christian Science*

Dünyayı yöneten, hayal gücüdür.

– NAPOLEON BONAPARTE

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	11
GİRİŞ	13
1 TANRILARIN İCADI	17
Bir Mamut Dişi Parçası Bulan Biri.....	17
Çıplak Dağda Yeni Bir Meşgale.....	25
Kahvaltı İçin Giyinmek.....	32
2 CENNETİN İCADI	43
Ölü Kralların Cape Canaveral'ı.....	43
Zerdüşt ve Arkadaşları.....	51
Doğaüstünün İntikamı.....	56
3 TANRI'YLA ANLAŞMALARIN İCADI	63
4 DÜNYANIN SONUNUN İCADI	77
Kehanetlerinize Dikkat Edin.....	77
Dünyanın Yanlış Sonu.....	96
Daniel'in Düşü: Devam Metinleri.....	103

5	MÜTEVAZİ CENNETİN İCADI	119
	Engelleri Aşmak.....	119
	Yahudi Olmayanlar İçin İsa.....	129
6	BİR DİN İCADI, BİR ULUS İCADI	153
7	DiĞER YERLERDEKİ İCATLAR	169
	Ağırbaşı Çin’de Kendinden Geçme.....	169
	Kan, Takvimler ve Top Oyunu.....	180
8	YERALTINDAN İCATLAR	189
	Ölülerin Yakıldığı Odun Yığınının	
	Giden Yol Boyunca Gülmek.....	189
	Pandora’nın Kutusunu Açmak.....	201
9	CADILARIN İCADI	211
10	YENİ TESELLİLERİN İCADI	223
	Yeni Yaralara Merhem.....	223
	Devrimi Beklerken.....	226
	Geçmişe Bakmak.....	231
	Büyük Boşluğu Doldurmak.....	238
	KAYNAKÇA VE İLAVE OKUMA	265
	DİZİN	271

TEŞEKKÜR

Eğer böyle bir kitap haklı görülebilirse, gerekçesi çeşitli inançları, umarım okurların aydınlatıcı ve şaşırtıcı bulacağı bir biçimde, bir araya getirmesidir. Profesyonel tarihçiler tüm bu inançlarla ilgili çalışmaları sağlamışlar, işin zor kısmını gerçekleştirerek tarihin yüzeyini kazıp dünyaya altınlarını sunmuşlardır. Söylemeye gerek bile yok onların çabaları olmaksızın tek bir sayfa bile tamamlayamazdım.

Eserlerini bu kitabın sonunda kaynakça ve ilave okuma olarak listelediğim herkese teşekkür etmek isterim. Aynı zamanda önemli ve çoğu zaman alaycı bir biçimde komik hikâyeleri için özellikle teşekkür etmek üzere bu kaynakların birkaçını ayırmak istiyorum. Jean Bottéro'ya mükemmel, antik Mezopotamya dini incelemesi için; Robin Lane Fox'a büyüleyici Kitabı Mukaddes ve ayrıca klasik paganizm ve erken dönem Hıristiyanlık analizi için; E.P. Sanders'a fevkalade duru İsa'nın yaşamı anlatısı için; Norman Cohn'a Ortaçağlardaki kıyametçi hareketlerin çarpıcı incelemesi için; hem Christopher Hill'e hem de Andrew Bradstock'a İngiliz İç Savaşı esnasındaki radikal dinsel grupların zengin portre-

leri için ve son olarak Nicholas Goodrick-Clarke'a Nazi dönemi öncesi gizli dini olağanüstü biçimde su yüzüne çıkardığı için özellikle teşekkür etmek isterim.

Aynı zamanda Bryan Ward-Perkins'e ve Gervase Rosser'a okunacaklar konusundaki değerli önerilerinden ötürü teşekkür etmek istiyorum. Temsilcim Deborah Rogers'a kitap bilgisi ve hem iyi günde hem de zor günde daima destekçi olduğu için teşekkür etmek isterim. Editörlerim Bodley Head, Stuart Williams, Jörg Hengsten ve Katherine Ailes'e adanmışlıkları, akıllıca kanıları ve bu muazzam konudaki etkileyici bilgileri için çok teşekkür ederim.

Son olarak, karım Shannon'a düzeltmeler konusundaki muazzam yardımı için teşekkür etmeliyim. Ayrıca bu kitabı yazmak için tekrar tekrar çabalarken benimle birlikte zorluğa katlandıkları için ona ve çocuklarımız Alexander ile Tatiana'ya teşekkürler.

GİRİŞ

Man Adası'ndan Metodist bir ateistle göçmen bir Alman Yahudisi ateistin oğlu olarak hiçbir zaman pek inançlı olmadım. Ancak diğer herkes gibi etrafımı inançla sarılı buldum. İnanç, okulda toplandığımızda sıkıntıyla mırıldandığım ve sözlerinin benim gibi biri tarafından tekrarlanıp durmasının tam olarak *kabul* edilip edilmediğini merak ettiğim “Babamız” (*Lord's Prayer*) duasındaydı. İnanç, kiliselerde ve daha sonra da seyahatlerde ziyaret ettiğim camilerde, sinagoglarda ve tapınaklardaydı. Üstelik diğer birçok şeyin yanı sıra bizzat varlığımdan da, annemi Almanya'dan kaçıp babamla tanıştığı İngiltere'ye gitmeye zorlayan, bir nevi inanç sorumluydu.

İngiltere'de büyümek en azından Hristiyanlığın resmî yorumunu belli belirsiz öğrenmeme yaramıştı. Bazen merak ederdim, gerçekte ne olmuştu? İnsanların cennet ya da günah gibi tuhaf görünen fikirler (*notions*) ortaya atmasının nedeni neydi? Ya da tanrılar gibi?

Bu kitap, nihayet merakımı gidermeye yönelik bir çabadır. “İnsanlar neden tanrılar icat etmiştir?” gibi genel sorula-

ra kesin bir dille cevap vermek tahmin edileceği üzere zordur, ancak yine de fikirler sunmaya çalıştım. Mümkün olduğu anlarda uzman bilim insanlarının cevaplarına başvurdum. Soruların bilim insanlarının –kuşkusuz akıllıca bir şekilde– bakışlarını kaçıracakları denli genel olduğu durumlardaysa elimden geleni yaptım.

Bu kitap dinsel kurumların tarihleriyle ilgilenmemektedir. Örgütsel güç mücadelelerini pek ilgi çekici bulmuyorum. Sıradan insanların neye *inandıklarını* öğrenmek istedim. Uzak durmaya çok özen gösterdiğim başka bir şey de dinsel jargondur. İnançların nasıl evrildiğini bir teoloji sözlüğüne bakmayı gerektirecek terimlere başvurmadan, mümkün olduğunca net bir biçimde anlatmaya çalıştım. Bu sayfalarda düalizmden, monizmden ya da ayinde kullanılan ekmek ve şarabın Hz. İsa'nın kanına ve etine dönüşmesinden (*transubstantiation*) bahsedilmeyecektir.

İnsanların inançlarına dair genel bir resim sunmaya çalışmış olsam da bu resmin eksiksiz ya da hatta dengeli olduğunu iddia etmeyeceğim. En çok merak ettiğim ve görünüşe göre bir tür hikâyesi olan inançlara odaklandım. Çin'deki, Hindistan'daki ve Ortadoğu'daki inançları, Mayaların, Azteklerin ve İnkaların inançlarını incelemenin yanı sıra Hristiyanlığa ve akrabası Yahudiliğe özel önem verdim.

Bu kitap özellikle dinsel inançla ilgili değildir. Marksizm gibi, güya, tamamen siyasi olan birkaç öğretiye de göz attım. Bunu yapma sebebim, bu ideolojilerin bazı açılardan çarpıcı bir biçimde dinleri andırmasıdır. Üstelik fikirlerinin çoğu normalde 20. yüzyıl politikasıyla bağdaştırılmayacak, daha eski dinsel düşüncelerden türemiştir.

Bu kitap dini küçümseme niyetinde değildir. Tam aksine, güçlü inançlara baktıkça onları daha da büyüleyici buldum. Bizim hakkımızda çok fazla şey söylüyorlar. Hayatını hayal gücünden kazanmaya çalışan bir kurgu yazarı olarak, insa-

noğlunun en büyük hayal ürünü projesi olan şeye çok büyük profesyonel saygı duyuyorum.

Bu, geçmişimizi şekillendirmede muazzam rol oynamış bir projedir. İnanmayanlar kendilerini riske atmak pahasına bunu göz ardı etmektedirler. İnançlarımız edebiyat, sanat, müzik ve mimarideki en iyi yaratıcılıkların çoğu için bir kanal olmuştur. Ayrıca en büyük teknolojik buluşlarımızın şaşırtıcı derecede çoğuna esin kaynağı olmuştur. İnançlar büyük olayların seyrini şekillendirmede sık sık anahtar rol oynamıştır. İnsanlık tarihinin, mantığın ve bilimsel keşfin temiz havasından ziyade yoğun, duygusal ve bazen de apaçık tuhaf inançların bulanık sularına bakarak daha iyi anlaşılabilceğini öne sürecek kadar ileri gideceğim.

Bu inançları keşfetmeye nereden ve hangi zamandan başlanabilir? Cevap: İnsanoğlunun düşünebileceğinin epey öncesinden.

TANRILARIN İCADI

Bir Mamut Dişı Parçası Bulan Biri

Aşağı yukarı 33.000 yıl önce güneybatı Almanya'da, şimdi Baden-Württemberg olan fakat o zamanlar kocaman buz tabakaları arasına gömülmüş, el değmemiş bir bölge olan yerde biri bir mamut dişı parçası buldu ve muhtemelen ısınmak için bir ateşin yanına çömelerek onu oymaya koyuldu.

Ortaya çıkan figür ancak 2,5 santimetre kadardı ya da ondan biraz daha kısaydı. Ufak da olsa düpedüz çarpıcıydı, ayrıca biraz da kafa karıştırıcıydı. İki ayak üzerinde, insan olduğu hemen anlaşılabilecek bir pozla duruyordu ancak başı aslan başıydı. Bu figürde tam olarak ne yapıldığı gizemini korusa da büyük ilgi toplayan bir nesne olduğu ortadaydı. Ellenmekten zamanla pürüzsüzleşip parlamıştı. Sonunda ya kasten ya da kazara kırılıp parçalara bölünmüş ve bir mağaranın, yani Hohle Fels'in derinliklerine terk edilmişti. Burada paleoantropolog Nicolas Conard ve ekibince keşfedilip dikkatle yeniden birleştirildiği 2002 yılına kadar kaldı.

Bu minik aslan insanla neden ilgilenmeliyiz? Figüratif sanatın bugüne dek bulunmuş en eski örneklerinden biridir. Ancak onu benim için çok daha ilgi çekici kılan bir başka ilk olma özelliği daha var: Dinsel sanatın ilk bariz örneği olması. Bu nesne, insanların doğaüstü varlıklara inandıklarının en eski kanıtıdır. İnsanların 33.000 yıl önce neye inandıklarını hakkında gerçekten fikir sahibi olmak mümkün müdür? Cevap, biraz şaşırtıcı olabilir ama, evet.

Neden insanların bu kadar çok zaman önce neye inandıklarıyla ilgilenmeliyiz diye sorulabilir. Basitçe ifade etmek gerekirse, inançlar genellikle kalıcıdır. Dinsel hayalperestlerin çağlar boyunca ileri sürdükleri şeylere rağmen ben, yeni din diye bir şey olmadığını iddia edeceğim. Dinler buz çekirdeği gibidir. Her birinde katman katman geçmiş inançları bulmak mümkündür. 33.000 yıl önceki inançlar bile dünyamızda hâlâ varlığını sürdürmektedir. Bu kitap bu buz çekirdeklerinin bazılarını incelemeyi, çok sayıdaki katmanın nasıl oluştuğunu keşfetmeyi ve bazen en umulmadık yollarla dünyamızı nasıl etkilemeye devam ettiklerini görmeyi amaçlamaktadır.

Aslan adamımızı yapanın inançlarının neler olabileceğine bakmadan önce bir an durup, bunların neler olabileceğine dair ne *beklenebileceğini* düşünmek istiyorum. Bir tanrıya inansınlar ya da inanmasınlar, günümüzde insanlara göre herhangi bir dinin ön koşulları nelerdir?

Cennet, muhtemelen listenin en tepesinde yer alacaktır. Tüm dinlerin temel işlevlerinden biri hiç kuşkusuz geçici varoluşumuzun tatsız görünümüne bir alternatif sunmaktır. Neredeyse tüm çağdaş dinler, en azından çoğu zaman kuralara uyan inançlıların erişilebileceği mutlu bir öteki dünya umudu vaat eder. Hal böyleyken, görülebileceği gibi, cennet ilk defa yaklaşık 4.000 sene önce sahneye çıkmıştır. Bu da onu, aslan adama kıyasla belirgin biçimde yeni bir icat kılmaktadır.

Peki ya ahlâk? Pek çok kimse bunun inancın tam kalbinde yer aldığını söyleyecektir. Neredeyse tüm çağdaş dinlere göre tanrılar insan davranışlarını dikkatle denetlemektedir ve insanın eylemleri duruma göre ya ödüllendirilecek ya da cezalandırılacaktır. Ancak ahlâk da nispeten yeni bir icattır. Görünüşe bakılırsa, aslında cennet fikriyle beraber ortaya çıkmıştır.

Şayet cennet ve ahlâk tüm dinlerin anahtar unsurları değilse, o halde bu şey nedir? Cevap, bence, *güvencedir* (*reassurance*). En eski zamanlardan beri her din en kötü kabusları uzak tutacak yollar önererek –böylece müritleri inanıyordu– insanları rahatlatmıştır. Bu kabusların neler olduğu kaçınılmaz olarak zaman içinde büyük değişiklik göstermiştir. İnsanların yaşam tarzları değiştikçe en büyük korkuları da değişmiştir. Dinsel fikirlerimizin değişmesine yol açan şeyin *korkularımızdaki değişimler* olduğunu savunacağım. Aslına bakılırsa insanlığın en büyük hayalî projesine ilham veren, kabuslarımızı bastırma ihtiyacıdır: Bu, kurgu yazımını gölgede bırakan, destansı bir icat emegidir.

33.000 yıl önce insanların en kötü kabusları neydi? Yazı geliştirilmeden ve insanlık tarihi kayda geçirilmeden tam 28.000 yıl önce var olan inançlara dair muğlak bir fikre bile sahip olmayı nasıl umabiliriz? Bunu basitçe cevaplamak gerekirse, kıyaslamalar yaparak. Yaşam tarzları yakın zamanlarda kaydedilmiş fakat aslan adamın oymacısıyla benzer bir varlık süren toplulukları inceleyerek. Göreceğimiz gibi, insanlar özgün olmayan varlıklardır. Onları benzer bölgelere koyun, zamanlarını harcamaları için benzer yollar sunun, benzer ihtiyaçlar ve korkular verin, dünya hakkında genel olarak benzer fikirlerle çıkageleceklerdir.

Avcı-toplayıcı halklarla ilgili yakın zamanlı çalışmalar son derece şaşırtıcı bir şeyi gün yüzüne çıkardı. Kuzey Kutbu bölgesinden Avustralya'ya, Patagonya'dan Güney Afrika'ya

dek tüm dünyada bu halklar on binlerce yıl boyunca birbirleriyle doğrudan hiç temas kurmamış olsalar da pek çok ortak noktaları vardı. Hepsi aynı büyüklükte, yaklaşık 150 kişilik kabileler (*tribes*) halinde yaşıyorlardı. Hepsi mevsimlerle birlikte ve avlayacak hayvan aramak için bir yerden ötekine taşınıyordu. Ayrıca hepsi tuhaf transa girme faaliyetlerine son derece meraklıydı. Aslına bakılırsa transa girmek tüm inançların merkezinde yer almaktadır.

Farklı kabilelerin transa girme şekilleri psikotrop maddeler¹ almaktan sessiz karanlıkta duyularını uyaranlardan mahrum bırakmaya dek büyük bir çeşitlilik gösteriyordu. Benzer biçimde, bunu kimin yaptığı da değişiyordu: Bazı kabilelerde çok sayıda kişi transa girerken, sadece bir ya da iki uzmanın transa girmesi daha yaygındı. Bu uzmanları “şaman” diye nitelendirmek en uygundur. Bu insanların transa girdiklerinde yaşadıkları deneyimler tüm dünyada birbirine çok benziyordu. Anların vızlaması gibi sesler duyuyor, geometrik desenler görüyor ve büyük bir tünelin içine çekiliyormuş hissi yaşıyorlardı. Kendilerinin başka bir şeye, genellikle bir hayvana dönüştüğünü görebildiklerini hissediyorlardı. Uçtuklarını hissediyor ve çoğu zaman bir kuş perisinin (*spirit bird*) kendilerine yol gösterdiğini iddia ediyorlardı. Bir ruhlar alemine girmişlerdi ki, bunlar genellikle de hayvanlardı. Bu hayvan ruhlarının özellikle üç belirli alanda insanlara yardım etme gücü vardı, bu durum tüm dünyadaki avcı-toplayıcı inançlarda aynıydı. Birincisi, ruhlar hastaları iyileştirmeye yardım edebilirdi. İkincisi, avlanacak hayvanların hareketlerini kontrol edebilirlerdi. Son olarak da hava durumunu iyileştirebilirlerdi.

Böylece insanların en eski sıkıntılarına göz atmış olduk.

1 Merkezi sinir sisteminde etkisini gösteren, beynin işlevlerini değiştirerek algıda, ruh halinde, bilinçlilikte ve davranışta geçici değişikliklere neden olan kimyasal maddeler – ç.n.

Bu endişeler bilhassa şaşırtıcı görünmüyor. Hastalık, daimi ve akıl ermez bir endişe olmuş olmalı. Zamanlarının çoğunu dışarıda geçirmekten başka şansları olmayan insanlar için kötü hava sadece korkutucu değil aynı zamanda yaşamı tehdit eder niteliktedir. Son olarak eğer avcı-toplayıcılar av bulamazlarsa yavaş yavaş açlıktan ölürlər. O halde hastalık, hayvan temini ve meteorolojik koşullar üçlüsünün insanların endişe listesinde üst sıralarda yer alması son derece doğaldır.

Bu son avcı-toplayıcı inançlarının 33.000 sene önce Baden-Württemberg'in donmuş, bakir topraklarında bulunan aslan adam oymacısınıninkilerle aynı olduğundan emin olabilir miyiz? Günümüzde, Hohle Fels mağarasında bulunan heykelciğin transa girip kendinden geçerek bizzat aslana dönüştüğüne inanan (erkek ya da kadın) bir şamanı tasvir ettiği yaygın kabul görmektedir. Hohle Fels heykelciğinin rastgele bir yaratıcılık örneği olmadığı açıktır, çünkü yakınlardaki bir başka mağarada aynı zamanlara tarihlenen ikinci ve daha büyük bir aslan adam bulunmuştur. Görünüşe bakılırsa bu figürler insanların zihinlerinde iyice yer etmiş bir şeyi temsil ediyordu. O halde daha 33.000 sene önce insanların halihazırda basit bir din tasarladıkları görülmektedir. Eğer biri transa girip hayvan ruhlarıyla temasa geçtiyse hastalıkla ve kötü havayla mücadeleye yardım edebilir ve bitmez tükenmez av arayışını biraz kolaylaştırabilirdi. Hayatın korkutucu belirsizliklerini hafifletmenin bir yolu bulunmuştu.

Bu erken dönem dininin neye benziyor ve nasıl duyumsanıyor olabileceğine dair kanıtlar güneybatı Fransa'daki ve kuzey İspanya'daki çarpıcı mağara çizimlerinde bulunabilir ki, bunların bazıları aslan adamımızın oyulmasından sadece 1.000 sene sonrası civarına tarihlenmektedir. Bu çizimlerin neredeyse hepsi hayvanları göstermektedir ve bunların av sahnelerini betimlediği düşünülmektedir. Ne var ki,

şaşırtıcı biçimde bu yaratıkların genellikle toynakları eksiktir ve bu da onları havada asılı gibi göstermektedir. Kaya ya da bitki yapraklarının detayları da eksiktir. Bu ne demektir? Bilişsel arkeolog David Lewis-Williams bir fikir ortaya attı: Ta günümüze dek eski yöntemlerini koruyan son avcı-toplayıcı kavimlerden birini –güneybatı Afrika’daki San halkı– ve sonra Avrupa’nın erken dönemlerine ait mağara çizimlerini inceleyen Williams, bu çizimlerin aslında hayvan ruhlarını temsil ettiği sonucuna vardı.

Bu ilk doğaüstü varlıklara nasıl tapılıyor olabilirdi? Erken dönem ibadetleri neye benziyordu? Arkeolojik bulgular bazı fikirler vermektedir. İnsanlar hiçbir doğal ışığın erişemediği mağaraların derinliklerine, hayvan yağlarının düz taş parçalarının üzerine konulmasıyla yapılmış, fitili ardıc ağacı parçalarından basit ışıklarla sürünerek ilerliyorlardı. Bunlar zayıfça titreyerek yanıyor, çizimlerin sadece ufak parçalarını aydınlatıyordu. Mağara derinliklerinde, belki de etraflarında toplanmış küçük bir cemaatle, şamanlar transa girip ruhlarla temasa geçmeye çalışmış olmalı. Muhtemelen müzik de vardı. Erken dönem mağaralarında birtakım kemik flütler bulunmuştur; insanlar aynı zamanda şarkılar ya da ilahiler söylemiş ve dikitleri doğal çanlar olarak kullanıp derin gümbürtü sesleri çıkarmak için onları birbirine vurmuş olabilirler. Mağaralarda yeterince oksijen olmaması içeridekilerin gerçekdışılık hislerine katkıda bulunmuş olmalı. Müzik, duman, hemen hemen karanlık ve havasızlık, transa girmiş şamanın mırıltılarıyla birleşince çok etkili bir ortam sağlamış olmalı.

Yani 30.000 yıl önce bile din çoktan sanatın önde gelen bir destekleyicisi olmuştu. İnsanlar dünyalarını daha az korkutucu kılıp böylece kendilerini daha az çaresiz hissetmek için çaba gösterdikçe saatlerini müzik yapmaya, heykeller yontmaya ve güzelliklerini bugüne dek koruyan resimler

yapmaya adanmışlardır. Bu, çarpıcı biçimde verimli bir birlikliğin başlangıcıydı. Din, günümüze dek nefes kesici sanatı, mimariyi, müziği ve edebiyatı teşvik etmiştir. İnsanın dinle ilgili bazı çekinceleri olsa bile onun esin kaynağı olduğu birçok güzelliği takdir etmemek pek mümkün değildir.

Bu uzak devirden ayrılmadan önce, bizi daha da eskilere, bulguların yok sayılabilir ve tahminlerin son derece muğlak olabileceği zamanlara geri götürecek bir soru daha sormak istiyorum: İnsanlar neden din kadar tuhaf bir şey icat etmiş (*devised*) olabilirler? Onları, kaderlerinin transa girmedikçe göremedikleri ya da duymadıkları varlıkların elinde olduğuna inanmaya sevk eden ne olmuş olabilir? Bu konuda tahmin edilebileceği gibi net bir cevap yoktur. Ancak biraz teorik yaklaşım mümkündür.

Son onyıllarda dikkate değer bir insani özelliğe olan ilgi gitgide artmıştır: Karmaşık dil ya da araçlar kullanma yeteneğimiz. Bu yeteneğin şimdiye dek dikkatlerden kaçmış olma nedeni belki de doğamızın çok temel bir parçası olması nedeniyle bizim için neredeyse görünmez olmasıdır. Bu, “Zihin Kuramı” (*Theory of Mind*) olarak bilinen, diğerlerinin bakış açılarını tasavvur etme yeteneğimizdir.

Zihin Kuramı, sadece insanların bir derece sahip oldukları bir şeydir. Şempanzeler bile kendi bakışlarının dışındaki bakışları kavramak için çaba gösterirler. Zihin Kuramı, tüm kurgusallığın kalbinde yatar ve öykücülüğün de bize biraz pratik sağlama amacıyla ortaya çıktığı iddia edilebilir. Kurgu hiç kuşkusuz Zihin Kuramı’nın ne olduğunu en iyi biçimde tasvir etmenin yollarını sunar. Shakespeare’in *Othello*’su bazen örnek gösterilse de herhangi bir yatak odası farsı da söz konusu olabilir. *Othello*’da izleyicilerin şunların hepsini aynı anda akıllarında tutması gerekir: Desdemona’nın bakış açısı (masum ve neler döndüğünden habersiz), Othello’nun Desdemona’yla ilgili görüşü (Desdemona’nın pek haberdar

olmadığı kıskanç kuşkularla dolu) ve Iago'nun Othello'yla ilgili görüşü (art niyetle kuşkularını aşılayarak onu yanlış yola sürükler). Artı, belki, Shakespeare'in tüm karakterlerle ilgili görüşü ve son olarak izleyicinin tüm olaya kendi bakışı. İnsanlar diğerlerinin dört-beş katman görüşünü rutin olarak tartabilirler.

İnsanlar bu beceriyi neden bu kadar çarpıcı seviyelerde geliştirmiştir? Nedeni çok büyük ihtimalle bunun atalarımızın bekası için hayati önem taşımasıydı. Başta midelerin boş olduğu zamanlarda olmak üzere şiddetin muhtemelen yaygın olduğu bir avcı-toplayıcı kabilede Zihin Kuramı'nı iyice idrak etmiş olmak insanların diğer insan dostlarından gelecek tehlikeyi tanımalarına ve savuşturmalarına yardımcı olurdu. Birlikler ve arkadaşlıklar kurmalarına, kendilerini ve en önemlisi çocuklarını korumak ve beslemek için diğerlerinin yardımını kazanmalarına olanak sağlardı. Bu, *en sezgili kişinin hayatta kalması* anlamına gelirdi.

Zihin Kuramı'na yönelik bu çarpıcı yetenek bizi istesek de istemesek de günün uykusuz tüm saatlerinde *diğer insanların düşüncesini* tasavvur etmeye yöneltir. Sürekli, diğerlerinin bize karşı hislerini düşünür ve davranışlarının nedenlerini tahmin etmeye çalışırız. Bu uzmanlaşmanın, çok eskiden belli bir noktada, beşeri dünyanın dışında bile insana benzer kişiler algılamaya başlamamıza yol açmış olduğunu tahmin etmek büyük bir adım sayılmaz. Onları *her yerde* algılamaya başladık. Bekamız için önemli olan her şeyde insani noktalar görmeye başladık. Gökyüzünde, hava durumunda, su içtiğimiz derelerde, avları gizleyebilecek ya da bize gölge edebilecek ağaçlarda insanın haleti ruhiyesini (*human moods*) gördük. En önemlisi de, bulup avlamak için düşünüş biçimlerini anlamamız gereken hayvanlara insan kişilikleri verdik. Neredeyse her şeye bir kişilik ya da ruh verilebilirdi. Doğal olarak bu varlıklardan yardım bekledik, tıp-

kı birbirimizden yardım beklediğimiz gibi. İnsanlar bu ruhlarla temas kurmak için becerebildiklerini keşfettikleri o gizemli trans haline geçtiler. Dolayısıyla, daha ilk tanrılarımızı bile biz icat etmiş olabiliriz.

Söylemeye gerek bile yok ki, daha niceleri olacaktı.

Çıplak Dağda Yeni Bir Meşgale

Aşağı yukarı İÖ 9500 yılında, bir gün panoramik manzaralı bir dağ tepesinde –günümüz Türkiye’si’nin güneydoğusundaki Göbeklitepe’de [Urfa]– bir grup insan tamamen yeni bir şey yapmakla meşguldü. Bu aynı zamanda son derece yorucuydu. Küçük çakmaktaşı bıçaklar yardımıyla yavaş yavaş keserek kireçtaşından devasa bir taş parçası ayırdılar. İnce ve T biçimli taş dev, ince uzun bir taş tokmağına benziyordu. Beş metre uzunluğunda ve neredeyse on ton ağırlığındaydı. Grup daha sonra taşı yüzlerce metre taşıyarak dağın tepesine çıkardı ve orada ona tıpatıp benzeyen bir başka taşın karşısına dimdik yerleştirdi. Bu ikisi, zemine bir nevi gömme banyo gibi kazılmış ve bir duvarla çevrelenmiş, en az sekiz dev tokmak biçimli taşın yer aldığı bir taş çemberinin göbeğini, merkezini oluşturdu.

Bu çember bir ara toprakla örtüldü ve 1.500 yıllık dönemde birbiri üstüne 19 kadar yeni çember daha yapıldı, böylece dağın tepesinde büyük bir tümsek oluşturdular. Bazı taşların üzerine akrep, tilki, yılan, aslan ve diğer yaratıklar oyularak işlenmişti. Bir tanesi rahatsız edici biçimde, kopuk insan kolu imgesiyle süslenmişti. Bazıları günümüzde modern gözler için ayartıcı biçimde –ve yanıltıcı olarak– yazı gibi görünmektedir. Nihayet, İÖ yaklaşık 8000’de aşağı yukarı 15 yüzyıllık çalışmanın ardından bölge terk edildi. 10.000 yıl daha unutulup kaldı, ta ki 1994’te arkeolog Klaus Schmidt burayı ziyaret edip de çarpıcı bir şey bulduğunu derhal anlayana dek.

Göbeklitepe'yi inşa edenler orada yaşamıyordu. Bir köyün varlığına işaret edebilecek evler ya da çöp atıkları bulunamamıştı. Görünüşe bakılırsa başka yerlerdeki yerleşimlerden dağın yamacına tırmanmışlardı. *Gidip gelmişlerdi*. İnsan, hayatlarını neden bu kadar zorlaştırmayı seçtiklerini merak edebilir. Neden atalarının hoşnutlukla yaptığı gibi aşağıda rahatça durmak yerine muazzam büyüklükteki taş parçalarını biçimlendirip taşımak için dağa çıkmakla uğraşmışlardı? Neden saatlerini yemiş toplamak ya da hayvan avlamak gibi daha kolay ve pratik açıdan daha işe yarar işlere harcamıyorlardı? Taş çemberin inşasını bitirdikten sonra orada ne yapmışlardı?

Tarih öncesi dönemleri incelerken genellikle olduğu gibi cevaplar güvenilirmezdir. Aslına bakılırsa Göbeklitepe'de ne olduğunu tahmin etmek, sakinlerinin dinini yakın zamanlardakilerin dinleriyle kolayca kıyaslayabileceğimiz yaklaşık 20.000 yıl önceki Avrupa'nın resimli mağaralarında ne olduğunu tahmin etmekten pek çok açıdan daha zordur. Bu durum değişebilir. Şu ana kadar Göbeklitepe'nin ancak küçük bir kısmı kazılmıştır ve bundan sonraki çalışmalar yeni bulgular sağlayabilir. Bununla birlikte en azından taş çember mimarlarının zihinlerinde neredeyse kesinlikle ve şevkle var olan bir fikre işaret etmek mümkündür. Bu, avcı-toplayıcılar arasında sınırlı yere sahip olmakla birlikte yavaş yavaş onların yerini alan toplumlarda son derece moda olan bir kavramdı: *Kurban etme*.

Bu fikrin nerede ortaya çıktığını tahmin etmek güçtür. İnsanlar *karşılıklı olarak*, sürekli birbirleriyle etkileşim içindedir. Birbirimize iyilikler yaparız ve borçlu olduğumuz ve bize borçlu olunanlarla ilgili kabaca bir hesap tutarız. İnsanlar bazen bu müteakabiliyet sistemini göz ardı ederek hiçbir karşılık beklemeden verirler ama bana kalırsa bu, biraz sıra dışıdır ve genellikle veren kişiye özel bir prestij kazandırdığı

kabul edilir. Eğer bu pek soğukkanlı bir insan davranışı tanımını olarak görölüyorsa, sizinle aynı yaşam olanaklarına sahip birinin sizden sőrekli yardım isteyip karşılığında hiçbir şey vermediği gibi artan borcunu bile fark etmemesi durumunda ne hissedeceğinizi kendinize bir sorun. Muhtemelen kendinizi kullanılmış hissederdiniz. Karşı tarafın hesabı öyle kabarırdı ki, arkadaşlığınız zora girerdi.

Düşünüşümüzde derinden yerleşmiş bir sistemin, icat edilmiş yardımcılarımızın –tanrılar– dünyasına kadar da genişletilmesi akla yatkın gelmektedir. Eğer doğaüstü varlıklar bizi kabuslarımızdan kurtaracaksa o halde hiç kuşkusuz insanlar gibi onlar da bir karşılık bekleyecektir. Tanrıların yardımını insanların tasavvurunda büyük değer taşıdığından insanların onlara yaptıkları ödemeler ya da kurban da büyük değer taşımalıydı. Zor olmalıydı. Göbeklitepe’nin bayırını tekrar tekrar tırmanmaktan, küçük çakmaktaşı bıçaklarla taşları kesip ayırmaktan ve on tonluk yassı kireçtaşını taşımaktan daha zor ne olabilirdi ki?

Görünüşe bakılırsa aslan adamımızın oymacısı gibi avcı-toplayıcılar da kurban etmeye özellikle meraklı değıildi. Peki bu fikir neden bu kadar popüler olmuştu? Cevap neredeyse kesinlikle insanoglunun yaşam tarzındaki en büyük değıişiklik olduğu ileri sürüleebilecek şeyle bağlantılıdır: Aşağı yukarı İÖ 9600’de –insanların Göbeklitepe’nin bayırlarını tırmanmaya başlamalarıyla kabaca aynı zamanlarda– iklim aniden ve çarpıcı biçimde iyileşiverdi. Bin yıllık mini buz devrinden sonra Ortadoğu yeşil ve ılıman oldu. Bu değıişim, insanların o zamana dek akıllarına gelmeyen bir şeyi başarmalarına olanak verdi. Artık bitmez tükenmez göçebeliklerine bir son verip kalıcı biçimde köylere yerleşebildiler. Kırsal hayat başlamıştı. İnsanlar henüz çiftçi değıildi ama buna yakındılar. Sivriltilmiş taşlardan müteşekkil kemik tırpanlarla yabani ekinleri ekip biçen avcı-bahçeciydiler.

Bu yeni yaşam tarzıyla birlikte yeni korkular gelecekti. Avcı-toplayıcıların hayatları tehlikeli olabilirdi ama en azından karmaşık değildi. Yaralanmadan ya da kendilerini öldürtmeden av bulup öldürmeyi umarak bir yerden ötekine göçüp dururlardı. Günü gününe yaşıyorlardı. Köylerdeki insanların yemekleri daha düzenli olsa da yaşamları da daha istikrarsız olmuş olmalı. Onlar ileriye düşünmek zorundaydı, yabancı ekinlerinin büyümesi için toprağı temizlerlerdi ama bu arada kısa zamanda bağımlısı haline geldikleri bu ekinler hastalıktan ya da kötü havadan ötürü aniden ve beklenmedik biçimde tahrip olabilirdi.

Köy hayatı insanların Göbeklitepe gibi projelerle ortaya çıkmalarına yardımcı olmuş olmalı. Her şeyden önce köy hayatı artık yıpratıcı bir kurban etme projesinde çalışacak çok kişi olması anlamına geliyordu. Massimo Livi-Bacci'nin nüfusla ilgili çalışmasında gösterdiği gibi insanlar sürekli dolaşmayı bıraktıklarında ve artık küçük çocuklarını bir yerden ötekine taşımak zorunda olmadıklarında daha sık çocuk sahibi olurlar. İklimdeki çarpıcı iyileşme sayesinde yiyecek artık daha boldu. Dolayısıyla bu dönemde nüfusta hızlı bir artış yaşandı. Hasat bir kere toplandı mı, insanlar daha önce hiç sahip olmadıkları bir şeye sahip olacaktı: Boş zaman. Yani insanların tanrılarını hoş tutmak için muazzam girişimlere kalkışacak sayıları da boş vakitleri de vardı.

Sonuçlar olağanüstüydü. Göbeklitepe'de insanlar neredeyse kesinlikle ilk özel amaçlı tapınağı inşa ettiler. Stonehenge'in² en az iki katı yaşındaki ilk yekpare taş çemberlerini yarattılar. Aslına bakılırsa planladıkları şey ilk mimari yapıydı. Ayrıca kasıtlı olmasa da en azından Ortadoğu'da bir başka dikkate değer ilke esin kaynağı olmuş olabilirler:

2 Londra'nın 130 km. batısında bulunan, Neolitik Taş Devri ile Bronz Çağı arasında en az beş kademede oluşan, yüksek taşların daire biçiminde sıralanmasıyla meydana gelen bir anıt – e.n.

Çiftçilik. Genetik çalışmalar günümüzde tüm Batı dünyasında yenen birçok temel mahsulün doğrudan tek bir küçük alanda, Türkiye'nin güneyindeki Karadağ Tepesi'nde [Urfa], hâlâ yetişen yabani bitkilerden türediğini göstermiştir. Karadağ Tepesi, tesadüf bu ya, Göbeklitepe'den sadece 20 kilometre uzaktadır. Birtakım belli başlı tarım mahsullerinin bu dikkate değer yerin bu kadar yakınından kaynaklanması büyük bir rastlantı gibi görünmektedir. Ancak neredeyse kesindir ki, bu, rastlantı falan değildir.

Arkeolog Jacques Cauvin, Göbeklitepe'nin Ortadoğu'da tarımın keşfinin *yolunun açılmasına* yardım ettiğini ileri sürmüştür. Bir dizi taş çember nasıl olup da insanoglunun en büyük keşiflerinden birine neden olabirmiştir? Cevap verebilmek için öncelikle çok kısaca tarımın ne olduğunu ve insanların daha önce deneyimlediği yabani ekinlerin avcılık-bahçecilikten nasıl büsbütün farklı olduğunu açıklamalıyım. Tarım aslında insanoglunun *genetik manipülasyon* dünyasındaki ilk girişimiydi. İnsanlar nadir, mutasyona uğramış türden ekinler yetiştirdiler, ancak bunlar tohum vermedi. Bu da onları harmanda dövüp her taneciği alabiliriz anlamına geliyordu. Bu kendi kendini yok eden çeşitlerin daha eski, kendi kendini yok etmeyen –tohum veren– yabani çeşitlere baskın çıkabilmesi ve yabani ekinlerden gelen rekabeti azaltmak için yeni yerlere ekilmeleri gerekiyordu. Daha doğrusu, insanların onları nakletmesi gerekiyordu. Göbeklitepe'ye tırmanan hac/seyyah (*pilgrim*) kaya kesiciler tam da bunu yapacaktı. Dağda kimse sürekli yaşamadığından yemek ve belki de ekmek için tohumları oraya getirmeye ihtiyaç duymuş olmalılar. Göbeklitepe'deki yiyecek kalıntılarıyla ilgili çalışmalar, bu yer inşa edildiğinde tarımın daha başlamadığını göstermektedir. Buradaki ekinler işlenmemiş, yabani türdendir. Yakın zamana kadar örgütlü dinin tarımın neticesinde başladığı yaygınlıkla kabul görmekteydi. Şimdi

görünüşe bakılırsa en azından Ortadoğu'da bunun tam tersi doğrulanıyordu: Tarım, örgütlü dinin bir yan ürünüydü. Göreceğimiz gibi, tarım, dinin yol açacağı birçok teknolojik atılımın ilkiydi.

Ne var ki, on tonluk taşları güçlkle kaldırmak, insanların doğaüstü varlıkları etkileme çabaları kapsamında buldukları tek fedakârlık değildi. Göbeklitepe'den fazla uzakta olmayan Çayönü'nde İÖ 8000 ila 7000 yılları arasında yani Göbeklitepe terk edildikten hemen sonra çok *ürkütücü* bir şey yaşanmışa benziyor.

Arkeolojik kazılar, tek duvarında yarım daire biçiminde bir apsis bulunan, küçük, dikdörtgen bir binanın kalıntılarını ortaya çıkardı. Zamanında küçük bir Hristiyan kilisesi gibi görünüyormuş olmalıydı. Bir yan odada neredeyse bir ton ağırlığında dev cilalı bir taş, yanında da büyük bir çakmaktaşı bıçak bulundu. Her ikisi de bol kan lekesiyle doluydu: Koyun, yabani sığır ve insan kanı. Diğer küçük odalarda çoğu gençlere ait başka insan kalıntılarının yanı sıra neredeyse 300 insan kafatası vardı. Çayönü sakinlerinin büyük çapta insan kurbanına izin verdiği yaygınlıkla kabul edilmektedir.

Onlar büyük ihtimalle yalnız değildi. Arkeolog Kathleen Kenyon, dünyanın en eski şehirlerinden biri olan bugünkü Filistin'in Batı Şeria bölgesindeki Eriha yerleşiminde, yerin küçük bir kısmında yaklaşık 300 insanın kalıntılarını buldu. Bunlar yerleşimin tam da temeline dağıtılmıştı: Zeminin altına, duvarların arasına ve şehrin taş kulesine. Özellikle rahatsız edici olan, Kenyon'un bulduğu çok sayıdaki çocuk kalıntılarıydı. Bunlar ya evlerin duvarlarına ya da ön kapılarının altına gömülmüşü ve bu da oralara özel bir amaç için yerleştirildiklerine işaret ediyordu. Bazı cesetler gömülmüş, sonra tekrar kazılıp çıkarılmış ve kafatasları yeniden gömülmüş, yüzleri birbirlerine dönük bir biçimde özenle istiflenerek yerleştirilmişti. Bazıları onurlandırma muamelesi için

toplanmış, yüzleri alçıyla yeniden yaratılmış, gözlerine deniz salyangozu kabukları konulmuştu.

Ayrıca Türkiye'nin batısında bugüne dek var olan en tuhaf yerleşimlerden biri olan Çatalhöyük vardır. Yaklaşık 10 7000'de zirvesine ulaşan yerleşimde cadde yoktu ve evler yekpare bir kitleden oluşuyordu; bu nedenle sakinleri ancak komşularının evlerinden yürüyerek geçip sonra çatıdaki bir oyuktan basamakları güçlükle inerek evlerine ulaşabiliyordu. Her ne kadar Çatalhöyük sakinlerinin hangi dinsel inançlara sahip olduğuna dair kimsenin bir fikri olmasa da yerleşimin kazı buluntuları yoğun, hatta saplantılı bir zihniyete işaret etmektedir. Tüm evler adeta birbirinin aynısıydı; küçük, karanlık odalar, ocaklar ve uyuma ortamları tamamen aynı biçimde düzenlenmişti. Bazı evlerde kafataslarının, boğaların ve başsız insanları yiyen akbabaların onlarca defa yeniden çizilen tuhaf duvar resimleri vardı. Diğer evler, uçları gerçek hayvan kafataslarıyla delinmiş dev kadın göğüslerinin duvar rölyefleriyle süslenmişti. Eriha'da olduğu gibi insan kalıntıları yerleşimin zemininde, duvarların arasında, zeminin ve uyuma platformlarının altında bulunmuştu. Erkek kalıntılarının kollarında ve kafataslarında şüphe uyandıracak kadar çok sayıda yara vardı. Arkeolog Klaus Schmidt, Göbeklitepe'nin taş çemberlerinin altında da insan kalıntıları bulunduğuna inanmaktadır.

Böylece kurban etme kültürünün bir resmi hayal meyal de olsa belirmeye başlamıştır. Görünüşe göre insanlar zamanlarını, emeklerini, hayvanlarını ve kendilerini feda ederek tanrıları kendilerine yardım etmeleri –ya da en azından cezalandırmamaları– için ayartmaya çalışmışlardır. Daha sonraki dinlerin kanıtlarına bakılırsa muhtemelen daha az çarpıcı, gündelik şeyler de sunmuşlar, yiyeceklerinden küçük miktarlarda gömmüş ya da açıkta çürümeye terk etmişlerdir.

Artık belirsiz varsayımları geride bırakma zamanı geli-

yor. Kapıda yeni bir teknolojik icat vardı ve ilk defa insanların dinsel inançlarını net bir biçimde görmemize olanak tanıyacaktı: Yazı.

Kahvaltı İçin Giyinmek

Yaklaşık İÖ 2100'de, bugünkü Bağdat'ın güneyindeki –erken Mezopotamya'nın Mekke'si ya da Roma'sı olan bir dinsel merkez olan– Nippur kentindeki bir tapınakta tüm tanrıların başı (*chief*) olan ve hava durumunu yöneten Enlil kahvaltı için giyindi. Bu, Enlil'in tapınağında özel bir gün değildi. İzdiham yaratacak bir festival yoktu. Bir komşu kent tanrısı ya da tanrıçası bağlılığını sunmak için gelmediğinden heykelleri de Fırat'ın yukarısına dev bir tören mavnasıyla taşınmıyordu tabii. Böyle günler daha önce binlerce kez yaşanmıştı ve sonraki iki bin yılda binlercesi daha yaşanacaktı.

Enlil –ya da daha doğrusu heykeli– bir nevi yassı tepeli Mezopotamya piramidinin yani zigguratın üst kısmında yer alan özel dairesinde giydirilmiş olmalı. Enlil'in gardırobu çok genişti ve peştamallar, keten ceketler, lapis lazuli kolyeler, gümüş küpeler ve altın yüzükler içeriyordu. Ancak giydiği giysilerden daha çarpıcı olanı Enlil'in öğünleriydi: Enlil iki hafif ara öğün ve iki tam ziyafet olmak üzere günde dört defa yemek yiyordu. Tapınak çalışanları yemeklerini büyük servis tabaklarında getirip önüne koyuyor, bu arada tamtamlar çalınıp ilahiler söyleniyordu. Enlil'in beslenmesi hatırı sayılır bir örgütlenme gerektiriyordu. Nippur'un çevresindeki kentler ona sırayla düzinelerce sığır, çok sayıda koyun ve keçinin yanı sıra muazzam miktarlarda tereyağı, peynir, tahıl, meyve, bira ve başka yenilebilecek ya da içilebilecek ne varsa gönderiyorlardı. Enlil'in tapınağının yakınlarında, onu uysal tutma amaçlı muazzam devlet aygıtının bir parçası olarak özel ambarlar ve hayvan ağılları da inşa edilmişti.

Yazının icadı sayesinde Enlil'in günlük rutini ve ürettiği muazzam ekonomik sistemin bu portresine erişebiliyoruz. Gerçi yazının kendisi neredeyse kesinlikle bu dinsel düzeneğin bir yan ürünüydü. Bu büyük buluş/atılım –sesi, yazılı işaretlerle anlatmaya dair tuhaf düşünceden doğmuştu– ilk defa Mezopotamya'da ortaya çıkmıştı. Yazı tarihçisi Steven Roger Fischer, yazının başka hiçbir yerde ortaya çıkmasının mümkün olmadığını ve daha sonra dünyanın farklı yerlerinde görülen tüm yazı sistemlerinin büyük ihtimalle tek bir Mezopotamya kaynağından türediğini iddia edecek kadar ileri gitmektedir.

İlk buluş muhtemelen İÖ 3500'de ve hemen hemen kesinlikle günümüzde güney Irak'taki Basra'nın yakınlarında yer alan, dünyanın ilk büyük kenti Uruk'ta gerçekleşmişti. Peki nasıl? Yaklaşık İÖ 3100 tarihli, bugüne dek bulunmuş en eski belgelerde bir ipucu yer almaktadır. Bunlar tarihçe, şiir ya da edebiyat metni değildir. Birkaç büyüünün yanında büyük oranda *muhasabe kayıtlarından* oluşmaktadır: Tapınak muamelelerini ve alınan malların belgelerini kayda geçirmişler. Yazının icadının Uruk tanrıları için tahıl, yağ ve hayvanlarla dolu işlek bir ambarda tesadüfen doğmuş olması olasıdır.

Yazı sayesinde insanların neye inandıkları ve hangi ritüelleri izledikleri konusunda ilk defa nispeten kesin bir fikre sahip olduk. O halde Mezopotamya dini neye benziyordu? En göze çarpan yönlerinden biri *bir cennetin olmamasıydı*. Mezopotamyalılar öteki dünyayı sabırsızlıkla bekliyordu fakat bu, karanlık, gri bir yeraltı dünyasında sefil bir varoluştur. Hükümdarlar bile günlerini orada geçirmeye mahkûmdu ve dünyadaki ilk büyük edebiyat örneği olan *Gilgamiş Destanı* bu kaderden kaçmaya çalışıp başarısız olan bir Mezopotamya kralının hikâyesini anlatmaktadır. Kasvetli bir öteki dünyaya tek inanan Mezopotamyalılar değildi. Aynı düşünce Çin'den Meksika'ya, Orta Asya'dan Yuna-

nistan'a ve Mısır'a kadar tüm dünyadaki erken dönem toplumlarında görülebilir. Bunun evrensel bir inanç olması son derece olasıdır. Bilişsel arkeolog David Lewis-Williams, bu düşüncenin avcı-toplayıcıların mağara dininde ortaya çıktığını ve bizzat yeryüzünün derinliklerine uzanıyor gibi görünen mağaralardan etkilendiğini ileri sürdü. Hayvan ruhlarının mağara duvarlarının hemen ötesinde yaşadığına inanılıyordu, o halde ölü insanların da orada yaşıyor olması makuldü. Böylesi kasvetli bir öteki dünyanın, 33.000 yıl önce aslan adamımızın oymacısının rüyalarına da sıkıntı vermiş olması mümkündür.

Erken Mezopotamya dininin ikinci ilginçliğiye ahlâka dayalı olmayışındı ya da en azından bugün kabul ettiğimiz türden bir ahlâka dayalı değildi. Evet, insan doğru ya da yanlış yapabilirdi ve seçimleri tanrıların onlara nazik mi yoksa tam tersi biçimde mi davranacağını belirleyecekti. Ne var ki, doğru ya da yanlış yapmanın insanın genel tutumuyla ya da diğer insanlara nasıl davrandığıyla pek bir ilgisi yoktu. Bu, daha ziyade tanrılara yaraşan saygıyı göstermekle, hata yapmadan çok zahmetli, karmaşık ritüelleri yerine getirmekle ilgiliydi.

Bu tanrılar kimlerdi? Sadece suladıkları tarlalarında ekin yetiştirmeye çabalayan insanların hayal etmesini umabileceğiniz türden tanrısal varlıklar vardı. Tahılın, tatlı suyun, sığırın ve koyunun, sığanların ve farelerin tarım tanrıları (*farming gods*) vardı (onlara aç yaratıkları uzak tutması için dua ederdiniz). Fırtınaların, hastalığın ve ateşin felaket tanrıları (*catastrophe gods*) vardı. Hava durumunun, gökyüzünün ve yaradılışın tanrıları vardı. Evin ve aile ocağının hane tanrıları (*household gods*) vardı. Bir de cinselliğin, doğurganlığın ve anneliğin ilişki tanrıları (*relationship gods*) vardı. Diğer erken dönem tarım toplumlarında da hemen hemen aynı karışımı bulmak mümkündür, elbette bazı yerel düzenlemeler-

le birlikte: Çin'de pirinç tanrıları ve Amerika kıtalarında mısır tanrıları olması gibi.

Dine şöyle bir göz atmamız bile onun insanların hayatlarında çoktandır muazzam bir yer kapladığını göstermiştir. Aslına bakılırsa, erken Mezopotamya'nın dünyanın bugüne dek gördüğü en kuvvetli dinsel topluluklardan biri olduğu ileri sürülebilir. Din *her yerdeydi*. Mezopotamya siyasetinin kalbindeydi. İlk Mezopotamya devletleri rahip-krallar tarafından yönetiliyordu. Görünüşe bakılırsa bu düzenleme Yucatan'dan Roma'ya ve Çin'e dek birçok erken dönem tarım toplumunda mevcuttu ve Lewis-Williams bunun daha eski zamanlardan doğrudan miras alınmış olabileceğini ileri sürmektedir. Yeni rahip-krallar, basitçe, daha büyük sorumluluğa ve daha büyük güce sahip şamanlardı.

Din, aynı zamanda Mezopotamya ekonomisinin merkezindeydi. Erken Mezopotamya devletlerinde ekonomik faaliyetinin *tanrıya rüşvet düşüncesi* etrafında biçimlendiğini söylemek abartı olmaz. Enlil'in öğünleri için yapılan düzenlemelerden daha önce bahsetmiştik: Bölgeler, ürünlerinin büyük bir kısmını sunup başkent Nippur'a naklediyorlar, burada ambarlarda ve ağıllarda muhafaza edilen bu ürünler hazırlanıp Enlil'e götürülüyordu.

Yiyeceklere daha sonra ne olduğu konusuysa bu kadar açık değildir. En iyileri hiç kuşkusuz tapınak çalışanlarına gidiyordu ve çoğu kıtlık zamanları için depolanmış olabilir. Geri kalanlarının bir kısmı tapınağın himayesindeki dul ve yetimlere gitmiş; bir kısmı Nippur halkına dağıtılmış ya da –artık daha az taze olarak– geldiği tarım alanlarına geri gönderilmiş bile olabilir. Çoğunluğunun satılmış olması mümkün. Mezopotamya'nın büyük tapınakları, bankalar ve tefeciler gibi davranan iktisadi güç merkezleriydi ve harcamaları son derece yüksek olmalı. Yiyecek hareketlerinin rahipler ve rahip-krallarca ayarlandığı son derece açık görünüyor. Do-

layısıyla Mezopotamya din vasıtasıyla bir nevi *kontrollü ekonomiye* evrilmişti.

Din, buzla kaplı Baden-Württemberg'deki aslan adamımızın oymacısının basit günlerinden beri epey yol kat etmişti. Yine de sorulabilir: *İşe yaradı mı?* Bu muazzam Tanrı yaratıştırma düzeni Mezopotamyalılara bir güvence hissi verdi mi? Görünüşe göre cevap ne yazık ki, olumsuzdur. Tüm veriler Mezopotamya'nın son derece huzursuz bir yer olduğunu göstermektedir. Tarihçi Jean Bottéro'ya göre:

Sanki insanların zihinlerinde her şey aşırı derecede kırılan ve yok olmaya meyilliydi, daima tanrıların özerk faaliyetlerine bağlıydı... sadece onların sürekli yinelenen müdahaleleri şeylerin yok olmasını ve kaybolmasını engelleyebildi.³

Mezopotamyalılar neden bu kadar huzursuzdular? Daha önce dinsel inançların bir kültürün en korkunç kabuslarını yansıttığını savunmuştum ve Mezopotamyalıların uykularını kaçırarak bir sürü şey vardı kuşkusuz. Sulu tarımın pek çok riski bulunuyordu: Ekinler çok geç ekilebilir ya da hasat yanlış zamanda kaldırılabilirdi. Mahsuller farelerce ya da çekirgelerce yenilebilir, hastalıktan telef olabilir ya da depoda bozulabilirdi. Salgın hastalıklar sık sık toprağı kasıp kavururdu. Nüfus arttıkça ve insanlar gitgide az çeşitte ekine muhtaç olup gıdaları azaldıkça kötü beslenme, demir eksikliği ve kemik erimesi giderek yaygınlaşmıştı.

Doğrusu Mezopotamyalıların endişe edecekleri şeyler diğer sulu tarım yapanlardan bile daha çoktu. Dicle ve Fırat nehirleri önceden uyarı vermeksizin yatak değiştirebiliyor, tüm nüfusu çöl arazisinde mahsur bırakabiliyordu (bu durum Nippur kentinde bir değil *iki defa* yaşanmıştır). Nehir-

3 Jean Bottéro, *Religion in Ancient Mesopotamia*, Londra, University of Chicago Press, 2001.

ler çoğu zaman yanlış zamanda –ekinler neredeyse tamamen büyüyüp aşırı sudan kolayca bozulabileceği zaman– taşıyor, bu da Mezopotamyalıların son derece karmaşık bir kanallar ve su depoları sistemini muhafaza etmesini gerekli kılıyordu. Yağmurlar da zayıf olabiliyor ya da büsbütün kesilebiliyordu. Kıtlik bitip tükenmeyen, pusuda bekleyen bir tehditti.

Mezopotamyalıların huzursuzluğu aslında korkularını azaltması gereken inançların kendisinden de kaynaklanmış olabilir. Mezopotamya dini –belki de halkının yaşamalarını yansıtır biçimde– şeytanice karmaşıktı. Yüzlerce, belki de binlerce tanrı vardı. Onları yatıştırma ritüelleri de benzer biçimde çapraşıktı, tek bir hatayla hükümsüz kalabilir ve itibarsızlaştırılan tanrıları öfkeli –ve intikamcı– kılabilirdi. Erken Mezopotamyalılar bir tanrının öfkeli ve bir felaketin kapıda olduğuna dair göstergelere karşı sürekli tetikteydiler. Bu göstergelerin neredeyse her şeyde bulunabileceğine inanıyorlardı: Yıldızların tuhaf bir dizilişi, kurban edilen hayvanın ciğerinin istenilen türden olmaması ya da sadece yolda yanından geçtiğiniz, yüzü olması gerektiği gibi olmayan bir yabancı. Tesadüf eseri bulduğunuz kırık bir çanakla, âdet gören bir fahişeye ya da evinizde yanlış renkteki bir başıboş kedi bulmanızla açığa çıkabilirlerdi.

Ancak Mezopotamyalılar pes etmedi. Kötü bir işaretle karşılaştıklarında söz konusu tanrıyı yatıştırmak için uygun olan ritüeli yığıtçe ve hatasızca yerine getirmeye çalıştılar. Bunun neyi içerebileceğine bir örnek olarak evde –hayvan ya da insan– biçimsiz bir cenin dünyaya geldiğinde (doğrusu bu, çok kötü bir işaretti) izlenmesi gereken prosedür verilebilir. Öncelikle aile reisinin cenini nehir kıyısına götürmesi gerekiyordu. Burada sazdan küçük bir baraka yapıp buna sazdan ufak bir sunak eklemeli ve üzerine bira, yiyecek ve ayrıca biraz gümüş ve altın sunusu bırakmalıydı. Son-

ra cenini yanında yere bırakıp zavallı, ölü şeyi över, onurlandırılmak üzere olduğunu düşünmesi için kandırırdı. Bunun için ceninin başına altın bir iğne ve belki bir de küçük altın bir zırh koyardı. Hane reisi, ceninin sahte güvenlik hissi-ne kandığına kanaat getirdiği zaman yardım etmesi için adalet tanrısı Samas'a yalvaran bir dua okurdu. Ancak o zaman cenini nehre bırakabilir ve huzur bulacağını umardı. Fakat bu süreç başarısızlık olasılıklarıyla doluydu. Saz baraka yanlış bir biçimde yapıldığında ya da tanrıya sunulanlar çok az olduğunda ne olacaktı? Ya da cenin yeterince övülmediğinde veya duada bir yanlış yapıldığında? O zaman tüm çabalar boşa gidecekti.

Böyle bir huzursuzluktan yeni bir fikir doğdu. Jean Botéro'ya göre, Mezopotamyalılar yaklaşık İÖ 2500'de ürkütücü bir kavram ortaya attılar: *Günah*. Bu düşünce, günümüzdeki günahtan çok farklıydı. Ahlâki bir kavram değildi. Mezopotamyalılara göre günahın insan davranışıyla bir ilgisi yoktu. Ritüelde ya da kurbanda bir tanrının kendi onuruna leke sürüldüğünü hissedip infazcılar vasıtasıyla ceza vermesine neden olacak bir hata yapmakla ilgiliydi: Şeytan olarak bilinen, bir nevi *doğaüstü polis gücü*. Bir hata yapmış olduğunuzu bile fark etmemiş olabilirdiniz. İşte bunu yapmış *olabileceğiniz* endişesinden günahın korkunç mantığı doğmuştur. Günahın mantığına göre eğer başınıza bir talihsizlik gelirse bunun tek nedeni bir tanrıya karşı günah işlemiş olmanız olabilirdi. Eğer ineniz öldüyse ya da eviniz bir kum fırtınasında yıkıldıysa bu sizin *kendi suçunuzdu*. Ceza, suçun bir kanıtıydı.

Mezopotamyalılar bu dehşet verici fikri saplantı haline getirdiler ve hatta çocuklarına *Benim günahım ne?* ve *Bir tanrıya karşı ne günah işledim?* gibi isimler koydular. Birinin başına bir talihsizlik geldiğinde tek umutları baş şeytanı aşip *doğru* ritüeller ve kurbanlarla şeytanların yöneticilerini yani

tanrıları kendi taraflarına çekebilmektir. Bu biraz polisin suç-larınızı soruşturmaması için şehrin uysal valisine rüşvet ver-meye benziyor.

Arada sırada bu baskın inanca itiraz sesleri yükselmiştir. Yaklaşık İÖ 1500'de yazılan *Dürüst Mağdurun Şiiri*, Tanrı Marduk'u her yolla doğru biçimde onurlandırıldığını düşün-mesine rağmen hayatı paramparça olan bir adamın iç dağla-yıcı portresini betimlemektedir.

Gururla yürüyen ben, başım önde süzölmeyi öğrendim,
Öyle büyük olan ben, kul köle oldum,
Erkek kardeşim oldu düşmanım,
Arkadaşım oldu uğursuz bir şeytan,
Kölem soyluların arasında beni açıkça lanetledi,
Köle kızım, ayaktakımının önünde bana kara çaldı,
Benden iyi bahsedenlerin layığı cehennem oldu,
Bana kara çalansa aldı yürüdü,
Görevlerimi bıraktılar bir başkasına,
Haklarımı bir yabancıya verdiler.
Su yolu kaynaklarımı çamurla tıkadılar,
Hasat şarkısını tarlalarımдан kovdular.⁴

Ancak Mezopotamya dini, sebep olduğu sürekli belirsizli-ğe rağmen son derece kalıcıydı. Neredeyse 3.000 yıl boyun-ca aynı tanrılara, büyük oranda aynı biçimde tapıldı. Bu çok uzun zaman diliminde Mezopotamyalılar daha huzurlu ol-dular mı? Görünüşe göre hayır. Aslına bakılırsa Mezopo-tamya'da daha sonraki dönemlerde endişe, tam da bağışıklık kazanmış olması beklenecek kişiler arasında egemen oldu: Ortadoğu'nun en güçlü insanları arasında. Zira İÖ 7. yüzyıl itibarıyla kuzey Mezopotamyalılar tarihteki ilk süper güçler-den ve en zalimlerden olan birini yarattılar: Asur İmparator-

4 *Before the Muses: Myths, Tales and Poetry of Ancient Mesopotamia*, çev. ve ed. Benjamin R. Foster, Bethesda, CDL Press, 1995.

luğu. Ancak bu imparatorluğun çok kudretli hükümdarları da uğursuz işaretlerden herhangi bir köylü çiftçi kadar korkuyordu.

Bir kral elbette korkularını zavallı bir çiftçiden çok farklı yollarla giderebilirdi. İÖ 670'de tanrıların gönderdiği işaretleri kaçırabileceğinden korkan Kral Esarhaddon bunları arayıp bulması için büyük bir devlet mekanizması yarattı. İmparatorluk boyunca temsilciler gökyüzündeki garip bir yıldızdan kuyuya düşen bir tilkiye kadar bir tanrının öfkesinin ikazı olabilecek tüm görünüşte önemsiz fakat tuhaf hadiseleri gözlemlediler. Tüm bu bilgiler Asur başkenti Ninova'ya gönderiliyor ve dünyanın ilk büyük kütüphanelerinden birinde kil tabletlere kaydediliyordu. Yani Esarhaddon bir nevi *doğaüstünün CIA'ini* yaratmıştı ve veritabanı da Ninova'daki kütüphanesiydi.

Peki ya uğursuz bir işaret görülürse? 2.000 yıl önceki Mezopotamyalılar gibi Esarhaddon da tanrıları, sarayda kayda değer güç sahibi olan profesyonel kâhinlerin yerine getirdiği ritüeller, [söyledikleri] ilahiler ve [okudukları] dualarla yatıştırmaya çalışacaktı. Bir büyü ne kadar eski olursa o kadar tesirli olacağı düşünülüyordu ve bu nedenle Ninova'daki kütüphane bin yıldır kullanılmayan bir Mezopotamya dilinde yazılmış sayısız metinle doluydu: Sümerce. Asurlu kâtipler sihirli formülleri aktarabilmek için bu dili öğrenmeye devam ettiler. Eğer büyüler yeterli gelmezse Asur kralı yerini bir süreliğine tanrının gazabını üzerine çekecek ve işi bittiğinde de muhtemelen sessizce ortadan kaldırılacak bir dublöre bırakabilirdi.

Dünyanın en büyük imparatorluklarının hükümdarları neden bu kadar endişe doluydu? Asur kralları, generallerinden ve sık sık da en yakın akrabalarından kendilerine gelebilecek komplolara karşı sürekli tetikte olmak zorundaydılar. İmparatorluk acımasız gaddarlığına rağmen –ya da bel-

ki bu yüzden– kendi halklarının sürekli ayaklanmasına maruz kaldı. İmparatorluğun başarısı bizzat güvensizliği beslemiş olabilirdi. O kadar yükseklerden gidilebilecek tek yön aşağıya doğruydı. Olaylar da Esarhaddon'un kaygılı olmakta haklı olduğunu gösterecekti. O öldükten sonra iki nesil içinde Asur İmparatorluğu dağıldı ve Ninova'daki doğaüstü kütüphanesi yanıp kül oldu (birçok tuğla gibi kil tabletlerin de yanınca ateşten sertleşmesi tarihçiler için bir lütuftu). Mezopotamya kısa zaman içinde artık başkalarınca yönetilen topraklar olmanın küçültücü rolüne katlanmak zorunda kalacaktı: Persler, Yunanlar, Partlar ve Romalılar.

Mezopotamya dini de yavaşça zayıflamaktaydı, yeni rakipler sokulup inançlıları ayartıyordu. Çünkü Esarhaddon döneminden çok önceleri bile büyük bir dönüşüm başlamıştı. Mezopotamya'nın hem doğusunda hem de batısında yeni bir inanç belirliyordu: Bu yeni dinin son derece kalıcı biçimde ayartıcı olduğu görülecekti, çünkü tamamen yeni bir güvence sunmaktaydı.

CENNETİN İCADI

Ölü Kralların Cape Canaveral'ı'

Yaklaşık İÖ 2570'te bir gün, Mısır'daki Gize'de bir grup işçi aşağı yukarı yedi bin yıl önce Göbeklitepe'de gördüğümüz işkoliklere çok aşına gelecek bir görev için işe koyulmuştu. Dev bir taş parçasını yerde sürüklüyorlardı.

Taş taşıyıcılarının hayatı bu yedi bin yıl içinde nasıl değişmişti? Gize grubunun işleri bazı yönlerden Göbeklitepe'deki öncülerinden daha kolaydı. Kullandıkları metotlar hakkında fazla bir şey bilinmese de işlerini hafifletmek için kızaklar ya da tekerlekler kullandıkları düşünülmektedir. Bunun aksine Göbeklitepe işçilerinin böyle araçları vardıysa bile en basit cinsindendi. Gize taşıyıcılarının taşı daha karemsi ve İÖ 9500'deki ince, tokmak biçimli parçalardan çok daha az kırılıyordu. Ayrıca çok daha hafifti. İki buçuk ton ağırlıkla Göbeklitepe dağının zirvesinde taşınan taşların ancak dörtte biri ağırlığındaydı.

1 ABD'nin en önemli uydur fırlatma merkezi Florida'daki Cape Canaveral'dadır – ç.n.

Ancak genel olarak Gize'deki işçiler Göbeklitepe'deki öncüllerine biraz kıskançlık duymuş olabilirler, çünkü Göbeklitepe'dekilerin çalışmaları her ne kadar son derece yorucu olsa da en azından epey nadir cinstendi. Göbeklitepe'deki yirmi taş çemberin aşağı yukarı on beş yüzyıllık dönemde yani altmış nesil boyunca inşa edildiği düşünülmektedir ve her çemberde sadece bir avuç dev taş bulunmaktadır. Ortalama olarak her yetmiş beş yılda bir, bir düzine taş kesilip taşınmıştır. Bunun aksine, muhtemelen yirmi üç yılda tamamlanan Gize'deki proje iki milyondan fazla dev taş parçası içeriyordu. Diğer bir deyişle, yirmi üç yıl boyunca gece gündüz her *beş dakikada bir*, dev bir taş kesilip sürüklenip oraya taşınmıştı.

Bu Mısırlılar elbette Firavun Khufu'nun Keops olarak da bilinen büyük piramidini inşa ediyorlardı: Keops en eski büyük taş yapılardan biridir ve bugün hâlâ dünyanın en büyüğüdür. Mısırlılar, hükümdarları için bir mezar yapıyorlardı. Fakat bu taş taşıyıcıları başka bir şey daha yapıyorlardı ve bunun hiç farkında değillerdi. Kendi küçük tarzlarıyla yeni bir icadın gelişimine katkıda bulunuyorlardı ki, bu icat sonunda insanoğlunun çoğunun hayal gücünü cezbedecekti: Cennet.

Bu nasıl olmuştu? “Ağzın Açılması Töreni” olarak bilinen antik Mısır ritüelinde bir ipucu bulabiliriz. Bu ritüel esasen tanrıların yeni yapılan heykellerinin açılışında hayata geçirilirdi. Bir rahip, tıpkı bir ebenin yeni doğmuş bir bebeğin ağzını silmesi gibi, muhtemelen parmaklarıyla heykelin dudaklarına dokunur ve Mısır tahayyülünde onu canlandırır-
dı. Firavun Khufu döneminde, İÖ 26. yüzyılın ortalarında, bu Frankensteinvari canlandırma sadece heykellere uygulanmıyordu. Henüz ölmüş olan firavunların cesetleri de aynı ritüellerle simgesel olarak hayata döndürülüyordu. Mısır'ın hükümdarları olağanüstü bir dereceye yükselmişlerdi. Ülke

halkı arasında benzersiz bir biçimde *ba* olarak bilinen tinsel bir güce sahiptiler. Yaşayan doğaüstü varlıklar olmuşlardı. Yaklaşık bin altı yüz kilometre doğudaki Mezopotamya kral-ları böyle bir statüyü hayal bile edemezlerdi.

Firavunların büyük bir tanrının tüm güçlerine sahip ol-duk-ları düşünülüyor değildi. Sonuçta böylesi bir iddia te-baaları arasında gerçekçi olmayan beklentilere yol açabilirdi. Onlar daha ziyade insanlarla tanrıların dünyaları arasın-da süzülen, tanrılara göre ikincil doğaüstü varlıklar olarak görülüyorlardı. Mısırlıların gözünde çok değerliy-diler. Ölen bir firavun artık bir nevi *Tanrı katında lobicilik faaliyeti ya-pan kimse (lobbyist)* olarak kabul ediliyordu. Her sabah şa-fak vakti mezarından uçar ve tüm ilahi varlıkların en büyü-ğü olan güneş tanrısı Ra'ya gökyüzündeki günlük seyahatin-de eşlik ederdi. Ölü firavunların sözü Ra'ya geçerdi ve mev-simlerin dönmeye devam etmesi, Nil'in doğru zamanda ka-barması ve insanoğlunu perişan etmemesi için ona ısrar ede-bilirlerdi.

Doğal olarak bu durum desteklemeye değer görülüyordu. Çağdaş, sinik gözler piramitleri firavunluk gücünün ve ken-dine hayranlığın anıtları olarak görebilir –hiç kuşkusuz kıs-men böyledirler de– fakat Mısırlıların onları böyle gördü-ğü son derece şüphelidir. Bu piramitlerin zorla inşa edildi-ğine dair bir kanıt yoktur. Khufu'nun büyük piramidini in-şa eden işçilerin mezarları bir köleye göre hükümdar kabri-ne fazla yakındır ve bu da onların özgür insanlar oldukları-na işaret eder. Bu düşünce işçilerin mezarlarında yer alan, kendilerini “Khufu'nun dostu” olarak tanımladıkları duvar yazılarınca da desteklenmektedir. O halde görünüşe bakılır-sa piramitler çok büyük bir gönüllü ulusal çabayla inşa edil-miştir. Bazı Mısırlılar taşları kesip taşımıştır. Diğerleri tar-lalarını onlar için işleyip yiyecek göndermiştir. Bunu yap-ma sebepleri bunun kendi yararlarına olduğuna inanmala-

rıdır. Mısırlılar ölü firavunları onurlandırıp onlara lobi işle-
rinde yardım ederek kendi yaşamlarını daha güvenli kıldık-
larını hayal etmişlerdir.

Gize, bu inancın neticesinde döneminin bir nevi *doğaüs-
tü Cape Canaveral*'i oldu, firavunlar göğe buradan yükseli-
yordu. Ülkenin ölü hükümdarlarının hayati önemdeki mis-
yonlarını yerine getirmelerine yardım etmek için her önlem
alınmıştı. Mumyalama tekniklerini geliştirmek için araştı-
rılar yapıyordu –hiçbir zaman çok başarılı olamadı– böy-
lece firavunların bedenleri doğaüstü çalışmaları için müm-
kün olduğunca sağlam kalacaktı. Yaşamaları için onlara ger-
çek sarayların birebir kopyaları inşa edildi. Firavunlar gök-
yüzünde doğru düzgün gezebilsinler diye bazısı dikkatle
parçalarına ayrılan nehir tekneleri piramitlerin etrafına gö-
müldü. Piramitlerin etrafına her ölü hükümdarı onurlandır-
mak ve düzenli yemeklerini temin etmek için düzenli ritü-
eller ifa eden rahipler, görevlileri içinse küçük şehirler in-
şa edildi.

Bu dev proje Mısır'ı dönüştürmüştü. Lojistiği idare etmek
için karmaşık yeni bir devlet aygıtı yaratıldı. Ülke saldırgan
bir biçimde yayılmacı oldu ve Mısır orduları firavun me-
zarlarını süslemek için altın ele geçirmek amacıyla bugün-
kü Sudan'ın kuzeyine girdi. Fakat bu proje Mısır'ı da *mah-
vetti*. Sudan altınına rağmen ölü firavunlara hizmet etmenin
bedeli Mısır devleti için tahrif edici derecede yüksekti. Da-
ha da kötüsü her yeni hükümdar naaşı yeni bir piramit ve
onu onurlandıracak yeni bir rahip-kenti gerektireceğinden
zamanla bu masraflar daha da artacaktı. Bu düzenlemele-
rin mali yükünün Eski Krallık olarak bilinen erken dönem
Mısır devletinin yıkılışındaki temel etmen olduğu düşünül-
mektedir. Khufu'nun piramidi tamamlandıktan dört yüzyıl
sonra Mısır kıtlık, eşkıyalık ve ihtilafların hâkim olduğu, ye-
rel askerî önderlerin devletlerine bölünmüştür.

Peki tüm bunların cennetin icadıyla ne ilgisi var diye sorabiliriz? Basitçe ifade etmek gerekirse firavunlar bir nevi *cenneti* sabırsızlıkla bekleyebilen ilk insanlardı. Onlardan önce mutlu bir öteki dünyaya dair umut besleyen birilerinin olduğunu gösteren bir kanıt yoktur. Mezopotamya kralları öldükten sonra yeraltındaki sefil varoluşa katlanmaya boyun eğmişlerdi. Bunun aksine Khufu gibi Eski Krallık firavunları tanrıların eşliğinde semada süzöldükleri neşeli bir sonsuzluğu umabiliyorlardı.

Bu cazip fikrin bulaşıcı olduğu kısa zamanda anlaşılmıştı. Khufu'nun ölümünden beş yüz yıl sonra artık ölmek için can atanlar sadece firavunlar değildi. Mısır, İÖ 21. yüzyıldaki çöküşün ardından yeniden ortaya çıktığında firavunların imtiyazları gasp edilmişti. Orta Krallık'ta Mısırlı aristokratlar, firavunların eşsiz özelliği olan tinsel güç *ba'*ya sahip olduklarını iddia ettiler. Kendilerini mumyalatıp savurgan mezarlara koydurttular ve tabutlarını firavunlarınkinden kopyalanan metinlerle süslettirdiler. Hatta firavunları onurlandırmak için dikilen dev tapınak komplekslerini taklit ederek yakınlarının saygılarını sunabileceği küçük şapel-ler inşa ettirdiler.

Firavunlar nasıl olup da tekellerinin kırılmasına göz yumabilmişlerdi? Gücün ellerinden kayıp gitmesine izin vererek buna kendileri sebep olmuşlardı. Yerel nüfuz sahipleri firavunlar gibi öldüler, çünkü minyatür firavunlar gibi yönetiyorlardı. Cennet yeni moda olmuştu, öyle ki, Orta Krallık'ta ülkenin en popüler ilahi varlığı olan eski hükümdarlık tanrısı Ra'nın yerini yeraltı kralı Osiris almıştı. Osiris, muhtemelen her Mısırlının bildiği bir hikâyeyle insanın ölümün üstesinden nasıl gelebileceğine ilham veren, *şahsi* bir örnek sunuyordu. Kötü kardeşi Seth, Osiris'i öldürmüş ve durumdan emin olmak için Osiris'in kalıntılarını ufak parçalara bölüp toprağa dağıtmıştı. Fakat bu önlem yeterli olmamıştı.

Kız kardeşleri Isis, Osiris'in beden parçalarını dikkatle topla-
yıp yeniden birleştirmiş ve o dönem Isis'ten bir çocuğu olan
kardeşini yeniden canlandırmıştı: Bu çocuk, yaşayan dünya-
nın kralı, Horus'tu.

Kralların tekelinde olan Osiris'in ayinleri yavaş yavaş her-
kese açıldı. Firavun olmayanlar tanrıların eşliğinde gökyü-
zünde süzölmeyi umamasalar da kendilerini artık mutlu, ar-
zu edilir bir varış noktası olan Osiris'in yeraltı dünyasında
bulmayı umuyorlardı. Orta Krallık'ın, yaklaşık İÖ 1650'de,
görünüşe bakılırsa Asya'dan gelen paralı askerlerin ya da
kölelerin –Hiksoslar– isyanına yenildiği yeni bir ulusal çö-
küşün ardından Mısır'ın yoksulları bile cennet saplantılı ol-
muştu. Ülkenin üçüncü dönemi, Yeni Krallık esnasında ha-
cılar (*pilgrims*) bağlılıklarını göstermek için Abidos'taki kült
merkezine akın ettiler. Bayram sezonunun sonunda, Nil taş-
tığında ve tarlada hiçbir iş yapılamadığında Mısırlılar, *Khoi-
akh* diye adlandırılan tanrının onuruna on sekiz günlük bir
festival düzenlerler, rahipler de onun dehşet verici yaşamı-
nın yeniden canlandırıldığı amatör tiyatroları sahneye ko-
yarlardı.

O zamana dek Mısır'ın bir değil üç tane mutlu öteki dün-
yası vardı. Her biri alıcılarının ideal varoluş düşüncesine gö-
re dikkatle uydurulmuştu. Firavunlar gökyüzünde tanrılarla
uçmaya can atmaya devam ettiler. Yoksul Mısırlı çiftçilerse
tam tersine öteki dünyadaki yıllarını batı ufkunun ötesinde-
ki, mevsimin hep ilkbahar olduğu ve kötü hava ya da çekir-
ge belası tehlikesinin olmadığı Sazlık Tarla'da küçük arazi-
leri sürerek geçirmeyi umuyordu. Söylemeye gerek bile yok,
elbette aristokratlar böyle bir öteki dünyayla pek ilgilenmi-
yordu. Onlar çalışılmayan bir sonsuzluğun peşindeydi. Bu-
nu kesinleştirmek için mezarlarını *uşabt*i olarak bilinen mo-
dellerle/heykelciklerle doldurdular; “Ağzın Açılması Töre-
ni” ile kendi bedenleri yeniden canlandırıldığında onların

da sadık hizmetkârları olmak için canlanacağına inanıyorlardı. Varlıklı Mısırlıların mezarlarında kürekçileriyle birlikte *uşabti* Nil tekneleri vardı, bazılarındaysa tam bir filo yer alıyordu. Eğlenmek için *uşabti* cüceler ve müzisyenler, *uşabti* evcil hayvanlar ve hatta ölümden sonraki zevk için *uşabti* kapatmalar vardı. Ancak hepsinden önemlisi soyluların mezarları, sayıları bazen yüzlere ulaşan *uşabti* çiftçilerle doluydu ki, böylece mezar sahibi ellerini tarlalarda kirletmeyeceğinden kesinkes emin olabiliyordu.

Mısır'ın Yeni Krallığı tamamen ahirete odaklanmış biçimde işleyen bir topluma ilk kez göz atmamıza olanak vermiştir. Mısırlılar ahiretlerine tıpkı çağdaş Batılıların emekliliklerini planladığı gibi hazırlanmıştır. Varlıklılar için birinin ölümüne hazırlanmak ev taşımaktan farksızdı. Mezarını soyguncuların bulmayı ummayacakları bir yere saklayan sistemli bir adam olan Kha kesinlikle buna bir örnektir; böylece arkeolog Ernesto Schiaparelli 1906'da yeniden keşfedene dek bozulmadan kalmıştır (bu durum neredeyse benzersizdir). Mezarın içinde mükemmel bir biçimde muhafaza edilenler arasında Kha'nın ahşap yatağı ve çarşafı, en iyi giysileri ve mücevherleri, iş aletleri ve hatta favori oyunu *sene* vardı: Yılanlar ve merdivenler oyununun² bir versiyonu gibi olan bu oyunda duruma göre şanslı ya da şanssız karelere denk gelirdi. Kha, ahiret öğünleri için somunlarca ekmek, küplerce şarap ve yağ hazırlatmış; tüm dişlerini kaybettiğinden sebzeler özenle püre haline getirilmişti. İçinde Osiris'in, birkaç yıl önce ölmüş olan karısı Meryt ile beraber Kha'yı yeraltı dünyasında karşıladığı bir resim bile olan *Ölümler Kitabı*'nın –bir nevi antik Mısır'ının ahiret el kitabı– bir nüsha-

-
- 2 Bazı karelerde yılanların, bazılarında merdivenlerin bulunduğu 1'den 100'e kadar numaralanmış bir kareli oyun kartonunda, zar atarak ilerletilen bir piyonla oynanan oyun. Geline karede merdiven varsa, yukarı kata çıkılırken; yılan varsa kuyruğunun olduğu karelere dönlür. Son kareye ilk gelen oyuncu oyunu kazanır – e.n.

sı vardı. Meryt, bir yan odada Kha'nınkinden önemli ölçüde daha ucuz olduğu belli bir lahitte yatıyordu.

Kha, Osiris'in ahiretine kabulünü çantada keklik görme-mekteydi. Yeni Krallık Mısırlıları –firavunlar hariç– içeri gi-rilemeyebileceğini kabul ediyorlardı. Başarı, hayattaki dav-ranışlarınıza bağlıydı. Böylece görünüşe göre, bu dönemin cennet düşüncesiyle birlikte gelişen diğer büyük icadına ge-liyoruz: Dinde *ahlâkın* önem kazanması. Söylemeye gerek bi-le yok ki, ahlâk özünde hiç de yeni bir icat değildi. Büyük ih-timalle tüm din biçimlerinden önce vardı. Erken dönem av-cı-toplayıcı toplumların davranış kurallarından doğmuş ol-malıdır ve hatta daha basit bir biçimi şempanze gruplarının arasında bile görülmektedir. Şimdiyse nihai doğaüstü güven-cenin bedeli haline gelmişti: Hiç bitmeyen mutlu bir yaşam.

Birinin davranışı nasıl yargılanıyordu? Tabii ki, doğaüs-tü bir mahkemede. Yeni Krallık'ın ölü Mısırlıları en az kırk iki tanrının bulunduğu bir mahkemeye karşılaşmayı umu-yorlardı, bizzat Osiris'in de bu süreçten geçtiğine inanılıyor-du. Sırasıyla her tanrıya yaşamları esnasında günah işleme-diklerine dair yemin etmek zorundaydılar. Ondan sonra bir dizi terazinin bir yarısına kalpleri öteki yarısına da gerçeğin tüyleri konulup tartılırdı. O zaman Kader Tanrıçası Shai, merhumun karakteri hakkında hüküm verirdi. Eğer mer-hum ya da merhume masumsa terazi tam dengede duracak ve ölen kişi doğrudan mutlu bir ahirete geçebilecekti. Ancak eğer kalp tüyden daha ağır gelirse birey suçlu sayılıyordu ve kalp, açlık içinde bekleyen efsanevi bir hayvana atılırdı. Za-vallı talihsiz, mutlu bir ahiretin keyfini sürmektense faniler gibi ölürdü.

Mezopotamyalılar günah ritüelini saplantı haline getir-mişken erken dönem Mısırlıların tahayyülünü cezbeden de ahlâktı. Orta ve Yeni Krallık esnasında bilge, büyük bir kişi-nin genç bir oğlana ya da bir öğrenciye hayatta nasıl davran-

ması gerektiğiyle ilgili nasihat ettiği, bilgelik edebiyatı (*wisdom literature*) olarak bilinen yazılar ortaya çıktı. Ortaya çıkan değerler bugünden bakılınca son derece demode görünmektedir. İnsan başkalarına adil davranmalı, daima dürüst ve iyi huylu olmalı, üstlerine ya da astlarına doğru biçimde davranmalıdır. Erkânın yanında saygıyla yürümeli, aileden iyi bahsetmeli, hayatta açgözlü olmamalı ya da diğer hanelerdeki kadınlarla fazla samimi olunmamalıdır.

Daha önce olmasa bile Yeni Krallık'tan itibaren Mısırlıların tahayyülünde insanın hayattaki davranışıyla mutlu sonsuz bir varoluş arasında net bir bağlantı kurulmuştu. Bunun kaçınılmaz olup olmadığını merak edebiliriz. İnsanlar bunun yerine neden *herkes* için mutlu bir ahiret tercih etmediler, daha önceki sefil ahirette olduğu gibi? Tanrıları bitip tükenmeden insanların ahlâki davranışlarını yargılayan ve sinsice burnunu sokan doğaüstü varlıklar yapmak neden? Bu yüzden, neden bugün dinin son derece odağında bulunan mutlu bir ahiret düşüncesi daha önceleri değil de ancak o zaman ortaya çıkmıştı? Bu sorulara cevap vermek için diğer mutlu cennetlere de bakmakta fayda var, çünkü cennet –diğer birçok keşif gibi– bir değil birçok defa, dünyanın farklı bölgelerinde birbirinden epey bağımsız olarak icat edilmiştir.

Zerdüş ve Arkadaşları

Muhtemelen İÖ 1200 civarında, gerçi birkaç yüzyıl önce ya da sonra da olabilir, günlerden bir gün yıllardır amaçsızca dolanan bir gezgin ve sürgün yeni bir krallığa vardı. Bu krallığın bulunduğu yer de tarih gibi net değildir fakat bugünkü Afganistan'ın olduğu yerde olması pekâlâ mümkündür. Adamsa, varlığını günümüze dek sürdüren, büyük nüfuzu olan bir dinin, Zerdüştlüğün kurucusu Zerdüş idi.

Zerdüşt, hayatı hakkında hiçbir ayrıntı bilinmeyen, en eski din kurucusudur. Böylece bir peygamberin cesaret kırıcı kariyerine ilk kez göz atmış oluyoruz. Zerdüşt kendi halkının yani göçebe Orta Asya İranlılarının geleneksel dininde rahip olarak eğitilmişti; bu din, klasik Yunan ve Roma'nın yanı sıra kuzey Hindistan dinlerinin yakın akrabası olan çoktanrılı bir düzenlemeydi. Ancak Zerdüşt bir gün nehirten su alırken, kendisini yetiştirildiği dinlerin kuvvetle aleyhine döndüren bir görüm (vision) gördü. Yeni dinini yaymaya başladı, düşmanlar edindi ve vatanını terk etmeye zorlandı. Yıllarca dolandı, bu arada sadece tek bir kişi Zerdüşt'ün dinine geçmişti: Kuzeni Maidhyoimanha.

Zerdüşt'ün şansı ancak Kral Viştaspa'nın topraklarına vardığında nihayet dönecekti. Kralın karısı Hutaosa'yı kendi dinine geçirerek büyük bir atılım gerçekleştirdi. Bu, bir peygamberin başarısı için genellikle yeterli bir yoldu. Kadınlar çağlar boyunca kökten yeni dinsel fikirlere erkeklerden daha açık olduklarını sık sık kanıtlamışlardır. Zerdüşt, daha sonra hiç kuşkusuz Hutaosa'nın yardımıyla Kral Viştaspa'nın desteğini kazandı. Yine, bunun başarılı bir din için standart bir yol olduğu ortaya çıkacaktı. Bir hükümdarı kendi dinine geçirmek, göreceğimiz gibi, Hristiyanlık ve Manicilikten, Budizme ve Jainizme (Caynacılık) kadar önde gelen dinlerin başarısına yol açmıştır. Zerdüştlük bile Zerdüşt'ün döneminden yüzyıllar sonra ancak Pers İmparatorluğu'nun krallarınca benimsendiğinde gerçek başarıya ulaşacaktı.

Kralın desteğini arkasına alan Zerdüşt çok sayıda mürit kazanmıştı ama sonra felaket geldi. Görünüşe göre, reddettiği eski dinin bir rahibi tarafından öldürülmüştü ve Viştaspa'nın krallığı bilinmez bir yıkıma sürüklendi. Zerdüşt'ün müritleri kurucularının fikirlerini korumak için mücadele ederek yüzyıllarca dolanıp durmak zorunda kaldılar.

Bu fikirler neydi ve neden bu kadar tehlikeli bulunuyor-

du da Zerdüşt önce sürgüne zorlanıp sonra da öldürülmüş-tü? Bunların çoğu bir hayli aşına gelebilir ve haklı görülebilir, zira daha sonraki dinler tarafından sürekli intihal edilmişlerdir. Zerdüştlüğün, tanrıları Ahura Mazda'ya (tıpkı Müslümanlar gibi) her gün günde beş kez dua etmelerinin gerekmesi gibi katı ve cezbedici biçimde basit kuralları vardı. Bununla birlikte heyecan verici yeni bir vizyon sunuyordu. Zerdüşt, iyi ile kötü arasında bölünmüş *ikili bir dünya* görmekteydi. Bu rakip güçlerin liderleri –Ahura Mazda ve Angra Mainyu– sürekli mücadele halindeydiler. Ayrıca Zerdüşt'e göre dünyanın *üç evresi* vardı. İlk, kısa süreli evrede Ahura Mazda'nın yarattığı dünya yeşil, bereketli ve kusursuzdu. Angra Mainyu'nun bu dünyayı kurumuş bir çöle çevirmeye çalışan fakat sonra engellenen şiddetli ve zalim saldırısından sonra dünya mevcut, kusurlu halini almıştı. Ancak Zerdüşt, eğer Ahura Mazda'yı izlerlerse insanların dünyayı üçüncü ve nihai yeni kusursuzluk durumuna getirme şansları olduğunda ısrar ediyordu. Yahudiler, Hristiyanlar, Maniciler ve Müslümanlar da hemen hemen aynı vizyona sahiptir. Zerdüşt ya da daha sonraki müritleri Mesih fikrini bile ortaya attılar. Zerdüşt'ün bir göldeki yıkanışından kalan olağanüstü uzun ömürlü spermeleriyle gebe kalan bir bakireden doğan Mesih, yaklaşmakta olan kusursuz çağda insanlara yol gösterecekti.

Zerdüşt'ün icat *etmediği* bir şey varsa o da cennetti. Ne var ki o, bu fikri *yeniden icat etmişti*. Zerdüşt'ün yaşamından epey önceleri Orta Asya İranlılarının, yani en azından bazılarının çoktan mutlu bir ahiret umutları vardı. Tüm dünyadaki erken dönem halkları gibi ilk başta karanlık bir nehrî geçerek ulaşılan bir yeraltı dünyasındaki sefil bir ahirete boyun eğmiş görünüyorlardı. Fakat Zerdüşt'ün yaşamından çok önceki bir noktada bu düzenleme değişmişti. Şimdi karanlık nehrin üzerinden bir köprünün geçtiği düşünülüyor-

du ve çoğu ölmüş İranlı bu köprüden yeraltı dünyasına yuvarlansa da şanslı bir azınlık –aristokrat elit– yürümeye devam edip Hara Dağı'nda ışık dolu, mutlu bir sonsuzluğa erişmişti. Mısır'da olduğu gibi cennet önceleri sadece doğru tarafta olanlar için vardı.

Zerdüş çok farklı bir cennet vizyonu sunmaktaydı. Ayrıcalıklı bir ailede doğmuş olsa da şiddetle köklerinin aleyhine dönmüştü. Şu duada olduğu gibi, fikirlerinde hâlâ antik sınıf mücadelesi izleri bulmak mümkündür: “Krallık Ahura Mazda'nındır, yoksullar için ruhani rehber kılınan”. Zerdüş, İranlı savaşçı aristokratlara bir saldırı başlattı. En sevdikleri savaş tanrılarını şeytanın güçleri için çalışmakla suçladı. Cennete girişin servete ya da doğuma değil, insanın yaşamı boyunca sergilediği davranışlara bağlı olduğunu açıklaması daha da radikaldi. Ölen İranlılar bir tanrılar mahkemesi ve bir dizi teraziyle karşılaşacak, geçmişteki amelleri dikkatle tartılacaktı. Eğer iyi amelleri ağır basarsa güzel bir bakire, merhumu bir köprünün üzerinden dağ cennetine geçirecekti. Ancak eğer kötü ameller ağır basarsa, o zaman özel etkili bir film sahnesi gibi köprü bir bıçak kadar incelenecek ve talihsiz merhum ya da merhume çaresizce öteki tarafa sürünmeye çalışırken korkunç bir cadı tarafından yakalanıp karanlığın, sefaletin ve tatsız yemeklerin yeraltı dünyasına atılverecekti.

İnsanın hayattaki ahlâki davranışını ölçmek için bir tanrılar mahkemesi ve bir dizi terazi mi? Tüm bunlar Mısır'da öngörülen ahiret seçim sürecine çok benziyordu ve bazı Mısır kavramlarının doğuya, İran Orta Asyası'na tesadüfen ulaşmış olması son derece mümkündür. Ancak daha geniş bir örüntü söz konusudur. Cennet hem Mısır'da hem de İran'da başlarda eski bir düşünce olan “herkes için sefil bir yeraltı dünyası, sadece zenginler içinse bir imtiyaz”dan doğmuştur. Daha sonraki dönemlerde Mayalarda, Azteklerde ve Viking-

ler'de benzer bir düzenleme görülebilmesi ilginçtir. Tüm bu kültürler belirli gruplar –özellikle seçkin savaşçılar– için bir cennet öngörürken geri kalanlarsa yeraltında sefil bir ahiretle idare etmek zorundaydı. Hem Mısır'da hem de İran'ın erken dönemlerinde (fakat Orta Amerika'da ve Vikingler'de görül-meyen) görülen bir sonraki evrede cennet bir nevi doğaüstü halk devrimiyle seçkinlerin elinden alınmıştı.

Bu modele bakınca, dinlerin cennet fikrini benimsedikçe aynı zamanda ahlâk fikrini de benimsediği sanılabilir belki. Çağlar boyunca aristokratların *doğuştan gelen* üstünlük iddialarına en etkili cevap *erdemden gelen* üstünlük iddiası olmuştur. Erken dönem Mısırlılar ve İranlılar ilk başta nüfusun sadece şanslı bir kesiminin cennete gidebileceğine, geri kalanınsa içeri alınmayacağına inanıyorlardı. Aristokratlar cennet üzerindeki tekellerini kaybedince bu seçici düzenleme kaldı fakat seçim prosedürü değişti. Şimdi tayin edici olan insanların statülerinden ve servetlerinden ziyade birbirlerine karşı davranışlarıydı. Tam da bu nedenle toplumun *tüm* üyelerine yönelik bir dinde, seleksiyonla kalanları açıklamak epey zordur. Bu, küçük bir sosyal intikam açlığını yansıtıyor olabilir. Daha sonraki halk devrimlerinde erdem çoğu zaman eski elite saldırganın bir aracı olacaktır. Cennetten kendilerini dışlamaya çalışmış olan bazılarının dışlanması fikri yeni inançlıların hoşuna gitmiş olmalıdır. Durum ne olursa olsun ilk tasarlandığı andan itibaren Zerdüştlüğün cenneti Osiris'inki gibi ulaşamayabileceğinizden korktuğunuz bir yerdir.

Peki ya daha önemli sorular? Cennet neden icat edilmişti ki? Ayrıca şimdi din için böylesine anahtar önemde görülen bir fikir neden çok daha önce düşünülmemişti? Her iki soruya da çünkü *hayat daha iyiye gidiyordu* cevabı verilebilir. Gördüğümüz gibi erken dönem tarım toplumlarında insanların yaşamları genellikle zorlu, kısa ve endişelerle do-

luydu. Başlıca endişeleri muhtemelen felaketten sakınmaktı. Felakete öfkeli tanrıların neden olduğu düşünöldüğünden insanların ilahlarını durmadan sunularla yatıştırmaya odaklanmış olmaları akla yatkındır. Ancak İÖ ikinci bin yıldan itibaren bu dünya görüşü değışmeye başladı. İnsanlar günlük hayat mücadelelerinin ötesine bakıp yeni bir şeyle zihinlerini meşgul etmeye başladılar: Öldükten sonra onlara ne olacaktı. Neden?

Cenneti en sabırsızlıkla bekleyenlerin ayrıcalıklı elitler olmasında hiç kuşkusuz bir ipucu vardır. Bu insanların kendi toplumlarında biraz huzura ve boş vakte sahip ilk insanlar oldukları tahmin edilebilir. Ölümden sonraki yaşamları için endişe duymaya başlayanlar ilk önce elitler oldu, çünkü herhalde *fiili hayatları* o kadar da endişe verici değildi. Bu değışimin ilk önce senelik taşkınların Mezopotamya'dan daha öngörülebilir olduğu ve işgallerle toplumsal çöküşün nispeten nadir göröldüğü Nil'de gerçekleşmiş olması anlamlıdır; böylece insanlar istikrarlı bir yaşam sürmeyi umabilmiştir. Eğer daha önce ileri sürdüğüm gibi din en başta bir güvence elde etme aracıysa ve bu nedenle insanların en büyük korkularını yansıtıyorsa o halde cennetin icadında insanların yaşam kalitelerinin yavaş yavaş iyileşmesinin ipuçlarını görmek mümkündür.

Cennet fikri bir kere yerleşince son derece cazip oldu ve sonunda dünyanın çoğunu büyüledi. Böyle olunca da en olanak dışı yerlerde akıl çelmeyi başardı. Hatta esasen bir din bile olmayan çok başarılı bir akımı bile ele geçirdi. Böylece Mahayana Budizmi'nin tuhaf hikâyesine geldik.

Doğaüstünün İntikamı

İÖ 4. yüzyılda Hindistan'ın bugünkü Bihar eyaletindeki Vaishali kentinde bir grup Budist keşış ciddi bir azar işitmişti.

Onlar diğerk keşişlerin epey kabul edilemez gördükleri şeyleri yaparken yakalanmışlardı. Güneşin batmasını beklememiş, akşam yemeklerini ondan önce yemişlerdi. Sadaka yiyeceklerle yetinmekten ziyade para kullanıyorlardı. Ayrıca diğerk keşişlere ayrılmış yerlere dilenmeye gidiyorlardı. Görünüşe bakılırsa küçük bir mıntuka savaşı sürüp gitmekteydi. Vaishali meclisi bu ahlâksızlığı şiddetle kınadı, ancak sorun devam etti. Birkaç on yıl sonra Pataliputra'da (bugünkü Patna) düzenlenen bir başka toplantı kınamayla değil bağınaz yaşlılarla kuralların çok katı olduğunu düşünen keşişlerin çoğunluğunun hiziplere ayrılmasıyla sonuçlandı. Bu bölünme o gün bugündür devam etmektedir.

Her akımın kendi ihtilaf noktaları vardır ve Hindistan'da bu dönemde bunların en büyüğü *kanaatkârlıktı*. Budizme rakip akım Caynacılık (Jainizm), keşişleri giysiler giyebilir mi, yoksa her türlü mülkiyetten kaçınmak için çıplak mı dilenmeliler meselesi konusunda bölünmüştü. Böyle konularda tartışmak bugünden bakılınca hafif absürd görünebilir fakat bu tartışmaya müdahil olanlar endişelenmekte bir bakıma haklıydı, çünkü çok daha büyük bir şey söz konusuydu. Bu Budist konseyler, düzenlerinin ruhu için verilen uzun mücadelenin ilk çekişmelerini oluşturuyordu. Hazırda bekleyen şey ise cennetti.

Cennet, kuzey Hindistan'da yeni bir şey değildi. İlk önce, İranlıların yakın kuzenleri olan Aryanlar kuzey Hindistan'ı işgal ettikleri zaman beraberlerinde Zerdüş'tün hiç hoşlanmadığı aristokratik cennet fikrini getirdiklerinde, Zerdüş'tün atalarınca ithal edilecekti. Ancak zamanla erken dönem Aryan dini Hinduizme doğru evrildikçe ayrıcalıklılar için cennet kavramı yerini çok daha özgün bir kavrama bıraktı. Bu, reenkarnasyondur: Ruhların sonraki bir yaşamda başka bir yaşam biçimi olarak geri döndükleri fikri. Reenkarnasyona yeni ve onun kadar özgün bir ahlâki sistem olan

“karma” eşlik ediyordu: Yani ister iyi olsun ister kötü, insanın hareketlerinin doğrudan ödüllendirileceği ya da cezalandırılacağı düşüncesi. Reenkarnasyon pek çok açıdan Zerdüştlüğün, Mısır’ın ya da daha sonra Hristiyanlığın ve İslâmın ahiret yorumlarından daha mantıklıydı. Tüm bu dinler, gitgide artan sayıda ruha ev sahipliği yapan bir nevi *enflasyonist cennetin* var olduğunu varsaymaktaydı. Erken dönem Hinduizmi ise bunun aksine ruhların sürekli geri dönüştürüldüğü daha istikrarlı bir dünya öngörüyordu. Ruhunuz tamamen ölümsüzdü, doğumunuzdan çok önceleri var olmuştu. Hinduizm ayrıca, daha batıda evrilen cennet dinlerinden daha az zalimce bir sondu. Hindu ahireti tek bir başarı şansının olduğu, tek seferlik bir durum değil her hayatta, öldükten sonra ne tür bir varlık olacağınızı geçmiş hareketlerinizin tayin edeceği sürgit bir süreçti.

Bu takdir edilecek bir düzen gibi görünebilir fakat daha çok Buda ya da “Uyanmış Kişi” olarak bilinen Sidarta Gautama dahil, onu eleştirenler mevcuttu. Sidarta’nın karşı çıktığı Hinduizmin fikirleri değil, bir kurum olarak Hinduizmdi. Bu erken dönemlerde bile Kuzey Hindistan’da bir kast sistemi vardı ve bu kast sisteminin ilk sırasında rahipler yani Brahmanlar yer alıyordu. Muhtemelen İÖ 1000 ila 800 arasında hazırlanan *Brahmanalar* isimli bir erken dönem ruhban el kitabı, kastlar arasındaki tüm geçişlerin yasak olduğu ve Brahmanların tüm dinsel ritüel üzerinde tek başlarına söz sahibi olduğu sıkı sıkıya kapalı bir dünya ortaya koyuyordu. Ancak birkaç yüzyıl sonra, Protestan Reformu’nun bir nevi erken Hint yorumu diyebileceğimiz bir dizi muhalif akım, dinsel düzene saldırarak rahiplerin bu mutlak gücüne meydan okudu. Muhtemelen İÖ 6. yüzyılın sonlarında bu akımlardan biri de Sidarta Gautama tarafından başlatılmıştı.

Sidarta’nın Zerdüş’tle belirli miktarda ortak noktası vardı. O da Zerdüş’t gibi ayrıcalıklı bir ailede doğmuş fakat kökle-

rine güçlü şekilde cephe almıştı. O da Zerdüşt gibi sürgüne çıkmış fakat Sidarta'nın durumunda bu karar gönüllü alınmıştı. Ayrıcalıklarından nefret ediyordu ve gezgin bir dilenci hayatı yaşamaya başladı. Uzun süre oruç tuttuktan sonra varoluşu gerçekten de kavradığına inandı. Görüşünün özünde hayatın acı çekmek olduğu, acı çekmenin arzudan kaynaklandığı ve eğer arzudan kaçabilirse insanın gerçek huzuru bulabileceği yatıyordu. Fikirlerini başkalarına yaymaya başladı.

Sürgün, aydınlanma anı, vaaz verme, yeni bir akım kurma: Bir peygamberin hayatının tüm unsurları Sidarta'nın hayatında mevcuttu. Ne var ki, onun bir *dinsel* peygamber olduğu son derece şüphelidir. Öğretileri karma ve reenkarnasyon düşüncelerini kabul etse de tanrılardan hiç bahsetmiyordu. Günümüzde bazıları onu ateist kabul etmektedir. O muhtemelen kendisini, insanlara daha iyi yaşama konusunda öğüt veren biri olarak görüyordu: Dilenen bir keşişin göçebe hayatı kanalıyla arzudan kaçmayı savunmak. Fikirlerinin neye dönüşeceğini görmüş olsaydı, bu muhtemelen ona kötü bir sürpriz olurdu.

Sidarta'nın akımı, birçok açıdan kendi başarısının kurbanı oldu. Onun nasihatini dinleyip göçebe keşiş hayatı yaşayarak Budizmi seçenler olmuştu. Ancak püriten bir akım gelişirken bazı mensupları kaçınılmaz olarak hayatlarını biraz daha konforlu kılmayı umarlar ve Budizmde de böyle olmuştu. Görmüş olduğumuz gibi İÖ 4. yüzyılın sonlarında, Sidarta'nın ölümünden nesiller sonra, bazı Budist keşişler gün batımından önce akşam yemeklerini yiyor ve yiyecekten ziyade para için dileniyorlardı. Bu keşişler aynı zamanda Sidarta'yı *değiştiriyorlardı*. Tam bu zamanlarda Budistler onun doğaüstü ya da bir faniden fazlası olduğuna karar vermişlerdi. Erken Mısır'ın firavunları ya da daha sonraları Nasıralı İsa gibi Sidarta da ilahî terfi almıştı. Ancak bu,

daha başlangıçtı. Bir kuşak sonra Hindistan'ın en güçlü hükümdarı Asoka'nın desteğini ve belki de kendi inancına geçişini sağladığında Budizm turnayı gözünden vuracaktı. Budizm hiç kuşkusuz yeni taraftarlar kazanmış, böylece bu kişiler de bu akımın daha az katı olmasında bir baskı unsuru olmuştur.

Sonra cennet geldi. Sidarta, uyanmış olmaktan ve arzudan kaçma yoluyla büyük mutluluk ya da tam huzur demek olan “nirvana” durumuna erişmekten bahsetmişti. Şimdi nirvana yavaş yavaş çok farklı bir şeye dönüşüyordu: Gitgide artan biçimde cennete daha çok benzemeye başlayan bir kurtuluş biçimi. Böylece arzudan *kaçma* fikrinden yola çıkan bir akım başka bir *arzunun esiri* oluyordu: Ölümünden sonra mutluluğu bulma arzusunun. Cennet, Sidarta'nın felsefesine sızmıştı. Böyle bir şeyin nasıl olduğu hakkında ancak tahminler ileri sürülebilir, ancak bu akımın sadece gitgide artan sayıdaki ve kanaatkârlık felsefesinden daha tatmin edici bir şey isteyen müritlerinin dileklerine uyum sağlamış olma ihtimali yüksektir.

Ne var ki, cennet Budizmin geçirdiği tek en büyük değişim değildi. Görmüş olduğumuz gibi bu akım iki belirgin kola bölünmüştü. Daha katı ve daha ileri yaşı –güneş batmadan önce yemek yenmemesi gerektiğinde ısrar eden– keşişlerin müritleri Buda'nın düşüncesine son derece yakın olmaya devam eden Theravada Budizmini oluşturdu. Buna karşın, daha rahat olan ve güneş batmadan yemek yiyenlerden gelen büyük çoğunluk Mahayana Budizmini oluşturdu. Mahayana Budistleri kayda değer bir keşif yaptılar. Sidarta'nın kendisini nirvananın büyük mutluluğuna bırakmadığını fark ettiler. Bunun yerine, diğerlerinin doğru yolu bulmasına yardım edebilmek için özveriyle dünyada dolaşmaya devam etmişti. Mahayana Budistleri, “şayet Buda böyle yaptıysa diğerleri neden yapmasın” iddiasını ortaya attılar. Bøy-

lece gelecekteki Buda'ya dair şüpheli bir kavram veya bodhisattva doğmuş oldu. Bu, nirvanaya ulaşmaya hazır olan ancak Buda gibi diğerlerine yardım edebilmek için özveriyle büyük mutluluk durumuna yükselişini ertelemeyi tercih eden kişiydi. Doğal olarak bu kişi daha hayattayken bile saygıyı hatta tapınmayı hak ediyordu.

Erken dönem Hint yazıları güvenilir değildir, bu nedenle Budizmin tam olarak ne zaman değiştiğini söylemek güçtür ama değişmiştir. İS 1. yüzyıldan itibaren görülen doğaüstü Buda heykellerinde Buda bir grup önde gelen bodhisattvanın üzerinde havada süzülürken betimlenmiştir ve şimdi bir Budist tanrılar panteonuna çok benzemektedir. Aşağı yukarı bu zamanlarda Mahayana Budistleri sadece profesyonel olarak konfordan uzak keşişlerin değil herkesin nirvanaya ulaşabileceğini kararlaştırmıştır. Yaşayan bodhisattvalara tapınmak, tapınanların kendi kurtuluşlarına yardımcı olacak iyi bir amel olmuştu. Bodhisattvalar herkesin kolaylığı için kendilerine tapınılabilecek tapınaklarını kurdular. Böylesi bir düzenlemenin Hindistan'ın zengin ve güçlülerine hitap edebileceğini görmek zor değildir. İyi işler yaparak –ve bunlar zaman içinde çok daha kolaylaştı, sonunda çok az çaba gerektirir oldu– bizzat zengin Hintliler de müstakbel bodhisattvalar olabilirdi. Onlara kendi tapınaklarında tapılabilir ve garantili nirvana kurtuluşu ümidinin keyfini sürebilirlerdi.

Böylece, beş ila altı yüzyıllık bir zaman diliminde Mahayana Budizmi, başta bir protesto olarak doğduğu şeyin ta kendisine dönüşmüştü: Zengin seçkinlerin ruhani ihtiyaçlarını tatmin etmek için düzenlenmiş köklü, ritüelleştirilmiş bir din. Ayrıca bir hayat felsefesiye tam bir cennet dini olmuştu: Renkli bir tanrılar panteonu vardı ve eğer destekçileri kurallara uyarsa nirvana cennetine ulaşacakları vaat ediliyordu. İsa'dan sonraki ilk yüzyıllardan itibaren süslü Budist

tapınaklarını, karmaşaya katkı yapar biçimde, Budizmin en iyi fikirlerini çalmış olan Hinduizmin tapınaklarından ayırmak zorlaşmıştı. İS 7. ya da 8. yüzyıllarda Hint Mahayana Budizminin Hinduizmle kaynaşmasında ve böylece isyancı bir kan yuvarının tekrar emilimi gibi kendi doğum yerinde tamamen kaybolup gitmesinde belli bir mantık vardı.

Ancak göreceğimiz gibi dünyanın bir başka yerinde sürpriz bir biçimde ikinci bir hayat bulacaktı.

TANRI'YLA ANLAŞMALARIN İCADI

Bir gün, muhtemelen İÖ 750 ila 722 arasında, büyük ihtimalle İsrail'in kuzey Yahudi krallığının (bu dönemde iki Yahudi krallığı mevcuttu) başkenti Samiriye'de, Hoşea isimli bir adam ürkütücü bazı kehanetlerde bulunmaya başladı. Hoşea hakkında kötümser tahminlerinden başka bir şey bilinmemektedir fakat diğer iyi bilindik peygamberlerin yaşamlarına bakarak hüküm vermek gerekirse muhtemelen Hoşea'nın yaşamı da kindar tartışmalar, nüfuzlu insanları kazanma mücadeleleri, sürgün dönemleri, kaybedilen dostlar ve edinilen düşmanlarla doluydu.

Ancak en azından Hoşea tamamen yalnız değildi. İsrail'de aşağı yukarı aynı zamanlarda vaaz verdiği düşünülen iki diğer peygamber yani Mika (Micah) ve Amos da benzer tahminlerde bulunmuştu. Yine de Hoşea'nın sakin bir yaşam sürdüğüne inanmak zordur. Hiç şüphesiz işleri kendisi için kolaylaştırmadı. Fikirleri öylesine radikaldi ki, adeta yeni bir dine işaret ediyordu, bu da elbette sorun demekti. Üstelik tam da ikna etmeye çalıştığı kişilere gözdağı vermek gibi talihsiz bir alışkanlığı vardı. Baş Yahudi Tanrısı Yahve'nin, İsrailoğulları-

na talepleriyle (bunların Hoşea'nın da talepleri olduğuna kuşku yok) ilgili söylev verdiği şu bölüm buna bir örnektir:

...Düşman kartal gibi dolaşiyor evimin üzerinde; çünkü İsrail antlaşmaya uymadı, yasama karşı çıktılar... İyi olanı reddettiler, düşman kovalayacak onları. Krallar atadılar bana sormadan, önderler seçtiler benden habersiz. Altın ve gümüşleriyle yıkımlarına yol açan putlar yaptılar. Ey Samiriye, atın buzağı putunuzu, öfkem alevleniyor size karşı! Hiç mi temiz olamayacaksınız? Çünkü bu İsrail'in işidir. O buzağıyı bir usta yaptı, Tanrı değildir o. Samiriye'nin buzağı putu parçalanacak. Çünkü rüzgâr eken kasırğa biçer. (Hoşea 8:1-8)¹

Hoşea, İsrail halkından çok şey istiyor ancak karşılığında pek az şey sunuyordu. Öncelikle İsrailoğullarının Tanrı'nın yasasına itaat etmelerini talep etti. Bu yasanın ne olduğu hâlâ bilinmemektedir, çünkü ondan geriye bir şey kalmamıştır. Ancak Hoşea'nın tehditkâr üslubuna bakarak söz konusu yasanın katı olduğunu ileri sürebiliriz. İkinci olarak, Hoşea o zaman mutlu bir biçimde en büyüğü Yahve olan bir tanrılar panteonuna tapmakta olan İsrailoğullarına artık Yahve dışındaki tüm tanrıları reddetmeleri gerektiğini söylüyordu. Monoteist (tektanrılı) olacaklardı.

Bu beklenti şimdi radikal gibi görünmeyebilir, çünkü Yahudilerin monoteist olmalarını bekleriz fakat o dönem için radikal olmalı. Bu dönemin tanrıları hasta öküzünüzü iyileştirmekten bir deniz yolculuğunda sizi güvende kılmaya dek belirli bir endişeyle ilgili yardımcı olan uzmanlar olarak görülmekteydi. Hoşea'nın *herkese göre* Yahve'sinin eski uzmanlar dizisi kadar etkili olacağını kim söyleyebilirdi ki? Çoktanrılı inancı terk etmek insanların günlük yaşamlarında hatırı sayılır sıkıntılara yol açmış olmalı. İsrailoğulları-

1 Tüm Kitabı Mukaddes alınıları Yeni Çeviri'den alınmıştır – ç.n.

nın muhtemelen toplanmaya alışkın oldukları ve sosyal takvimlerinin önemli bir parçası olan Yahve'nin yanındaki diğer tanrıların tapınaklarının kapatılması gerekmiş olmalı.

Eğer İsrail'in Yahudileri Hoşea'nın tüm istediklerini yaptıysa karşılığında ne bekleyebilirlerdi? Aslında Hoşea onlara bir nevi *ulusal doğaüstü koruma polisi* sunmuştu. Yahudiler uzun süre Yahve'nin onlara göz kulak olduğuna inanmıştı ama sadece onlara değil. Tıpkı Yahudilerin başka tanrılara tapabilmesi gibi, yabancıların da ona tapma zahmetine katlandıktan sonra Yahve'nin yardımını istemeye hakları vardı. Hoşea'nın yeni önerileriyle birlikte Yahve artık *tam bir Yahudi tanrısı* olmuştu. Eğer Yahudiler başka kimseye tapmayarak onu onurlandırırsa, o da karşılığında tüm dikkatini onların korunmasına verecekti. Ancak bu, son derece *koşullu* bir korumaydı. Eğer İsrail halkı Yahve'nin yeni kurallarına itaat etmez ve diğer tanrılara tapınmayı kesmezse korunmayacaklar ve “rüzgâr ekip kasırga biçeceklerdi”. Mahvolacaklardı.

Hoşea neden böyle ürkütücü fikirler ileri sürmüştü? Bu soruyu cevaplamaya çalışmadan önce başka bir soru sormak istiyorum: *Yahudiler kimdi?* İnancılarla ilgili bir kitapta ulusal tarihe yer olmayabilir ancak Yahudiler söz konusu olduğunda bundan kaçınmak biraz zordur. Hoşea ve diğerleri sayesinde, Yahudilerin bir ulus ve bir inancın takipçileri olarak kendilerine bakışları öylesine derinden iç içe geçmişti ki, biri olmadan ötekini düşünmek imkânsızdır.

Yahudiler gerçekten de “Mısır’dan Çıkış”ta iddia edildiği gibi Mısır’daki kölelikten kaçarak mı bir ulus olarak ortaya çıkmıştır? Tahmin edileceği gibi bu olayla ilgili gerçeği, yani en baştan beri Museviliğin merkezinde yer alan inancı ortaya koymak kolay değildir. Ama cevaplama girişiminde bulunulabilir. Tarihsel olarak Yahudilerden ilk defa İÖ 1213 ila 1203’e tarihlenen ve Firavun Merenptah’ın yendiğini ileri sürdüğü halkların listelendiği bir Mısır yazıtın-

da bahsedilir; bunlardan biri de İsrail isimli bir topluluktur. Bunun ardından, bir sonraki bilgi kaynağımız bizzat Yahudilerden gelmektedir. Eski Ahit'te derlenen ilk tarihçelerinin en erken aşığı yukarı İÖ 950-850'ye tarihlendiği düşünülmektedir, ancak zaman içinde çok fazla değişikliğe uğramıştır –üzerinde sahtecilik yapıldığı söylenebilir–. Bu tarihçeler Yahudilerin nasıl anavatanlarından alınıp köle olarak Mısır'a götürüldüklerini fakat sonra tanrıları Yahve'nin muhteşem doğaüstü müdahalesinin yardımıyla kaçtıklarını anlatan meşhur toplu göç hikâyesini içermektedir. Yıllarca Sina Çölü'nde dolandıktan sonra liderleri Musa'nın Yahve'yle, onun özel koruması karşılığında Yahudilerin sadece ona tapmaya söz verdiği anlaşmayı nasıl yaptığını anlatmaktadır. Eğer bu tanıdık geliyorsa sırası gelince göreceğimiz gibi bunun çok iyi bir nedeni var. Son olarak, böylelikle hazır olan Yahudilerin eski anavatanlarını bir dizi çarpıcı ve kanlı zaferle nasıl yeniden fethettiğini anlatmaktadır.

Bunların arasında gerçekten yaşananı var mıydı?

Bir şey fazlasıyla nettir. Hem arkeolojik bulgular hem de Yahudilerin erken dönem yazılı eserleri şunda hemfikirler ki, yaklaşık İÖ 950'de Yahudiler ilk kez tam olarak tarihte varlık gösterdiklerinde adeta komşularından ayırt edilemiyorlardı. Yahudiler, Fenikeliler ve Filistinlilerin hepsi aynı dilin farklı versiyonlarını konuşuyorlardı, yazıları birbirine çok yakındı, aynı tür evlerden oturuyor ve daha önce belirttiğim gibi aynı tanrılara tapıyorlardı. Yahudilerin bir gözde tanrıları vardı –Yahve– ancak komşularının da kendi gözde tanrıları vardı. Bu kanıt Yahudilerin birdenbire başka bir yerden gelmediklerine, uzun süre o bölgede yaşadıklarına işaret etmektedir. Buna ilaveten, İÖ 1200'den önceki yüzyıllara dair arkeolojik incelemelerde, bölgede Eriha gibi kentlerin yerle bir edildiği sert bir işgale dair kanıtlara rastlanmamıştı.

Durum böyleyken, Yahudiler görünüşe bakılırsa çok erken tarihlerden itibaren güçlü bir farklı olma hissi geliştirmişti. Bazı komşularının aksine, insan kurban etmeye kesin biçimde karşı çıkıyorlardı. Diğer tanrıların sürekli heykelleri ya da resimleri yapılırken kendi özel tanrıları Yahve'nin hiçbir zaman sanatta betimlenemeyeceğinde ısrar ediyorlardı. Hepsinden önemlisi, Yahudiler bir halk olarak kökenleriyle yoğun bir biçimde meşguldüler. Hoşea'nın dönemi itibarıyla Mısır'daki kölelikten kaçışın hikâyesi öylesine iyi yer etmiştir ki, Yahudilerin tahayyülünde çok daha önceden var olmuş olması muhtemeldir. İlk bakışta bunların hiçbirisi fazla bir anlam taşımamaktadır. Eğer Yahudiler kültürel açıdan komşularıyla hemen hemen özdeş iseler ve eski zamanlarda aynı yerde yaşamışlarsa nasıl olup da Mısır'dan kaçmış köleler oluyorlar?

Tabii eğer Yahudiler birleşmiş iki farklı halktan gelmiyorsa. Bu, varsayımdan öte olmasa da tarihte başka yerlerde de yeteri kadar bulunabilen bir örüntüdür. Yerleşik bir nüfus bir süreliğine dışarıdan gelen daha az sayıdaki bir grubun hâkimiyetine girer ve yavaş yavaş çoğunluğun dilini ve kültürü benimser, geriye kendi geçmişlerinden sadece birkaç iz kalır. Bunun örnekleri arasında geriye isimleri ve maceralarının hikâyelerinden biraz fazlası kalan Bulgaristan'daki Bulgarlar yer almaktadır. Aynı şey diğer pek çoklarının yanı sıra farklı derecelerde Fransa'daki Franklar, Çin'deki Mançular ve Rusya'daki Vikingler için de geçerliydi. O halde esas olarak Levanten olan çok sayıdaki halk Mısır'dan kaçıp Doğu Akdeniz'e (*Levant*) mi yol almıştı? Böyle çarpıcı bir olayın Mısır kayıtlarında geçmesi gerektiği düşünülebilir. Doğrusu, geçiyordu da.

Önceki bölümde, bir güney Mısır ordusuna mağlup olmadan önce İÖ 1650 ila 1550'de kuzey Mısır'ı yöneten Hiksos isimli gizemli bir halktan söz arasında bahsetmiştim. İS 1. yüzyılda Yahudi tarihçi Yosef, Yahudilerin Hiksoslardan gel-

diğine inanıyordu ve iddiası son derece akla yatkındı. Başkentleri Avaris'teki arkeolojik çalışmalar Hiksosların Mısırlıların uyruğundaki –köle, gurbetçi ya da sınır birliği olarak çalıştırılan– bir halk olduğuna işaret ediyordu ve o zaman efendilerine başkaldırmışlardı.

“Mısır’dan Çıkış” elbette Mısır’ın yarısını kendi firavunlarının hükümdarlığında yüz yıl yöneten Musa’nın halkından hiç bahsetmez, çünkü bu tür ayrıntılar hikâyenin büyüüne gölge düşürebilirdi. Kızıldeniz’in ikiye ayrılmasına gelince, görünüşe göre, daha az heyecanlı bir biçimde, Hiksoslar kuru topraktan geçip özgürlüğe çıkmışlardır. Ancak yürümüşlerdir. Son arkeolojik çalışmalarla teyit edilen Mısır kayıtları, Mısırlılar için şanlı bir ulusal kurtuluş mücadelesinin acı sonu anlamına gelen şeyi nakletmektedir. Hiksos başkenti, ilerleyen güney Mısır ordusunun taarruzuyla ele geçirilemeyecek kadar güçlüydü. Bunun yerine, Hiksosların zarar görmeden Mısır’ı terk etmelerine dair bir anlaşma yapıldı. Belki –buradaki “belki” kelimesi önemli– Hiksos göçmenler, gidip Akdeniz’le Ürdün Denizi arasındaki kayalık, iç bölgenin sakinlerini hâkimiyetleri altına almışlar ve sonra da yavaş yavaş ortadan kaybolmuşlardır, ta ki onlardan geriye kalan tek şey bir hikâye ve çok özel bir şey yapmış olmanın hatırası oluncaya kadar.

Eğer Mısır’dan Çıkış hikâyesinin bu kısmı geçmişteki gerçek olaylara bakabiliyorsa, peki ya hikâyenin geri kalanı? Hiksoslar gerçekten de bir Levanten tanrılar panteonuna savurgan bir biçimde tapınarak yıllarca Sina Çölü’nde mi dolaşmışlardır? Liderleri [Musa] Yahve’yle sadece ona tapmayı kabul ettikleri bir anlaşma mı yapmıştır? Basitçe cevap vermek gerekirse, hayır. Hiksoslar, Mısır’daki uzun ikametleri esnasında Yahve isimli olanı bir yana, eski Levanten tanrılarına olan ilgilerini uzun süredir kaybetmişlerdi. Artık Mısır tanrılarına tapıyorlardı.

Eğer Sina hikâyesindeki Musa tamamen kurgusalsa o halde onu kim icat etmiş olabilir? Ve neden? Bu sorular bizi tekrar kötümser peygamberimiz Hoşea'ya götürür. Gördüğümüz gibi Hoşea, İsrail Yahudilerinin sadece tek bir tanrıya tapmasını talep eden ilk kişidir. Bu Hoşea'nın kendi fikri miydi? Muhtemelen evet. Monoteizm fikri kendi içinde tamamiyle yeni değildi. İÖ 14. yüzyılda başına buyruk bir Mısır firavunu olan Akhenaton, tüm tebaasına tek bir tanrıyı, Aten'i zorla kabul ettirmeye çalışmıştı, ancak Hoşea'nın onun bu çabası hakkında fazla bir şey bildiği şüphelidir. Akhenaton, Hoşea'nın döneminden altı yüz yıl önce hükümdarlık etti ve monoteist devrimi korkunç bir başarısızlıkla sonuçlandı. Hoşea'nın bu fikri kendi başına ileri sürmüş olması daha olası görünmektedir.

Onu böyle bir fikir ileri sürmeye iten neydi? Cevabın muhtemelen dinle pek az, uluslararası politikayla çok ilgisi vardı. Erken dönemlerdeki Yahudiler, birleşik bir halk olarak kalmakta sorun yaşıyorlardı. Tarihin ışığına ilk kez İÖ 10. yüzyılda tek, güçlü bir imparatorluk bünyesinde çıkmış olsalar da bu imparatorluk kısa zamanda iki devlete bölünmüştü: Güneyde Yehuda ve kuzeyde İsrail. Hoşea'nın vahim kehanetlerde bulunduğuna inanılan İÖ 740'lar ile 722 arasında özellikle kuzeydeki olmak üzere her iki krallık da büyük tehlikedeydi. Sadece bu erken çağın değil, tüm çağların en gaddarca saldırgan askerî güçlerinden birinin hızlı yayılmasıyla karşı karşıyaydılar: Asur İmparatorluğu. Birinci Bölüm'de kısaca tanıştığımız Asur İmparatorları, Adolf Hitler ve Moğol lideri Cengiz Han'la kıyas götürecek terör taktiklerine bayılıyorlardı. Asurlular, ele geçirilen şehirlerin son sakinine kadar öldürmekle, tüm halkları imparatorluklarının en uzak köşelerine sürmekle ve Asur başkentinin kapılarında bekçi köpekliği yaptırmak için esir alınan kralları yanaklarından iplerle bağlamakla meşhurdular. İÖ 740'tan

itibaren Asurlular iki Yahudi krallığına doğru yola çıktılar ve karşılarına çıkan tüm direnişi gaddarca bastırdılar.

Eğer tüm dinlerin kalbinde güvence yatıyorsa, Hoşea'nın nasıl bir güvence aradığını görmek zor değildir. İsrail Krallığı'nın yok edilebileceği ikazında bulunurken bunun tam olarak nasıl olacağını biliyordu: Asur terörü tarafından yerle bir edilecekti. Belli ki güçlü bir vatansever olan Hoşea, ulusunun bekası için endişelendi ve bu endişenin dinsel görüşüne esin kaynağı olduğu ileri sürülebilir. İsrail Krallığı'nın Yahudileri, bu tehlike anında bile bölünmüştü ve Asur tehdidine cevapları feci biçimde kararsızdı. Yine de tazminat ödeyerek Asurluları yatıştırmaya çalışan Menahem, direnişi teşvik eden ve daha da kötüsü *ödemeyi hesen* Pekah tarafından devrildi.

Hoşea, tek tanrının İsrail Yahudilerinin bir halk olarak birleşmesine yardımcı olacağını düşünmüş olmalı. Ayrıca inançlarında gerçekleşecek radikal bir değişikliğin onlara çok ihtiyaç duyulan şansı biraz getirebileceğine inanmış olabilir. İsrailoğulları çoktan Yahve'yi kendi özel tanrıları olarak görmeye başlamıştı. Eğer onu *daha da çok* onurlandırıp diğer tüm tanrıları göz ardı ederlerse o zaman hiç kuşkusuz Yahve onları daha büyük bir güçle koruyacaktı. Böylece Hoşea, Yahudilerle bir doğaüstü varlık arasında ulusal anlaşmaya dair yeni ve alışılmışın dışındaki fikri ileri sürdü. Bu fikir kalıcı bir biçimde popüler olacaktı. Ama henüz değil.

İsrail'in Yahudileri Hoşea'nın fikirlerini benimsediler mi? Şaşırtıcı olsa da cevap *olumsuzdur*. Çoğu Yahudi'nin sadece tek bir tanrıya tapmaya direnmekte çok kararlı olmaları erken dönem Musevilik tarihinin bir tuhaflığıdır. Yahudiler göreceğimiz gibi birkaç yüzyıl boyunca çoktanrılılığa inatla sarılmışlardır, tıpkı katı yeni din kurallarına direndikleri gibi. Hoşea'nın önerileri ancak kendi lehlerine işleyen bir dizi çarpıcı ve ani tarihsel değişiklik sayesinde başarılı olabilmektedir.

Bunlardan ilki İÖ 720'lerde gerçekleşti. Aşağı yukarı 725'te İsrailoğullarının saygısızlıklarından büsbütün sıkılan Asurlular krallığı işgal ettiler ve üç yıl sonra Kral II. Sargon nüfusun çoğunluğunu sürdürdü. Kimi Asur ordusunda savaş arabası sürücüsü oldu, İsrailoğullarının bu roldeki hünerleri meşhur olmuştu. Çoğu güney Mezopotamya'ya gitti. İsrailoğullarının kaderi son derece net olsa da anısı kısa zamanda bulanıklaşmıştı ve İsrail'in On Kayıp Kabilesi olarak ölümsüzleştiler, bulundukları yerler de iki bin yıl sonra bitmez tükenmez bir merakın konusu oldu: İspanyol kaşifler onları Amerika kıtalarının yerli halkı olarak tanımladı ve 19. yüzyılın sonlarında tuhaf bir İngiliz kültü olan İngiliz İsrailoğulları onların İngiliz olduğunda ısrar etti.

Hoşea'nın tatsız uyarıları gerçek olmuştu. Eğer İsrailoğulları sadece Yahve'ye tapıp kurallarına boyun eğmezse krallıklarının yok olacağını öngörmüştü. Güneyde varlığını sürdüren Yehuda Krallığı'ndaki Yahudilerin artık Hoşea'nın iddialarını ciddiye alacağı düşünülebilir. Hiç de değil. Yehudalılar katı politeistler olmayı sürdürdüler.

Bir sonraki ani değişiklik İsrail Krallığı yıkıldıktan tam olarak yüz yıl sonra gerçekleşti. İÖ 622'de tuhaf bir olay oldu ve bu olay birinin nihayet Hoşea'nın fikirlerine ikna olduğunu açıkça gösteriyordu. Yehuda Kralı Yoşiya, yazmanı Şafan'ı bazı ufak ödemeler ve onarımlarla ilgilenmesi için Kudüs tapınağına gönderdi. Şafan'ı oraya vardığında bir sürpriz beklemekteydi.

Başkâhin Hilkiya Yazman Şafan'a, "Rab'bin Tapınağı'nda Yasa Kitabı'nı buldum" diyerek kitabı ona verdi. Şafan kitabı okudu. Sonra krala giderek ... durumu bildirdi. Ardından, "Kâhin Hilkiya bana bir kitap verdi" diyerek kitabı krala okudu. Kral, Kutsal Yasa'daki sözleri duyunca giysilerini yırttı. (2. Krallar, 22:8-11)

Kitapta sadece Yahve'nin kuralları yoktu: Bunların *doğrudan Musa'ya söylenen* Yahve'nin kuralları olduğu iddia ediliyordu. Böylece eski Mısır'dan Çıkış hikâyesi son derece yeni bir şeyle birleşmişti: Yahudilerin tek bir tanrıyı ve kurallarını kabul etmesi talebi. Hoşea'nın kaybolan daha önceki Tanrı kurallarının aksine bunlar kurtulmuştu ve bazı değişikliklerle birlikte Musevilğin temel metinlerinden biri oldu: “Yasa'nın Tekrarı”/“Tesniye”. Tahmin edileceği gibi bu kurallar katıydı. Yahudiler Yahve dışındaki tüm Tanrılara tapmayı keseceklerdi, yoksa cezası ölümdü. Yahve'ye sadece onun Kudüs tapınağında kurbanlar vereceklerdi. Yoksul ve muhtaçlara yardım edeceklerdi. Evlenmeden önce cinsel ilişkiye girmeyecekler, zina yapmayacaklar ya da ahlâksız bir yaşam sürmeyeceklerdi. Ayrıca yanlış inançtaki komşularını bir nevi erken cihat yoluyla yıkıma uğratacaklardı.

Tapınakta bulunan metin, eğer Yahudi halkı bu kurallara itaat ederse büyük zaferlerle kutsanacaklarını vaat ediyordu. Eğer kuralları çiğnerlerse Yahve korkunç bir ceza verecekti. Bu görünüşteki basit anlaşma uğursuz bir yeniliği gizliyordu. Eğer bir Yahudi kuralları çiğnerse, Yahve tüm Yahudileri cezalandıracaktı. Metin, bir kişinin günahının tüm bir ulusu tehlikeye attığı kolektif bir sorumluluk sistemi öngörüyordu. Yahudilerin sadece kendi davranışlarını kontrol etme değil, aynı zamanda komşularını gizlice gözetleme ve eğer kuralları çiğnerlerse üzerlerine bir güruh sürme görevleri vardı.

Bu ürkütücü yasa dizisi nereden gelmişti? Bunların birden Kudüs'ün tapınağında “bulunmuş” olması son derece şüpheli görünmektedir. Bazı bilim insanları bu yasaların Yehuda'nın kraliyet sarayında, Kral Yoşiya'nın bir nevi dinsel darbesiyle icat edildiğini ileri sürdüler. Tarihçi Robin Lane Fox bunların Hoşea'nın yasalarının bir yorumu olduğuna inanmaktadır, İsrail Krallığı'nın yıkılışı sonucunda güneye ka-

çan göçmenlerce getirilip yüzyıl boyunca tapınak kütüphanesinde unutulup kalmıştır. Bu yasalar nerden gelmiş olursa olsun, Hoşea'nın tatsız ikazlarıyla birebir uymakta, onun taleplerini genişletmektedir. Yahudi halkı onlara kulak astı mı? Bunun cevabı da *hayır*. Birkaç yıl içinde Yehuda'nın kralları bile konforlu eski çoktanrılı yöntemlerine geri döndüler. Fikirlerini ancak yeni bir felaket değiştirebilirdi.

Bu dönem itibarıyla Asur İmparatorluğu artık çökmüş olsa da yerini hızla bir güney Mezopotamya gücü olan Babil İmparatorluğu almıştı; askerî gaddarlık açısından bu imparatorluğu öncekinden ayırmak zordu. İÖ 598'de Yehuda, Kral Nebukadnezar hükümdarlığındaki bir Babil ordusunca işgal edildi. Yehuda'nın hükümdarı, seçkinlerinden birkaç bin üyeye birlikte Babil İmparatorluğu'na sürüldü ve orada hiç şüphesiz yüzyıldan fazla bir süre önce oraya sürülen İsrailoğullarının torunlarına rastladılar. On bir yıl sonra İÖ 587'de yeni Yahudi direnişlerinin ardından Babilliler Yehuda'yı ikinci defa işgal ettiler, hatta daha çok kişiyi sürdüler ve perçinlemek için Kudüs'te Yahve için yapılan tapınağı yıktılar. Daha az çarpıcı derecede olsa da İsrail Krallığı gibi Yehuda Krallığı da hedef olmuştu. Bu defa sadece seçkinler uzaklaştırılmış ve yoksul çoğunluk yalnız bırakılmıştı.

Yehudalı sürgünler bu felakete nasıl tepki verdiler? Onları koruyamadığı için hiddetle özel Tanrıları Yahve'nin aleyhine mi döndüler? Göreceğimiz gibi, tarih boyunca insanlar tanrılarının zayıf muamelesine bekleneceği gibi içerlemeyle değil daha ziyade *daha çok adanmışlıkla* karşılık vermiştir. Tanrılarını memnun etmedikleri için kendilerini suçladılar ve daha iyisini yapmaya çalıştılar. Bu da Yahudi sürgünleriyle oldu. Tanımadıkları topraklarda köşeye sıkışan Yahudiler sonunda Hoşea'nın, vatanlarında hiçbir zaman kabul görmeyen radikal fikirlerini benimsediler. Musa'nın tapınakta bulunan kuralları, sadece Yahve'ye tapıp kurallarını çiğne-

mezlerse bu tanrının Yahudileri koruyacağını belirtiyordu. Sürgünler açıkça onun kurallarını *çiğnemiş olduklarına* karar verdiler. Günahtan korkan Mezopotamyalılar gibi onlar da başlarına gelen talihsizliğin tamamen kendi suçları olması gerektiğine hükmettiler.

Böylece, sonunda dinsel bir devrim başladı. Sürgünlerin beraberlerinde getirdikleri antik metinler büyük bir çabayla gözden geçirildi. Eski Yahudi tarihi, Hoşea'nın tektanrılı sistemine uyması için propaganda üslubuyla yeni baştan yazıldı. Yahudi dinsel metinlerinin kalbi şekillenmeye başlamıştı. Bu sıralarda Mısır'dan Çıkış hikâyesi, Yahve'nin Musa'yla anlaşma yaptığı Sina olayını da içerecek biçimde genişletildi. Yarım yüzyıl önce Kudüs'te Yahve'nin tapınağında gizemli bir biçimde bulunan ve Musa'ya verildiği iddia edilen kurallar şimdi çarpıcı bir düzenlemeye sahip olmuştu. Ancak Hoşea'nın 150 yıl önce yaydığı fikirler temel alınmaya devam etti: Yahve, eğer sadece ona tapıp kurallarına uyarlarsa Yahudileri koruyacaktı.

Hoşea'nın vizyonu nihayet başarılı olmuştu. Ancak oyunda son bir sahne daha olmasa başarılı olacağı şüphelidir. Yahudi sürgünlerin sayısı nispeten azdı ve Mezopotamya boyunca dağılmışlardı. Yehuda'da geride kalanlar hâlâ mutlu bir biçimde çok sayıdaki tanrılarına tapınıyorlardı. Tarihin bir kez daha müdahale etmesi gerekmişti.

İÖ 559 itibarıyla Ortadoğu'da daha önceleri sönük bir kavim olan Perslerden müteşekkil yeni bir güç ortaya çıktı ve kralları Kiros –Zerdüştlüğe geçtiği neredeyse kesindir– kendisine karşı gelen herkesi mağlup etti. Kiros'un yükselişinin Hezekiel isimli Yahudi sürgününün kehanetlerini etkilemiş olması muhtemeldir. Antik dinsel merkez Nippur'da –1600 yıl önce Tanrı Enlil'in kahvaltısı için hazırlandığını gördüğümüz şehir– sürgünde olan Hezekiel, Yahudilerin Babil'de çektikleri acılar yoluyla artık daha önceki günahlarının ta-

mamını ödediklerini ilan etti. Kısa zaman içinde anavatanlarına dönecekleri ve yıkılan tapınaklarını yeniden inşa edecekleri kehanetinde bulundu.

Ne şanstır ki, bu tam olarak gerçek oldu. İÖ 539'da Kiroş, Babil'i ele geçirdi ve Mezopotamyalı güç nihai olarak kırıldı. Tâbi halklara karşı kurnaz bir dinsel hoşgörü politikası güden Pers kralı, sevinçli sürgünlerin eve dönmesine izin verdi. Hoşea'nın kıyamet ikazlarından Hezekiel'in iyimser vizyonuna kadar peygamberlerin kehanetleri şimdi çürütülemez görünüyordu. Yahudiler geçmişte başka tanrılara tapmış ve cezalandırılmıştı. Şimdi sürgünde Musa'nın kurallarına riayet etmişler ve zafer kazanmışlardı.

Yurtlarına dönenler dinsel devrimlerini tamamlamak için işe koyuldular. Yahve'ye adanmış, yıkılan tapınaklarını yeniden inşa ettiler ve zayıf çoktanrılıları Museviliğe geçirdiler. Yahve'nin tekrar kızdırılmayacağını ve halkına yeni felaketler vermeyeceğini temin etmek için yeni bir dinsel katılık egemen oldu. Daha önce sadece tapınak rahiplerine uygulanan domuz, kabuklu deniz hayvanı ve diğer gıdalarla ilgili beslenme kısıtlamaları şimdi tüm Yahudileri kapsayacak biçimde genişletilmiş ve "Levililer" kitabının 11. bölümüne dikkatle kaydedilmişti. Aynı metinde homoseksüellik ve Yahudi kadınların yabancılarla evlenmesine dair yasaklardan ilk kez bahsedilmektedir. Yabancı topraklarda kendilerini yabancı hissedenler görünüşe bakılırsa sürgünden döndüklerinde tüm Yahudileri yeni dinsel kimlikleriyle kuşatma konusunda kararlıydı.

Ancak yurtlarına dönenler öyle görünüyor ki, beraberlerinde radikalleştirilmiş Yahudi dininden çok daha fazlasını getirmişti. Tüm o güçlü Yahudiliklerine rağmen kimileri Kral Kiroş'un dini olan Zerdüştlükten kaynaklanan bazı çok yabancı kavramları benimsemişlerdi. Böylece Musevilik, Zerdüştlüğün iyi ile kötü arasındaki daimi mücadele fik-

rini benimsedi; Musevilikteki mücadele ise Yahve ile Şeytan arasındaydı. Musevilik ayrıca Zerdüştlüğün üç evreli tarih anlayışını özümsemişti; bu anlayışta insanlar kötüyü yenip nihai, üçüncü evrede kusursuzluğu getirmeyi umut edebiliyordu. Zerdüştlükten alınan bir diğer fikirse insanları kötülüğe karşı nihai zafere taşıyabilecek Mesih fikriydi. Son olarak ama en az bunlar kadar önemlisi, görünüşe bakılırsa sürgünler iyi hikâyelerden anlıyordu: Nuh ve tufanla ilgili hikâyeye zaten çok iyi bilinen antik Mezopotamya başyapıtı *Gılgamış Destanı*'ndan intihal edilmişti.

Hoşea, iki yüz yıl sonra nihayet başarıya ulaşmıştı. İnsanların inançlarında büyük bir dönüşüm başladı. Bu zamana dek insanlar kendilerini bir şehrin vatandaşları, bir bölgenin sakinleri, bir dili konuşanlar ya da bu üçünün bir karışımı olarak tanımlıyorlardı. Şehir ya da ulusal tanrılarını özellikle savaş zamanında yardımcı buluyorlardı, ancak diğer halkların tanrıları da faydalı olabilirdi. Hoşea'nın monoteizmi dünyaya yayıldıkça –Musevilikten Hristiyanlığa ve İslâma– insanlar kendilerini Yahudiler gibi daha çok dinleriyle tanımlamaya başladılar. İnançları onlara farklı olduklarını ve diğer tanrılara tapanlardan daha talihli hatta daha üstün olduklarını hissettiriyordu. Dolayısıyla yeni güçlü dinsel kimlikte madalyonun öteki yüzü dinsel *hoşgörüsüzlüktü*. Bu, büyük bir değişimdi. Bunun iyi bir değişim olup olmadığıysa epey ayrı bir meseledir.

Tektanrıci ulusal din bu şaşılacak derecede yaratıcı halkın, yani Yahudilerin tek buluşu değildi. Bir başka çarpıcı icat yoldaydı ve bunun sonuçlarının son derece yıkıcı olduğu görülecekti, özellikle de talihsiz mucitleri için.

DÜNYANIN SONUNUN İCADI

Kehanetlerinize Dikkat Edin

İÖ 167’de bir gün, neredeyse kesinlikle Kudüs’te, hakkında adı dahil hiçbir şey bilinmeyen biri, bir sahtecilik işine girişti. Bu erkek –erkek olmadığına dair çok az şüphe vardır– hilekârlığını tamamen haklı görüyor olmalıydı. Sahteciliği propagandaydı ve Yahudileri Yunan hükümdarlarına ve ayrıca bazı Yahudi dostlarına karşı kışkırtmak için tasarlanmıştı: Bu mücadelede söz konusu olan Museviliğin geleceğiydi.

Bu sahtecilik, o tarihten önce ancak vatansever Yahudi halk hikâyelerinde kahraman olarak var olan Daniel isimli hayalî bir karakterle ilgiliydi. Babil’de sürgünde yaşayan kurnaz Daniel, akılsız Babil kralını zekâsıyla defalarca alt etmiş, bu arada hem kendi canını kurtarmış hem de Museviliğe sadık kalmıştı. Kim olduğu bilinmeyen sahtekâr, meşhur aslan çukuru hikâyesi dahil¹ Daniel’in var olan birkaç macerasını yazmış fakat metne halk hikâyelerine hiç uymayan,

1 Daniel 6:1-28 – e.n.

büsbütün yeni bir bölüm eklemişti. Daniel artık bir hilekâr değil, görüleri ve rüyaları yorumlayabilen biriydi ve bir düşünüyordu. Düşünde gelecekteki dört yüzyılda olacak olayları görmüştü: Sahtekârın dönemine ve biraz sonrasına kadar.

Bu düşünüş –besbelli esrarlı bir kesinlikle– sadece daha önceki imparatorlukların yükseliş ve yıkılışını tahmin etmekle kalmıyor, geleceğe bakıyor ve sahtekârın yazdığı dönemde hâlâ son derece canlı olan Yahudilerin Yunan kralı IV. Antiokhos’un ölümünü önceden görüyordu. Düş son olarak daha da geleceğe bakıyor ve şiddet içermeyen bir Yahudi direniş döneminin sonunda meleklerin nasıl işe karışıp da Yunanlarla ilk ve son defalığına anlaşacağını anlatıyordu. Bundan sonra dünyanın Yahve’nin bir elçisiyle yönetileceği yeni bir altın çağ başlayacaktı. –Sözde– Daniel’in kendi sözleriyle:

Gece görümlerimde insanoğluna benzer birinin göğün bulutlarıyla geldiğini gördüm. Eskiden beri var Olan’ın yanına doğru ilerledi, O’nun önüne getirildi. Ona egemenlik, yücelik ve krallık verildi. Bütün halklar, uluslar ve her dilden insan ona tapındı. Egemenliği hiç bitmeyecek sonsuz bir egemenlik, krallığı hiç yıkılmayacak bir krallıktır. (Daniel 7:13-14)

Anonim yazar, çabasının dünyada o güne dek yazılmış en kalıcı –ve zehirleyici biçimde etkili– parça olacağını tahmin edemezdi. Bu parça, yeni bir inanç türünün çığır açıcı metni olacaktı: *Dünyanın pek yakındaki sonuna* inanç. Eğer bu yazar sahteciliğinin gelecekte, tam da yardım etmeye çalıştığı insanların başına neler açacağını bir bilebilseydi –onları çekeceği felaketler, düşmanlarında uyandıracığı yüzlerce yıllık zalimlik– herhalde onu en yakındaki ateşe fırlatıp atardı.

Yine Yahudilerle devam ediyoruz. Elbette, hikâyelerinin bu kadar mı olduğu sorulabilir. Son bölümde gördüğümüz gibi sonunda sadece Yahve’ye tapıp Musa’nın yasasına ita-

at etmeyi kabul etmişler ve ödüllendirilmişlerdi. Hezekiel'in kehanetleri yani iyimser sürgün yerine getirilmişti. Babil'e sürülenler vatana dönmüş ve Yahve'nin tapınağı yeniden inşa edilmişti.

Ne var ki, tarihte mutlu sonlara pek rastlanmaz. Yeterince uzun süre bekleyince genellikle yeni belalar çıkagelir. Yahudilerde de böyle oldu. Büyük İskender'in İÖ 330'larda ve 320'lerdeki çabaları sayesinde, Filistin'e egemen olan Pers makamlarının yerini bir Makedon hanedanı –Selevkoslar– aldı ve hükümdarlıkları esnasında epey beklenmedik bir şey oldu. Daha önce Yahve'ye son derece bağlı olan Yahudi seçkinlerinin bir kısmı dikkate değer biçimde sadakatsizlik sergilemeye başladılar. Bunlar Makedonyalıların getirdiği Grek kültürüne âşık olmuştu. İÖ 175'te güçlü bir Yahudi ailesi olan Tobiadlar, Kudüs'te yönetimi ele geçirdiler ve şehri Grekleştirmeye koyuldular. Yahve'nin tapınağının yakınına bir Grek *gymnasium*'u kurulmuştu ve Yahudiler, tapınak rahipleri dahil, burada Yahudiliğe son derece aykırı biçimde çıplak idman yapıyorlardı. Hatta söylentiye göre bazı Yahudiler sünnetlerini eski haline döndürecek ameliyatlar yaptırmıştı.

Ancak Grekleştirme (*Greekification*), kısa zaman içinde ters gitti. Helenleştiriciler (*Hellenisers*) iki düşman hizbe bölününce Selevkos kralı IV. Antiokhos devreye girdi ve olayları ancak en aşırı Grekleştiricinin kaldırabileceği ölçüde zorladı. Antiokhos, –artık Museviliğin tam kalbinde olduğunu gördüğümüz– Musa'nın Yasası'nı gayrimeşru ilan etti. Sünnet olmak ve Şabat'ı gözetmek yasaklandı, Yahve'nin tapınağında Grek tanrılarına türbeler inşa edildi. Son dört yüzyıldaki tüm Yahudi başarıları tehlikeye girdi ve beklenileceği gibi bazı Yahudiler isyan ettiler. Böylece uzun ve son derece çetrefilli bir çatışma başladı.

Savaş, sonunda Yahudilerin siyasi açıdan tamamen bağımsız olduğu, yüzyıla yakın bir dönemin öncüsü oldu. Ayrıca

çok daha kalıcı olacak teolojik bir yan ürün üretmişti: Dünyanın sonu kavramı. Kimliği belirsiz sahtekârımız aslında bilinen ilk direniş edebiyatını kaleme almıştı: Bu metin, vatansever Yahudilere davalarının zaferle sonuçlanacağını ve onlara baskı yapanların yok olacağını vaat ediyordu. Ayrıca dinden dönenlerin aksine eski dinlerine sadık kalan Yahudilerin kurtarılacağını vaat ediyordu. Böylece Daniel Kitabı son derece kalıcı olacak başka bir yenilik sundu: Dirilme (*resurrection*). Sahtekârın yazdığı gibi:

Yeryüzü toprağında uyuyanların birçoğu uyanacak: Kimisi sonsuz yaşama, kimisi utanca ve sonsuz iğrençliğe gönderilecek. Bilgeler gökkubbe gibi, birçoklarını doğruluğa döndürenler yıldızlar gibi sonsuza dek parlayacaklar. (Daniel 12:2-3)

Bu dönemde Helenizme savaş açmayı amaçlayan tek Yahudi metni Daniel Kitabı değildi. İki benzer zihniyetteki metin olan Kıyamet Haftaları (*Apocalypse of Weeks*) ve Düşler Kitabı (*Book of Dreams*) da İÖ 160'larda yazılmış ve sonra kaybolup gitmişti. Ancak sonunda Kitabı Mukaddes'in Etiyopya yorumunda yeniden keşfedilip 1820'lerde İngilizceye tercüme edildiler. Peki bu bölümleri kim yazmıştı? Daniel, Selevkoslara direnişin bilge öğretmenler yani *maskiller*ce (*maskilim*) yönetildiğinden bahsetmiş ve bilim insanlarının yazarın da böyle biri olduğundan şüphe etmelerine yol açmıştır: Dünyanın sonunu bir propaganda aracı olarak kullanmaya karar veren eğitimli bir Kudüslü yazman.

Ancak bu kavram büsbütün yeni değildi. Gördüğümüz gibi Zerdüşt –sahtecimizin zamanından bin ya da daha fazla yıl önce– bunun çok basit bir yorumunu düşünmüştü. Zerdüşt'ün gelecekteki Üçüncü Çağ düşüncesine göre iyilik güçleri kötülüğe galip gelecek ve dünya kaybolan kusursuzluğa geri dönecekti. Yahudi peygamberi Hoşea, İsrailoğulla-

rını kendi istediği gibi davranamazlarsa dünyanın sonuyla tehdit ediyordu, ancak aklındaki şey muhtemelen yok edici meleklerden ziyade Asurluların işgaliydi. Babil’de sürgünde olan, daha sonraki ve daha iyimser peygamber Hezekiel, Yahudilerin dünyasının sonsuza dek iyileşeceği bir nevi mutlu bir dönüşüm öngörmüştü.

Benzer biçimde, kutsal metinlerin sahtesinin yapılması Yahudi dünyasında yeni bir durum değildi. Gördüğümüz gibi Musa’nın Yasası’nın İÖ 622’de Yahve’nin tapınağında tesadüfen “keşfi” ile ilgili belirgin biçimde şüphe uyandırıcı bir şey vardı. Ondan sonra eski metinlere yeni sayfalar eklemek, dinsel tartışmalarda tek bir tarafa ağırlık vermek göreceli olarak yaygınlaştı. Sahtecilik yapmak basitti. Bu dönemde kabul edilmiş bir Yahudi dinsel kanonu yoktu, onun yerine metinleri nüshadan nüshaya hafif değişiklik gösteren çok sayıda birbirinden farklı parşömenler vardı. Bu nedenle sahteciliği kanıtlamak imkânsızdı. Bu, tam bir günah olarak da görülüyor olmalı, çünkü nihayetinde sözler yazara Tanrı tarafından telkin edilmiş gibi kabul edilebilirdi. Böylece daha eski sahteciliklerin üzerine yeni sahtecilikler eklendi, öyle ki, bunun nerede başlayıp nerede bittiğini söylemek hâlâ zordur. Ancak İÖ 160’lardaki sahtecilikler tamamen yeni bir şey yarattı. Dünyanın sonu, eğer dünyanın bu bölümünde arkaplandaki bir kavram olarak uzun süredir var idiyse bile şimdi çok öne çıkmıştı. Birkaç nesil içinde üyeleri dünyanın doğaüstü güçlerce dönüştürülmek üzere olduğuna ikna olmuş bir sürü akım ortaya çıkacaktı.

Tanınmış din sosyologu Max Weber bu hareketlerin genellikle bir örüntü izlediklerini gözlemledi. Destekleyicileri genellikle yoksul ve eğitimsizdi. Bu, bizi şaşırtmamalı. Hayatları çetin, belirsiz ve çok daha talihlilerin çevresinde geçenler dünyanın radikal biçimde yenilenmesini umdukları için mazur görülebilirler. Söz konusu akımların liderleriy-

se bunun aksine genellikle eğitimli seçkinlerden karizmatik bireylerdi. Lider ve müritleri, bir nevi değiş tokuş içindeydi. Lider müritlerine dünyanın dönüşümünü ve yeni bir toplum sunuyordu; burada düşmanları ölüp giderken onlar kurtarılmakla kalmayacaklar ayrıca orada büyük efendiler olacaklardı. Bu, piyango kazanmanın doğaüstü dengiydi. Bunun karşılığında da müritler liderlerine sadakatle bağlandılar, vaatlerine inandılar ve bazı örneklerde büsbütün yeni bir din başlatmasına yardımcı oldular.

Sonraki iki bin yılda tartışmaya başka kıyametçi metinler katılsa da takımın lideri hep Daniel Kitabı oldu. Bu nispeten kısa metin, katılanların çoğunlukla felaketiyle sonuçlanan sayısız harekete esin kaynağı oldu ve günümüze dek insanları büyülemeye devam etti. Bu metni bu kadar kalıcı kılan neydi?

Bu, bazı açılardan son derece beklenmedik bir başarıydı. Üzerindeki sahtecilik acemiceydi. Geçmiş olayları kusursuz kesinlikte “tahmin eden” metin, iş gerçek bir tahmin yapmaya gelince hızla duvara çarptı. Bunun nedeni kısmen sahteciliği yapan kişinin düşüncesizce sadece *ne* olacağını değil, *ne zaman* olacağını da söylemeyi tercih etmiş olmasıydı. Daniel, Yahudiler Greklerle “üç buçuk” yıl mücadeleye “katlandıktan” sonra nefret edilen kral IV. Antiokhos’un Tanrı tarafından öldürüleceğini kehanet etmişti. Bu da İÖ 164 itibarıyla öleceği anlamına geliyordu. Bu yıl gelip geçtiğinde ve kral hâlâ son derece hayattayken apar topar yeni bir bölüm eklendi (8. bölüm) ve Daniel bu bölümde Antiokhos’un üç buçuk yıl *daha* yaşayacağını kehanet etti. Ne yazık ki, bu sefer de kehanetin süresi uzun gelmişti: Antiokhos, sadece bir yıl sonra beklenmedik biçimde hastalıktan ölüverdi. Böylece yeni bir bölüm daha (9. bölüm) eklendi; bu bölümde Melek Cebrail, yardımseverlikle kralın ölümünün yeniden hesaplanması için karmaşık bir yol öneriyordu. Bu acemice üze-

rinden geçme, birkaç yüzyıl sonra Romalı eleştirmen Porphyry tarafından sahtecilik olarak değerlendirilecekti. Ne var ki, Porphyry bir istisnaydı. Daniel'in okurlarının çoğu, önce Yahudiler sonra da Hristiyanlar, metni sorgulamadılar. Sonuçta çağdaşlarına duymak istedikleri şeyi söylüyordu –Greklerin ve kültürlerinin kısa zaman içinde yenilgiye uğrayacağını–, daha sonrakiler içinse metin *genel olarak doğru* olmanın havasını taşıyordu. Sahteci, ayrıntılarda hata yapmış olsa da büyük resme bakınca şans onun tarafındaydı. Selevkoslar *yenilmişti*.

Kitabın kalıcı etkisine katkı yapan şeylerden biri de diliydi. Yahudi peygamberler daima tuhaf tasvirler ve metaforlar kullanarak yazmışlardır fakat Daniel Kitabı bu alanda ustalaşmış ve günümüze dek tuhaf bir biçimde hipnotize etme becerisi bulunan bir sembolizm kullanmıştır. Zira Daniel'in yükselişlerini ve çöküşlerini önceden gördüğü imparatorluklar canavarlar, yaratıklar gibi temsil ediliyordu. Selevkos imparatorluğu şöyleydi:

... korkunç, ürkütücü, çok güçlü dördüncü bir yaratık gördüm. Büyük demir dişleri vardı; yiyip parçalıyor, arta kalanı ayakları altında çiğniyordu. Kendisinden önceki yaratıklara benzemiyordu. On boynuzu vardı. (Daniel 7:7)

Yaratığın, gözleri olan, konuşan ve Kral IV. Antiokhos'u temsil eden başka bir boynuzu daha vardı. Dolayısıyla Daniel çözmek için bir dizi bulmaca sunuyor ve bu da metnin ikna gücünü hiç kuşkusuz perçinliyordu. Okurlar bu metni başarıyla deşifre edip kendi zekâlarını tatmin edince kitabın tahminlerini sorgulama ihtimalleri de daha çok azalacaktı.

Sembolizm ayrıca metni *geleceğe dayanıklı* kılıyordu. Daniel Kitabı imparatorlukların ve olayların gerçek adlarını sayıp döken basit bir netlikle yazılmış olsaydı hiç kuşkusuz gözden kaybolurdu, zira insanların Yahudiler ile Selevkos

hükümdarları arasındaki uzak bir mücadeleye ilgileri git-gide azalacaktı. Ancak kitabın tuhaf sembolizmi sayesinde gerçek bağlam unutulduktan çok sonra bile okurlar çalışıp bulmacalarını çözebilirdi. İnsanlar bu rüyayı/düşü yüzyıllar boyunca kendilerine göre kullanmaya devam ettiler. Böyle-si antik bir metnin heyecanlandırıcı biçimde, özellikle nefret ettikleri halkların çöküşü dahil, etraflarındaki olayları tah-min etmesi düşüncesinden büyülenmişlerdi. Böylece İngil-tere’de 1640’ların sonlarında, bir Digger olan Gerrard Wins-tanley, Daniel’in dört yaratığının toprak sahipleri, avukatlar, Anglikan din adamları ve zenginleri kayıran yasalar olduğu kanaatine varmıştı.

Daniel Kitabı’nın lehine olan bir başka etmense mükem-mel bir desteğe sahip olmasıydı. İlk zamanlarda görünüş-e bakılırsa bir nevi antik Yahudi *tanıtım takımı* tarafından şevkle tanıtılıyordu. Bu örgütten geriye kalanların en büyü-ğü Ölü Deniz yakınlarında birçok mağarada –muhtemelen İS ilk yüzyılda, Roma güçlerinin pek yakındaki taarruzunun beklentisiyle– gizlenmiş kitaplıktı ve 1940’ların sonunda ye-niden keşfedilene dek orada kaldı. Bu koleksiyon Ölü Deniz Parşömenleri olarak bilinmektedir. Kitaplık –hepsi erkek olan, mallarını bölüşen, keşiş gibi olan ve hafifçe askerî– tu-haf bir topluluğa aitti. Kumran yakınlarına yerleşmişlerdi ve –neredeyse kesinlikle– Esseniler diye bilinen daha geniş bir akımın parçasıydılar.

Bu parşömenler bunları yazan ve okuyan insanlar hak-kında bize ne anlatmaktadır? Akımın temel amacı Yahudi-leri dünyanın pek yakındaki ve şiddet dolu yeniden yaratı-mına hazırlamak için teşvik etmektir. Esseniler birçok açıdan Daniel Kitabı’nın tam bir örgüte dönüşmüş biçimiydi. Kum-ran’da bulunan yazılar sadece Daniel’in iki kıyametçi rakibi-ni değil –Kıyamet Haftaları ve Düşler Kitabı– aynı zamanda Daniel Kitabı’nın en az sekiz nüshasını içeriyordu. Bunların

en eskisi, kitap ilk olarak yazıldıktan hemen hemen kırk yıl sonra kaydedilmişti.

Parşömenleri inceleyen bilim insanları –her birinin değilse de– neredeyse her metnin bir biçimde dünyanın sonuyla ilgili olduğunu fark ettiler. Kumran cemaati eski metinleri kopyalamanın yanı sıra kendileri de bazı yeni kıyametçi kehanetler yazmıştı. Savaş Parşömeni, Yahudilerle tüm antik komşuları arasında karanlıkların meleşti Belial'in önderliğinde nihai ve kırk yıl sürecek bir savaş öngörüyordu. Metin, Yahudilerin kullanması gereken ekipman ve hatta meleklerde sıkıntıya yol açabileceğinden cildi lekeli askerlerin men edilmesine kadar düzen konusunda tam ayrıntıya girmekteydi.

Ancak melekleri hoş tutmak artık daha az endişe kaynağı olmaya başlamıştı. Daniel, kıyamet günündeki esas angarya işi meleklerin yapacağını öngörmüşken Kumran cemaatçileri kendileri bizzat aktif rol oynamayı umuyordu. Çetin bir çatışma ve zulüm dönemi öngörüyorlardı fakat sonunda hepsine değecekti. Kırk yıl savaşı sonunda bittiğinde ve Işığın Oğulları, Karanlığın Oğullarına galip geldiğinde bir Mesih kusursuz çağa hükmedecekti: Kurtuluş dönemi.

Keşişleri andıran tüm bu yöntemlerine rağmen Esseniler her zaman içe dönük değillerdi. Aynı zamanda dış dünyadan da insanları kendi inançlarına kazandırmaya çalışıyorlardı. Şam Dokümanı olarak bilinen belge, aileleri ve düzenli işleri olan, şehirlerde ve köylerde küçük müşterek gruplar teşkil eden bir akımın üyelerinden bahsetmektedir. Onlar dünyanın sonu fikrini yayanlardı. Böyle bazı kimseler tarihsel kayıtlarda yer almış olabilir. İÖ 1. yüzyılın başlarında bu mezhep son derece faalkten ve Yahudiler yeni bir yabancı baskıcının, Romalıların, buyruğı altına girmişken Filistin'de bir dizi kıyametçi vaiz belirdi. 40'lı yaşlarda Theudas isimli bir adam müritlerine Ürdün Nehri'ni Musa gibi ikiye ayıracağını ve ayrıca muhtemelen onları Romalılardan kurtaracağını

vaat etmişti. (Her iki iddiasında da başarısız oldu ve Romalılar kafasını kesti.) Sadece “Mısırlı” olarak anımsanan bir başka adam binlerce müridine Kudüs’ün duvarlarını unufak edebileceğini vaat etti, ancak o da Theudas’tan daha başarılı olamadı. Çöle kurulan karizmatikler kendilerini dinleyen herkesi Yahve’nin yakında dünyayı yerle bir edeceği ve kendi korumaları olmadan kimsenin güvende olmayacağı konusunda uyarıyordu. Bu vaizlerle Romalılar da ilgilendiler.

Ancak başka bir karizmatikğin önderliğindeki bir kıyamet akımı çok daha kalıcı biçimde etkili olacaktı. Bu, Nasıralı İsa’nın akımıydı.

Dünyanın sonu adamı (*end-of-the-world man*) olarak İsa? Bazıları bunun kendi tanıdıkları İsa olmadığını söyleyerek itiraz edebilir. Peki ya şefkatli bir Tanrı’yı ve insanın dostunu bağışlamasını vaaz eden, serinkanlı, bilge İsa? Ancak İsa’nın dünyanın sonunu vaaz ettiği konusunda pek şüphe yoktur. İsa, tarihte çok net bir biçimde Yahudiliğin kıyametçi tarafında belirmiştir. Başta yine dünyanın sonunu savunan Vaftizci Yahya’yı izlemiştir ve üye olmasa bile kıyametçi Esseni mezhebiyle bağlantılı olma ihtimali çok yüksektir. Ölü Deniz Parşömenleri’nin yazarları gibi İsa da Yahudi dinsel metinleri konusunda etkileyici ölçüde bilgiliydi ve her durum için hazırda bir alıntısı vardı. Yahudi metinlerinin tefsiri konusunda da Essenilere yakındı. Aslında, İsa’nın bir zamanlar kendi özgün düşüncesi olduğu düşünülen öğretilerinin büyük bir kısmı Ölü Deniz Parşömenleri’nde bulunmuştu; bunların arasında epey şaşırtıcı biçimde şefkatli, bağışlayıcı Tanrı fikri de bulunmaktadır. İsa doğmadan yüz yıl ya da daha önce yazıldığına inanılan bir Kumran parşömeninde böyle bir Tanrı vardır:

İstirabım baş gösterirse, O, ruhumu çukurdan geri çeker ve yoldaki adımlarımı sağlamlaştırır. Sevgisiyle beni yakı-

na getirdi; şefkatli nezaketiyle haklılığını gösterecek. Adil doğrusuyla beni akladı ve aşkın iyiliğiyle tüm günahların kefareti ödeyecek. Doğruculuğuyla beni insan kirliliğinden ve insanoğlunun günahından arındıracak – sonuna kadar doğruculuğu için Tanrı'ya şükrederim, Şanı için Yüce Tanrı'ya. (Cemaatin Yasası, 1QS II.10-15)²

Ayrıca İsa'nın ne söylediğinin kanıtı vardır. İsa, Yeni Ahit'te defalarca yaklaşmakta olan Göklerin Egemenliği'nden bahseder. Bu ifadeyi kullanma biçimleri biraz farklılık gösterse de tarihçi E.P. Sanders'ın belirttiği gibi genellikle Tanrı'nın “ideal bir dünya yaratacağı... ilahi, düzen sağlayıcı bir mucize”ye işaret ediyor gibidir.³ Bu egemenlikte Yahudiler kaybettikleri yüceliklerini geri kazanacaktır. İsrail'in Kayıp On Kabile-si mucizevi bir biçimde bulunacak ve eski topraklarına döndürülecektir. Tüm bunlar Daniel'in Düşü'nün sonucuna çok yakın görünmektedir.

Göklerin Egemenliği ne zaman gelecekti? İsa'nın ölümünden sonra gitgide mahcup edici bir soru olmuştu bu, çünkü zaman geçiyor ve hiçbir şey olmuyordu. Ancak İsa hayattayken müritlerinin dünyanın sonunun çok yakında, kesinlikle kendi yaşamları esnasında gelmesini beklediklerine dair her türlü belirti vardır. Bunu onlara Markos, Matta ve Luka'da yer alan ve neredeyse birbirinin aynı olan bölümlerde İsa'nın kendisi söylemiştir:

İsa, “Size doğrusunu söyleyeyim” diye devam etti, “Burada bulunanlar arasında, Tanrı Egemenliği'nin güçlü biçimde gerçekleştiğini görmeden ölümü tatmayacak olanlar var.” (Markos 9:1)

2 James Vanderkam ve Peter Flint, *The Meaning of the Dead Sea Scrolls: Their Significance in Understanding the Bible, Judaism and Christianity*, Londra, Harper Collins, 2002, s. 352.

3 E.P. Sanders, *The Historical Figure of Jesus*, Harmondsworth, Penguin Books, 1993, s. 283-4.

İsa, Son Yemek'te de müritlerine yeni düzendeki yerlerini anlatıyordu:

Babam bana nasıl bir egemenlik verdiyse, ben de size bir egemenlik veriyorum. Öyle ki, egemenliğimde benim soframda yiyip içersiniz ve tahtta oturarak İsrail'in on iki oymağını [kabilesini] yargılayasınız. (Luka 22:29-30)

İsa'nın baş müritleri, İsrail'in on iki kabilesinin yargıçıları –egemenleri– olacaktır (yedi yüzyıl önce kaybolduğu kabul edilen on kabile dahil). Müritleri olan, uzaktaki Celile'den yoksul balıkçılar ve nefret edilen vergi tahsildarları İsa'nın yeni Yahudi devletinde prens olacaklardı. Bu gerçekten de dört gözle beklenecek bir gelecekti. Eğer bunlar yeterli gelmediyse bir de –kendilerini ileri gelenlerden sayanlar dahil– diğerlerinden kurtulmanın keyfi olacaktı. İsa, onu takip etmeyen herkesin yeni krallıktan dışlanacağını net bir biçimde ortaya koymuştu.

Peki İsa kendini bu gelecekte nerede görüyordu? İncillerde kendisinden defalarca “İnsanoğlu” olarak bahsetmiştir. Bir kez daha bu açıkça Daniel Kitabı'na bir göndermeydi, bu kitap görmüş olduğumuz gibi “insanoğluna benzer biri”nin göğün bulutlarıyla gelip sonsuz bir egemenliğe sahip olacağını ileri sürüyordu. İsa kendini Mesih olarak görüyor muydu? Sanders onun kendini daha ziyade yeniden canlandırılmış, Romasız bir Yahudi krallığına Tanrı'nın yardımıyla egemen olacak bir nevi “Tanrı'nın naibi” olarak gördüğüne inanmaktadır. Destekçileri bu iddiayı hevesle kabul ettiler. İsa ölümünden günler önce Kudüs'e girdiğinde eşek sırtındaydı ve bu da Zekeriya'nın yüzyıllık, bir kralın Siyon'a alçakgönüllülükle bir eşeğe binmiş halde, zafer kazanmış edasıyla gireceği kehanetine açık bir göndermeydi. İsa'nın destekçileri göndermeyi net bir biçimde anlayıp onu kral ve “Davut Oğlu” olarak selamladılar.

Yoksul, eğitimsiz müritler takımına önderlik eden eğitimli bir karizmatik mi? Dünyanın pek yakındaki sonu vaatleri mi? Yeni düzende düşmanlarının yok olacağı ve kendilerinin büyük şahsiyetler olacağı vaatlerine karşılık müritlerin liderlerine sorgusuz sualsiz bağlı olduğu bir akım mı? Tüm bunlar kulağa tanıdık geliyor olmalı. Bu, tam olarak Max Weber'in kıyametçi akımlar analizine uymaktadır.

Kimileri, İsa bir dünyanın sonu adamı idiyse bile temel ilgi alanının yine de aşk ve bağışlayıcılık olduğunu söyleyerek itiraz edebilir. Ancak aşk ve bağışlayıcılığın onun yüreğine yakın olduğunu inkâr etmesek de bunların ikincil ilgi alanları olduğu neredeyse kesindir. Onun temel kaygısı yaklaşmakta olan kıyametti. İsa'nın vaaz kariyerine baktığımızda bunu açıkça görürüz. Dolayısıyla bir kez daha yolunda ilerlemek için mücadele eden bir peygamber manzarasıyla karşı karşıyayız. İsa, ilk önce şansını doğup büyüdüğü yer olan Nasıra'da denedi fakat başarılı olamadı ve görünüşe göre kendi ailesince bile desteklenmedi (Markos, "aklını kaçırdığı" ya da çıldırdığı gerekçesiyle onu almaya çalıştıklarını söyler⁴). Muhtemelen fazlasıyla tanınıyordu. Peygamberlerin, gizemden yoksun oldukları kendi bölgelerinde başarılı olmaları nadirdir; gerçek başarıyı elde etmek için Zerdüş'tün de Muhammed'in de uzaklaşmaları gerekmiştir.

Onlar gibi İsa da vaazını başka bir yere taşıdığında çok daha başarılı olmuştur. Görünüşe bakılırsa başarısı *söylediklerinden ziyade yaptıklarından* kaynaklanmıştır. İsa şifacı ve kötü ruhları çıkaran biri olarak tanındı: Bu iki beceri o dönemde büyük ölçüde aynı şey olarak görülüyor olmalı. İsa'nın ellerini ve sesini kullanarak şifa verdiğini ve cin çıkardığını biliyoruz. Markos, İsa'nın tükürmekten cinlilerin

4 "İsa bundan sonra eve gitti. Yine öyle büyük bir kalabalık toplandı ki, İsa'yla öğrencileri yemek bile yiyemediler. Yakınları bunu duyunca, 'Aklını kaçırmış' diyerek O'nu almaya geldiler." Markos 3:20-21 – e.n.

kıvrınmasını taklit etmeye dek o dönemde yaygın olan daha tuhaf yöntemler kullandığını da bildirmektedir⁵.

İsa'nın destekçilerini *nerede* kazandığı da herhalde onları *nasıl* kazandığı kadar açıklayıcıdır. Dört İncil'de de İsa'nın Celile Gölü çevresindeki son derece sakin balıkçı köylerinde vaaz verdiğini anlatılmaktadır. Bunlarda, civarda kendi gibi eğitilmiş kimseleri bulabileceği birtakım daha büyük kentler olsa da buralarda vaaz verdiğinden hiç bahsedilmez. Ancak yoksul ve eğitimsizlerin onun vaazlarına daha açık olduğu tahmin edilebilir. Ayrıca bu kişilerin onun *vaazlarını şekillendirmesine* yardımcı olmuş olma ihtimalleri çok yüksektir. Kalabalığa hitap eden bir vaizin sahnede rol yapan bir aktörle ortak noktası çoktur. Her ikisi de izleyicileriyle, ipelerin kendi ellerinde olduğu bir nevi dans etmektedir fakat nihai hüküm gücü izleyicilerin elinde kalır. Başarılı bir peygamberin dinleyicilerinin mesajlarının hangi bölümlerine yanıt verdiğini anlamak için gözlerini dört açması gerektiği tahmin edilebilir. Ayrıca öğretilerini uyarlamak için biraz esnekliğe ve atikliğe ihtiyaçları olacaktır. Bu süreç bir nevi *interaktif teolojidir*.

İsa herkesçe bilindiği gibi bu harekete yoksulları ve toplumun kenarlarındaki insanları kabul etmiştir: Musevilik yasalarını çiğneyen günahkârlar, eski bir fahişe ve hatta o çok nefret edilen vergi tahsildarlığı mesleğinin üyeleri. İsa hataları için onlara bağışlayıcılık sunmuştu. Görünüşe göre bu açıklık İsa'nın tasarısıdır ve sıra dışı bir biçimde Ölü Deniz Parşömenleri'nde ya da İsa'nın hocası Vaftizci Yahya'nın öğretilerinde bulunamayan bir şeydir. İsa'yı böyle bir düşünceye iten neydi? Bağışlayıcılık muhtemelen ona yakın bir düşünce olsa da aynı zamanda *taktiksel* açıdan *akıllıca*ydı. Yok-

5 Markos'ta İsa'nın kötü ruhları (cinleri) kovduğuna ve hastaları iyileştirdiğine dair birçok bölüm bulunmaktadır. Ancak Yeni Çeviri'de burada bahsi geçen "cinlilerin kıvrınmasını taklit ettiğine" dair bir kısma rastlayamadım – ç.n.

sul Celileli balıkçılar, Musevilik kurallarını çiğneyenler, eski fahişeler ve vergi tahsildarları tam da Max Weber'in kıyametçi akımlar analizine uyan insanlardı. Kaybedecek fazla şeyleri yoktu ve dünyanın şiddetli bir biçimde yeniden yaratılmasını çok cazip bulmuş olmalılar, özellikle de sonunda en alt seviyeden en üste yükseltilecekleri için. İsa'nın diğer insanları yargılamamaya yönelik vaazı son derece anlamlı bulunmuş olmalı.

Ne var ki, İsa'nın böyle insanları kabulünün bir koşulu vardı. Yeni Ahit'te İsa birçok vesileyle destekçilerine bir şeyi kesinlikle yapmaları gerektiğini söylemektedir: *Onu takip* etmeliydiler. Bu talep görüldüğünden çok daha radikaldi. İsa, bunun insanın eşi, çocukları ya da gömülmeyi bekleyen bir yakını dahil diğer her şeyi bir kenara bırakmak demek olduğunu açıkça belirtmektedir. Hatta cinselliği bile terk etmek gerekebilirdi. İsa, misyonuna büsbütün teslim olunmasını bekliyordu.

Bu beklenti İsa'nın öğretisindeki diğer pek çok şey gibi, liderleri katı denetim uygulayan Essenilerden etkilenmiş olabilir. Küçük günahlardan suçlu bulunanların günlerce ya da haftalarca kefaret ödemesi isteniyordu, otoriteye karşı gelenlerse bir daha asla geri alınmamak üzere mezhepten kovuluyordu. Fakat İsa, Essenilerin kurallarından etkilenmiş olsa bile onun kendi kişiliğinin de peşinden gittiği çok açıktır. İsa'nın İnciller'de destekçilerine yönelik "ardımdan gelin" talebini tekrarlayıp durduğu anımsanınca, şayet bugünkü dünyada belirse biraz saplantılı bulunup bulunmayacağını merak ediyor insan. Başarısının temelinde bu egotizm/bencillikçilik yatıyor olabilir. Gördüğümüz gibi bu dönemde pek çok Yahudi kıyametçi akımı vardı ve İsa'nın kurduğu hariç bunların hepsi hızla yitip gitti. Eğer İsa daha az karizmatik, daha az istekli ve daha az inatçı olsaydı akımı muhtemelen hiç bu kadar kalıcı olmazdı.

Kalıcı olduğu da söylenemezdi, en azından İsa'nın önderliğinde. İsa'nın bir peygamber olarak tüm kariyerinin en çok iki yıl ve belki de bir yıl sürmüş olması şaşırtıcıdır. Yanlış giden neydi? İsa'nın akımının bazı açılardan en baştan talih-siz olduğunu görebiliriz. Dünyanın sonu hareketleri, çağlar boyunca genellikle bir nevi öldürücü momentumla mücadele etmiştir. Karizmatik liderleri müritlerine bir kez dünya bir tufan sonucunda yeniden yaratıldığında düşmanlarının yok olacağı ve onların da bizzat büyük efendiler olacağını vaat edikten sonra bir şeylerin *olması gerekiyordu*. Eğer lider çok uzun süre vaaz vermeye devam eder ve hiçbir şey değişmezse destekçilerinin umutları kaçınılmaz biçimde tükenmeye başlayacak ve akım çökecektir.

İsa'nın akımı da bu örüntüye bir istisna değildi. Celile Gölü yakınında vaaz verdiği bir iki yıl içinde görünüşe göre birkaç yüz hevesli destekçi toplamıştı. Peki sırada ne vardı? Tufan ufukta görünmediğinden İsa herhalde deneyip işleri zorlamaya karar vermişti. İsimsiz Mısırlı gibi, müritlerini Yahudi dinî merkezi Kudüs'e götürdü. Daha da iyisi bunu Yahudi dinî bayramlarının en büyüğü Pesah'da, şehir dünyanın tüm uzak köşelerinden Yahve'ye tapınagında kurbanlar vermek için gelen hacılarla kabardığında yapmıştı. İsa ve müritleri besbelli yüksek beklentiler içindeydi. İsa, Zekeriya'nın kehanetini gerçekleştirmek için şehre bir eşek sırtında girmekle kalmamış, müritleri onu Davut'un Oğlu ve Kral olarak açıkça selamlamıştı. Şimdi elbette bir şeyin olması *gerekiyordu*.

Söz konusu durumda görünüşe bakılırsa *bunu gerçekleştiren İsa* idi. Dört İncil'den İsa'nın Yahve'nin tapınagında olay çıkararak sarrafların/para bozanların (*moneychangers*) masalarını ve güvercin satanların sehpa-larını devirdiğini biliyoruz. Bunun nedeni –neredeyse kesinlikle– bu kişilerin eylemlerine karşı çıkması *değildir*. Para bo-

zanlar, tarihçi E.P. Sanders'ın ifadesiyle "hacılar için basit bir kolaylık" sunuyordu: Eğer isterlerse parayı tapınak ücretlerinde kullanılabilen paraya çevirmenin bir aracıydı bu. Benzer biçimde kuş satıcıları tapınakta sunulmak üzere güvercinler satıyordu, isterseniz onlardan alabilir ya da kendi kuşunuzu yanınızda getirebilirdiniz. İncillerin diğer yerlerinde İsa, tapınak pratiklerini iyileştirmekle hiç ilgilenmemektedir. Kendisini adeta kesinkes gelenekçi bir Yahudi olarak görmektedir. Para bozanların masalarını devirdiğinde *sembolik bir hareket* yapmaktaydı. Neydi bu? Markos, İsa'nın yargılanması esnasında bazı alay edenlerin onun "tapınağı yıkıp" üç gün içinde "elle yapılmamış" yeni bir tanesini kurmakla tehdit ettiğini iddia ettiğini bildirmektedir. Diğer bir deyişle, peygamber Hezekiel, Daniel'in Düşü'nün yazarı ve Ölü Deniz Parşömenleri'nin mezhep üyeleri gibi İsa da Tanrı'nın dünyayı muhtemelen yakında yıkıp daha iyi bir biçimde yeniden kurmasını bekliyordu. İnandığı şeyin gerçekleşmek üzere olduğunu canlandırmak için para bozanların masalarını devirmişti: Etrafındaki her şey yıkılacaktı.

Eğer İsa olayları kışkırtmaya niyetlendiyse bunda başarılı olmuştu ama muhtemelen umduğu biçimde değil. Tutumu son derece kışkırtıcıydı. Kudüs, Pesah'ta büyük, kolay heyecana gelen kalabalıkların patlamaya hazır kutusuydu. Yahve'ye tapınmak ve kurbanlar vermek için uzaklardan yolculuk eden hacılar masaları devirip Yahve'nin tapınağının yakında yıkılacağını savunan birini görmeye pek tahammül edemezlerdi. Kudüs aynı zamanda göze çarpan bozgunculara fazla sabır gösterilmeyen bir yerdi. Romalılar böyle davranışlara hoşgörü göstermezdi. Doğrusunu söylemek gerekirse başka seçenekleri de yoktu, çünkü imparatorlukları pek çok açıdan şaşırtıcı biçimde güvensizdi. Sınırlardaki büyük ordular bir yana, kolluk kuvveti pek az-

dı, sakinliklerini korudukları ve vergilerini ödedikleri ürece taşra şehirleri büyük ölçüde kendi imkânlarına terk edilmişti. Kudüs'te huzuru sağlamak Yahudi başkâhin Kayafa'nın göreviydi. Kayafa, eğer bunu beceremezse Roma Valisi Pilatus'un –Kitabı Mukaddes dışındaki kaynaklar onun zalimliğiyle tanındığını belirtmektedir– Roma askerlerinden oluşan küçük kuvvetiyle devreye girip kısa ve kanlı bir darbe indireceğini biliyordu.

Görünüşe bakılırsa bizzat İsa da neye başladığını fark etmişti. İncillere bakarak bile onun Son Yemek esnasında vaat edilen kıyamet konusunda hevesli olduğunu anlayabiliriz. Eski müritlerine İsrail'in On İki Kabillesi'ne önderlik edeceklerini bu yemek sırasında vaat etmişti. Şarap kasesini kaldırarak onlara şöyle demişti:

Size doğrusunu söyleyeyim, Tanrı'nın Egemenliği'nde yenisini içeceğim o güne dek, asmanın ürününden bir daha içmeyeceğim. (Markos 14: 25)

Kayafa, onu o gece tutuklattı. İsa basbayağı sorun çıkarıyordu. Tapınakta daha önce olay çıkarmıştı. Ayrıca sayıları belki de yüzlerceyi bulan müridi vardı ve bu, onu daha bile tehlikeli kılıyordu. Markos'a göre Kayafa, İsa'ya "Yüce Olan'ın Oğlu" olup olmadığını sormuştu. Başkâhin besbelli İsa'nın bir nevi kral olduğu iddiasından haberdardı. Ancak neredeyse kesinlikle Kayafa'yı esas harekete geçiren şey eğer İsa'yı uzaklaştırmaz da şiddet patlak verirse Roma garnizonunun gücünü göstermek için devreye girerek katliam yapması ihtimaliydi.

Sıradan Yahudiler İsa için intikam güdüyorlar mıydı? Bu mümkün görünse de son derece düşük ihtimaldir. Sanders, İsa'nın yargılanması esnasında orada bir Yahudi topluluğunun olup olmadığından bile şüphelidir. Bu iddianın yer aldığı İnciller, İsa'nın ölümünden iki buçuk nesil sonra ya-

zılmıştı ve Hristiyanlarla Yahudilerin hiçbir zaman iyi olmayan ilişkileri doğrusunu söylemek gerekirse o dönemde çok kötüydü. En son yazıldığı düşünülen Yuhanna İncili'nin Yahudileri çok kötü göstermek için çaba göstermiş olması dikkate değerdir. Yuhanna'nın dönemi itibarıyla Hristiyanlar Roma idari makamlarını kendi itibarları konusunda ikna etmeye kararlıydılar. Dolayısıyla Yahudileri İsa'nın ölümü hikâyesindeki kötü karakterler yapmaları manidardı. Zalimliğinden haberdar olduğumuz Roma Valisi Pilatus'u kötünden ziyade zayıf olarak betimlemesi de aynı biçimde manidardı.

Gerçek bir hayli sıradan olabilirdi. İsa'nın yargılanması ve suçlanması belki teatral olmayıp, sadece aceleye getirilmişti. Kudüslülerin çoğu ve hacılar, İsa için intikam gütmekten ne olduğunu zar zor fark etmiş olabilirler. Sonuçta onlar tamamen Pesah'ı kutlamakla meşgul olmalıydılar. İsa'nın tutuklanması, yargılanması ve cezasının infazı o dönemde müritleri dışında pek kimsenin dikkatini çekmemişti. Yeni dinin kurucusunun adı bir suçlu gibi çarmıhta ölmesi yeterince kötüydü. Fazla dikkat çekmeden ölmüş olması kabul edilemez gelmiş olmalı.

İsa yargılanmasından sonra, aynı gece çarmıha gerilmenin ağır dehşetine göğüs gerdi, dünyanın sonunun geldiğine dair bir belirti de yoktu. İsa'nın bu neticeyle hayal kırıklığına uğradığına dair bir kanıt var mı? Hâlâ dünyanın sonunun yakında geleceğini uman Hristiyanların yazdığı İncillerde böyle bir şey bulmak pek beklenilemez. Ne var ki, hem Markos'ta (en eski İncil olduğu düşünülmektedir) hem de Mat'ta tuhaf bir bölüm bulunmaktadır:

Saat üçte İsa yüksek sesle, "Elohi, Elohi, lema şevaktani" yani, "Tanrım, Tanrım, beni neden terk ettin?" diye bağırdı. (Markos 15:34)

İsa'nın haykırışı, iyi bilinen Musevilik metni Mezmurlar 22:2'den bir alıntıydı. Markos'a göre, izleyiciler ayeti tanıdılar ve bu, İsa'nın büyüklüğünü anlamalarını sağladı. Ancak tepkileri yapmacık görünmektedir: Tek, kısa bir alıntıdan İsa'nın statüsünü nasıl tanıyabilirlerdi ki? Tüm bu an, hikâyede biraz tuhaf durmaktadır. İnsan, Markos'un o zaman huzursuzluğa yol açan bir olayı betimleyip betimlemediğini merak ediyor: İsa'nın gözle görülür kuşku anı. Hayali bile hâlâ örtbas edilmesi gereken bir olay mı?

İsa'nın akımı birçok açıdan üzücü bir başarısızlık olmuştu. Kendisi gelenekçi bir Yahudi olan İsa'nın amacı dünyanın sonunun hızla yaklaşmakta olduğu iddiasına diğer gelenekçi Yahudilerin desteğini kazanmaktı. Bunda pek başarılı olamadı. Vaaz verdiği kısa dönem boyunca ücra Celile'de sadece az sayıdaki ve çoğu, toplumun kenar kesimlerinden olan Yahudi, onun Yahve'nin vekili olduğunu ve şiddet dolu bir felaketin ardından yeniden yaratılan bir dünyayı yöneteceğini kabul etmişti. Az sayıda Yahudi ise onun iddialarını *daima* kabul etmişti.

Ne var ki, Yahudiler İsa'ya inanmasalar da çoğu dünyanın sonuna inanıyordu. Hatta bu fikir İsa'nın ölümünü izleyen onyıllarda daha çok destek toplamıştır. Sonuçlar, korkunç olacaktır.

Dünyanın Yanlış Sonu

İS 70'in yazında Roma kuvvetleri, öfkeli Yahudi direnişine karşı, yanmakta olan Kudüs'ten Yahve'nin tapınağının kutsal iç bölümüne doğru zorlukla ilerlediler. Yahudi direnişçilerle beraber savaşan fakat esir düşüp sonra da Romalılara katılan Yahudi tarihçi Yosef, korkunç olayların gelişimini izliyordu. Romalı komutan Titus, tapınağın antikitesine saygıdan muhafaza edilmesi konusunda katı emirler verdi. Ne var

ki, emirleri pek bir işe yaramamıştı:

Askerlerden biri emirleri beklemeden ve hareketinin korkunç sonuçları için kaygılanmadan, görünmez bir kuvvetçe harekete geçirilerek yanan bir tahta parçasını kaptı ve başka bir askerin sırtına tırmanarak meşaleyi tapınağın çevresine inşa edilmiş odaların kuzey bölümüne erişen altın menfezden içeri fırlattı. Alevler havaya yükselince Yahudiler felaketle boy ölçüşecek bir feryat kopardılar...⁶

Bu, önceki yüzyıllardakilerden çok daha feci bir felaketti. Sadece Yahve'nin tapınağı değil, tüm Kudüs şehri tahrip edilmişti. Daha da kötüsü, Romalıların emriyle Kudüs bir Yahudi şehri olmaktan çıkarılmış, Romalı 10. Lejyon'un kışlasına dönüştürülmüştü. Çarpışma esnasındaki yaşam kaybı, rakamlar açısından can sıkıcı biçimde günümüzü çağrıştırmaktadır. Titus, şehrin kuşatmasını otuz sene önce İsa'yı ve müritlerini çeken aynı Pesah kutlaması esnasında başlatmıştı: Bu, Kudüs'ün hacılarla dolup taşıdığı bir dönemdi. Titus aylarca aç bırakarak şehrin savunmasını kırdı, sonunda şehrin sakinleri canlı cenazeye döndü ve binlerce ceset duvarlardan aşağı atıldı. Yaz sıcağında gitgide sabırsızlanan Titus sonunda taarruza geçtiğinde şehirde cadde cadde zar zor ilerleyebildi. Yosefe bakılırsa çarpışmanın sonunda en az 1.1 milyon Yahudi ölmüş, bu arada 97.000 kişi de esir alınmıştı, bunların çoğu da imparatorluğun madenlerinde ve meydanlarında hayatını kaybedecekti. Bu rakamların abartılı görünebileceğinin farkında olan Yosef, bunları gerekçelendirmeye özen gösterdi ancak açıkça muazzam olan ölü sayısı yine de sorgulanabilir.

Kudüs'ün düşüşü sadece siyasi değil, aynı zamanda dinsel bir felaketti. Yahudilerin Yahve dışındaki tüm tanrıları red-

6 Josephus, *The Jewish War*, çev. G.A. Wilkinson, gözden geçirilmiş baskı, Harmondsworth, Penguin Books, 1981, s. 357.

dedip sadece onun kurallarını kabul ettikleri için kazandıklarına inandıkları önceki yüzyılların ulusal zaferleri artık boşa gitmişti. Yahve'ye kurban verebilecekleri ve öylesine büyük sıkıntılardan sonra yeniden inşa edilen tek tapınakları yine yitirilmişti. Daha da kötüsü, savaş o gün bugündür süregiden yeni ve sinsî bir inancı tetikleyecekti. Bu, Yahudilerin diğer herkesle gizliden gizliye savaşılan komplocu, art niyetli bir ulus oldukları fikriydi. Anti-Semitizm doğmuştu.

Bu zehirli kavramın Roma devlet politikası olarak başlamış olması belki biraz şaşırtıcıdır. Tarihçi Martin Goodman'ın aktardığı gibi İS 69'da –Kudüs'ün fatihi Titus'un ailesi– Flaviuslar, Roma'nın yeni egemen hanedanı oldu. Yahudileri uğrattıkları bozgun dışında kutlayacak başka hiçbir zaferleri olmayan hanedan bundan sonuna kadar yararlanıp, imparatorluk propagandasının temeli haline getirdi. Flaviusların zafer merasimleri, Yahudi ganimetleri ve esirleriyle, şehirde inşa edilen zafer taklarıyla birlikte her zaman ki Roma zafer alayının ötesine geçmişti. Yeni hanedan ayrıca son derece şaibeli bir yenilik getirmişti: Tüm imparatorlukta sadece Yahudilerin ödeyecekleri bir kelle vergisi. Bu verginin, Flaviusların güç mücadelesi sırasında yanıp kül olan Roma'nın Jüpiter'e adanmış pagan tapınağının yeniden inşasının masrafları için kullanılması daha da aşağılayıcıydı. Yeni vergi acımasızca uygulandı. Roma tarihçisi Suetonius, yaşlı bir adamın kalabalık bir mahkeme salonunda nasıl soyunmaya zorlandığını anlatır, zira sünnetli olmasına rağmen vergisini ödememekle suçlanıyordu. Bir başka Roma tarihçisi Tacitus'a ait şu bölümde görüldüğü gibi devlet önyargısı kişisel önyargıyı teşvik etmiştir. İS 70'teki Yahudi Savaşı'ndan otuz yıl sonra yazılan bölüm, rahatsız edici derecede günümüzü çağrıştıran imalar içermektedir ve 1930'ların Almanyası'nda hiç de yersiz kaçmazdı:

Yahudilerin diğerk faaliyetleri uğursuz ve iğrençtir ve kendilerini kötölükleriyle emniyete almışlardır. Atalarının dine hiçbir yararları dokunmayan, en terk edilmiş cinsin zavallıları, Yahudi servetini şişirmek için katkı ödentileri ve gönüllü bağışlar başlattılar ve servetlerinin artmasının diğerk nedenleri Yahudi kardeşlerine inatçı sadakatleri ve gönüllü yardımseverlikleridir. Fakat dünyanın geri kalanına, düşmanlara mahsus bir nefretle bakarlar. Yahudi olmayanları beslemezler ya da onlarla evlenmezler. Yahudiler, pek şehvet düşkünü bir halk olmasına rağmen yabancı ırklarla cinsel ilişkiden kaçınırlar. Kendi aralarında hiçbir yasak yoktur. Sünnet uygulamasını, diğerklerinden farklı olduklarını göstermek için başlatmışlardır. Musevilige geçenler de aynı uygulamaları benimserler ve ilk öğrendikleri dersler tanrılara kin gütmek, tüm vatanseverlik hislerini yok etmek ve ebeveynleri, çocukları ve kardeşleri kolaylıkla gözden çıkarılabilir olarak görmektir. Ancak Yahudiler sayılarının artmasına büyük özen gösterirler.⁷

Yahudilerin başına bu büyük felaketi getiren şey neydi? Bu durum pek çok açıdan, Kudüs'ün başkâhini Kayafa, İsa'yı tutuklattığı zaman endişe ettiği olayların bir birleşimince başlatılmıştı. Otuz yıl sonra İS 66'da Kudüslüler ile şehrin Romalı idari makamları arasındaki bir süredir güçlenen gerilimler kontrolden çıktı. Dönemin valisi Gessius Florus'un emirleri üzerine –o da tam olarak Pontius Pilatus kadar gaddardı– garnizon, şehrin sakinlerinin anlamsızca katliamına girişti ve Yosef'e göre birkaç bin kişi öldürüldü. Romalılarla savaşmak isteyen Yahudilerle istemeyen Yahudiler arasındaki, savaşmak isteyen tarafın kazandığı kısa bir iç savaşın ardından Kudüs'ün Roma garnizonu katledildi. Ancak Yahudileri gerçekten felakete sürükleyen şey beklenmedik bir za-

7 Tacitus, *The Histories*, çev. Kenneth Wellesley, Harmondsworth, Penguin Books, 1975, s. 281-2.

ferdi. Onlarla savaşmak için gönderilen beceriksizce yönetilen lejyon, Yahudi gerilla güçlerince yok edildi. Romalıların göre böylesi bir aşağılanma, tüm imparatorluktaki tebaa halkları etkileyecek bir intikam gösterisiyle yanıtlanmalıydı ki, diğer yerlerdeki belaların şevki kırılsın. Titus'un seferi böylesi bir manzara sağlamıştı.

Yahudilerin nasıl olup da İskoçya'dan Sudan'a uzanan ve gücünün zirvesindeki koca bir imparatorluğu bozguna uğratabileceklerini düşünecek kadar aptal olabildiğini merak edebiliriz. Yosef'in buna cevabı şöyledir:

[Yahudilerin] savaşa gitmekteki temel dürtüleri, kutsal metinlerinde de bulunan ve o sıralarda kendi ülkelerinden birinin tüm dünyanın hükümdarı olacağını ilan eden, anlamı açık olmayan bir kehanetti. Yahudiler bunu kendi ırklarının zaferi olarak anladılar... Yahudiler bazı kehanetleri kendilerine göre yorumlayıp diğerlerini hafife aldılar, ancak şehirleri yıkılıp kendileri de mahvolunca aptallıkları ortaya çıktı.⁸

“Kendi ülkelerinden biri tüm dünyanın hükümdarı olacak”? Bu alıntı kulağa son derece aşına geliyor. Daniel Kitabı'ndan başka neden bahsediyor olabilir ki? Yahudiler kısa süreliğine yeniden canlandırılmış, yeniden yaratılmış bir Yahudi devletinin nihayet gerçek olduğu kehanetine inanmış gibi görünmektedir. Olaylar inançlarını güçlendirmiş olmalı. Yahudi direnişçiler, zihinleri imparatorluk taht mücadeleleriyle meşgul olan Romalılarınca üç yıl boyunca yalnız bırakılmıştır. Kısa süreliğine bağımsız bir Yahudi devleti var olmuş, üzerinde Yahudi sembolleri ve dinî bir dil olmanın haricinde yüzyıllardır ölü olan İbranice dilinde yazılmış vatansever sloganlar bulunan paralar bastırmışlardır. Hatta daha sonraki birçok devrimci devlet gibi Birinci Yıl'dan başlayan

8 Josephus, *The Jewish War*, s. 362.

yeni bir takvimleri bile vardı. Yeni devlet kendine eski bir isim vermişti: İsrail.

Bu kısa süreli zafer, sadece onu izleyen felaketi derinleştirmişti. Yosef, Kudüs kuşatması esnasında Titus'un şehri savunanları nasıl defalarca teslim olmaya ikna etmeye çalıştığını anlatır. Gücünü göstermek için devasa ordusunu şehrin etrafında yürüttü ve Yosefi duvarlara tırmandırıp vazgeçmeleri için Yahudilere ısrar ettirdi. Titus'un çabaları göz ardı edildi. Kudüs'ü savunanlar, kuşatılmış ve sayıca az olmalarına, yardımlarına koşacak hiçbir müttefikleri olmamasına rağmen sonunda hâlâ zafer kazanmayı umarak inatla savaştılar. Büyük ihtimalle, umutları vardı. Geriye ikisinden de hiçbir iz kalmadığından bu dönemdeki şehrin liderlerine ya da düşüncülerine dair hiçbir şey bilinmese de muhtemelen Tanrı'nın müdahalesini bekliyorlardı. Eğer Yahve'yi adanmışlıklarıyla etkiledilerse onları kurtarmak için müdahale edeceğine inanmış olmalılar. Yahve, tıpkı Daniel'in Düşü'nün vaat ettiği gibi Romalıları yok edip Yahudileri bir dünya gücüne yükseltecekti.

Öyle olmadı. Yahudi savaşının felaketi Yahudilerin dünyanın sonu konusundaki umutlarını kırmış mıydı? Ne şaşırtıcıdır ki, hayır. Kudüs'ün düşüşünden kırk altı yıl sonra, İS 116'da, isyancılar Roma İmparatorluğu içinde üç ayrı Yahudi cemaati olarak ortaya çıktılar: Kıbrıs'ta, Mısır'da ve Kirene'de (günümüzde Doğu Libya). Bu ayaklanmaların kıyamet umutlarıyla harekete geçirildiği kanıtlanamaz fakat yoğunlukları, gaddarlıkları ve hepsinden öte ümitsizlikleri –diaspora Yahudileri bu topraklarda sadece azınlıktılar– bunun söz konusu olduğunu göstermektedir. Yüz yıl sonra yazan Cassius Dio, ölümünün yüzbinleri bulduğunu ileri sürmüştür. Ayaklanmalar geriye öylesine bir öfke bırakmıştır ki, Dio'nun zamanında bile Yahudilerin Kıbrıs'a girmeleri hâlâ yasaktı ve cezası ölümdü.

Roma'ya karşı İS 132-35'teki üçüncü ve son Yahudi ayaklanması konusunda bir belirsizlik yoktur. Bu, hiç kuşkusuz bir *kıyamet savaşıydı*. Ayrıntılar yine noksandır, zira çatışma her iki taraf için öylesine korkunç ve yüz kızartıcıdır ki, ne Romalılar ne de Yahudiler olanları gelecek kuşaklar için kaydetmek istemiştir. Görünüşe göre bu Roma'nın *Vietnam Savaşı* olmuştur. Kudüs çevresinde kırsal bölgede yer alan Roma lejyonları, labirentimsi yeraltı kompleksinden taarruz eden kararlı ve ele geçmesi zor Yahudi gerilla çetelerine karşı üç yıl mücadele ettiler. Sonunda Romalılar kazanmış olsa da bunun asla hiçbir biçimde kutlanmayan tek Roma zaferi olması açıklayıcıdır. Yahudiler ve dinî liderleri, Yahudi önder Simon Bar Kohba'yı Mesih kabul etmişti. Diğer bir deyişle Bar Kohba, İsa'nın yapamadığını yapmış, yurttaşlarını Yahve'nin onu dünyayı dönüştürmek için gönderdiğine ikna etmişti. Bu vaadini yerine getirmediğini belirtmemize gerek bile yok ve daha sonra Yahudiler ondan hayal kırıklığı içinde buruklukla bahsetmişlerdir.

Savaşın sonu itibarıyla Kudüs etrafındaki geniş alan ıssız bir yere dönüştü ve orada kalan az sayıdaki Yahudi'nin hayatta kalabilmek için dinlerini gizlemeleri gerekti. Romalılar, Yahudiye (*Judaea*) ismini bölgeden kaldırarak onun yerine eski bir Grek adı olan Suriye-Filistini (*Syria Palaestina*) koydular. Romalılarla felaket getiren mücadelelerinin enkazından zorunlu olarak artık Yahve'nin büyük tapınağını merkez almayan, yeni ve başsız bir Musevi dini doğmuştu. Basitçe ifade etmek gerekirse, Yahudiler açıkça bugünkü Musevilige benzeyen bir şeyi takip etmeye başlamıştı. Bu, her biri kendi dinî liderine (rabbi/haham) sahip özerk yerel cemaatlerin diniydi. Bu din, eski Yahudi dinsel metinlerini tefsir etmeye ve Yahudilerin yaşamlarını Yahve'nin kurallarına uygun yaşamalarını temin etmeye odaklanmıştı. Kudüs'ün ve tapınaklarının kaybedilmesinin yasını tutsalar da

Doğu Akdeniz'deki azalan Yahudi nüfusu, Tanrı'nın dünyayı yeniden yaratmasını sağlamaya yardım edecek öncü birlik olmaya pek çalışmadı.

Fakat kıyametin meşalesi sönmemişti. Sadece başkalarına geçmişti.

Daniel'in Düşü: Devam Metinleri

İS 95 yılında Domitilla adındaki bir kadın, bir sürgün yaşamına başlamak için İtalya kıyılarından aşağı yukarı yirmi beş mil uzaklıktaki küçük, çıplak bir ada olan Pandataria'ya doğru deniz yolculuğuna çıktı. Domitilla hakkında pek fazla şey bilinmemektedir. Roma tarihçisi Cassius Dio, "Yahudilik yollarına saptığı" için sürgün edildiğini aktarmıştır. Ne var ki, eski Romalılar çoğu zaman Musevilikle Hristiyanlığı karıştırırdı. İkisi son derece iç içe geçtiğinden bu, anlaşılabilir bir hatadır. Domitilla, Hristiyanlarca ilk şehitlerinden kabul edilmektedir ve ismi sürgün edilmesinden sadece birkaç on yıl sonra Roma'nın ilk yeraltı mezarlarından bazısına verilmiştir, dolayısıyla genel olarak bakıldığında Domitilla'nın *Hristiyanlık yollarına* sapmış olması daha olası görünmektedir. Ancak Domitilla'yı ilgi çekici kılan şey dininden çok ailesidir. Domitilla, tahttaki imparator Domitian'ın yeğeniydi, Domitian'ın çocuğu olmadığından Domitilla'nın iki oğlu Flavius hanedanının varisleriydi ve imparatorluğun müstakbel hükümdarları olmaları kararlaştırılmıştı.

Sonraki bölümde göreceğimiz gibi, eski Hristiyanlar mütevazı olana açıkça bayılmakla beraber zengin ve ünlüye karşı da zaaf duymaktaydılar. Hiç kuşkusuz ancak böyle insanlar aracılığıyla gerçek başarıya erişebileceklerini düşünüyorlardı. Görünüşe bakılırsa 95 yılında turnayı gözünden vurdular: Roma İmparatorluğu'nun sıradaki imparatorunun anesini Hristiyanlığa geçirdiler. İki yüzyıl sonra imparator-

luktaki bir başka din değiştirme Hıristiyanlığın dönüm noktalarından olacak, Hıristiyanlığı imparatorluğun devlet dini olma yoluna sokacaktı. Ancak 95'te işler Hıristiyanlar için çok kötü gitti. Domitian, imparatorluğunun ya da akrabalarının yeni, yabancı ve –en kötüsü de– yoksul adamın dininin egemenliğine girdiğini görmeyi hiç istemiyordu. Yeğenini sürgüne gönderdi ve Hıristiyanları hedef alan genel bir zulüm başlattı. Domitian aynı zamanda bilmeden Hıristiyanlığın ilk kıyametçi metnine esin kaynağı olmuştu. Patmos Adası'nda, hakkında Domitilla gibi sürgünde yaşıyor olabileceği dışında hiçbir şey bilinmeyen Yuhanna isimli bir adam aslında 2. *Daniel Kitabı* olan şeyi yazdı. Bu, *Vahiy Kitabı* idi.

Hıristiyanların neden yeni bir dünyanın sonu metnine ihtiyaç duyduğunu sorabiliriz. *Daniel Kitabı* yeterli değil miydi? Basitçe cevaplamak gerekirse yeni *düşmanların* kanlı ölümlerine dair kehanette bulunmak için yeni dünyanın sonu metinlerine gereksinim vardı. *Vahiy Kitabı* sonraki yüzyıllarda ortaya çıkan ve hepsi de düşmanların mahvolmasını kehanet ederek düşmanla çevrili Hıristiyanlara güven verip onları canlandıran üç kehanet anlatısından ilkidir. *Daniel'in Düşü* gibi bu metinlerin de özgün bağlamları kısa zamanda büyük ölçüde unutulacaktır. Bunların üçü de sahteydi ve olduklarından daha eski oldukları iddia ediliyordu. Üçü de seleflerine yeni ve dehşet verici ayrıntılar ekleyecekti. Böylece kıyamet, sekiz yüzyıl boyunca dört farklı yazarca yazılıp her yazarın yeni hikäye çizgileri ve ayrıntılar eklediği bir nevi fantastik kurgu serisi çalışması olmuştu. Bu metinler Ortaçağ'ın ve Rönesans Avrupası'nın en büyük oksatınları olacak, durmadan kopyalanıp duracak ve daha sonra da basılacaktır.

Bu devam metinlerinde *Daniel'in Düşü*'nden farklı ne vardı? Birincisi *Vahiy Kitabı*, yazarı Yuhanna'nın İncil yazar-

larından Yuhanna olduğuna dair hatalı inançla Kitabı Mukaddes'e sızmayı başarmıştı. Daniel'in Düşü'nün tuhaf imgelemine taklit eden bu kitap, bir Roma imparatorunu –bu neredeyse kesinlikle Domitilla'nın amcası Domitian'dır– on boynuzlu bir canavar olarak betimliyordu. Modern, fantastik bir filme yaraşır betimlemelerle Roma'ya ve imparatorluğuna korkunç bir son kehanet ediyordu. Yine Daniel'i izleyerek büyük bir dirilişi ve mahşer gününü tasvir ediyordu, o gün ismi Yaşam Kitabı'nda yazılı olmayanlar bir Ateş Gölü'ne atılacaktı. Vahiy Kitabı'nda Deccal (*Antichrist*) kavramı ileri sürülür ancak henüz yaşayan, kötü bir karakterden ziyade bir fikir gibi görünmektedir. Ayrıca Daniel'in dahil etmediği bir şeyden daha bahsetmektedir fakat bu fikir diğer, daha eski Yahudi metinlerinde yer almıştır: Yeni Kudüs gökten inecek ve mücevherlerle bezeli kapılarının içinde korunanlar –ya da azizler– yaşayacaktı. Buna ilaveten Vahiy kitabı; Mahşerin Yedi Mührü ve Dört Atlısı, son olarak da İsa'nın dünyaya bin yıl egemen olmak için döneceği fikirlerini sunuyordu:

Melek ejderhayı –İblis ya da Şeytan denen o eski yılanı– yakalayıp bin yıl için bağladı. Bin yıl geçtikten sonra kısa bir süre için serbest bırakılması gerekiyor. Bazı tahtlar ve bunlara oturanları gördüm. Onlara yargılama yetkisi verilmişti. İsa'ya tanıklık ve Tanrı'nın sözü uğruna başı kesilenlerin canlarını da gördüm. Bunlar, canavara ve heykeline tapmamış, alınlarına ve ellerine onun işaretini almamış olanlardı. Hepsi dirilip Mesih'le birlikte bin yıl egemenlik sürdüler. (Vahiy 20:2-4)

Kötü şöhretli bin yıl (*millennium*) gelip çatmıştı. Neden kötü şöhretli? Çünkü Hristiyanlar daha sonra sadece oturup bu çağın gelmesini beklemenin yeterli olmadığına kanaat getirmişti. Harekete geçmeli, geliş için hazırlanmalıydı.

Göreceğimiz gibi bu hazırlıklar Hıristiyan olmayanlar için iyi olmayacaktı.

Sonraki kıyametçi devam metni aşağı yukarı 250 yıl sonra, yaklaşık 340'larda ortaya çıkan Tiburtina idi, ancak her zaman olduğu gibi çok daha eski olduğu varsayılıyordu. Hıristiyanları İsa'nın ne kadar ilahî olduğunu sorgulayan, popüler yeni Hıristiyan sapkınlığı *Ariusçuluğu/Aryanizme* karşı desteklemeyi amaçlıyordu. Tiburtina'nın temel yeniliği yeni bir kurtarıcı kişilikti. Bu, Konstans adındaki Grek imparatoru ve Tiburtina'nın kehanetine göre Roma dünyasını yüzyıldan fazla sürecek bir altın çağ için birleştirecekti. Bu zaman boyunca Konstans, tanrılarını reddeden tüm Hıristiyanlarla (özellikle Aryanlarla) uğraşacak, tüm paganları öldürecek ve tüm Yahudileri dinlerinden döndürecekti. Bunu yaptıktan sonra da artık bir kavramdan ziyade bir karakter olan Deccal belası için bir hayli kafa karıştırıcı biçimde yolu açacaktır. Bir Deccal muhtemelen belirgin bir gereksinimdi. Konstans'ın altın yüzyılından sonra, İsa'nın ihtişamlı binyılını başlatmak için dünyaya muzafferane dönüşünden önce, olayların yine kötüye gitmesi gerekiyordu. Eğer her şey zaten ihtişamlı idiye, İsa'nın dönüşü daha ziyade kötüye gidiş olacaktı.

Son olarak Pseudo-Methodius olarak bilinen üçüncü kıyametçi devam kitabı –Daniel'in Düşü IV. Bölüm– 7. yüzyılın sonlarında bu defa Müslümanların fethi karşısında Hıristiyanların inancını pekiştirmek amacıyla Suriye'de ortaya çıktı. Temel yeniliği, şimdi bir nevi fantastik kurgu kahramanı haline gelen ve Hindistan'dan Mısır'a İsmailileri (Müslüman Arapları) kırmak için uzun zaman ölü sanıldıktan sonra uykusundan uyanan kurtarıcı imparatorun hikâyesini güzelleştirmektir.

Pseudo-Methodius ile dünyanın sonunun olay örgüsü büyük ölçüde tamamlanmıştı. Ancak ayrıntılar eklenmeye de-

vam edilecekti. En önemli yenilikçi, 1190'da kıyamete yeni bir kronolojik kesinlik kazandıran, Fioreli Joachim denilen Calabrialı bir keşişti. Joachim özellikle Vahiy Kitabı'nda, ona zamanı daha önce kimsenin yapmadığı gibi düşünme olanağı veren ipuçları görebildiğine inanıyordu. Üç çağ görüyordu. Önce kölelik ve korku dönemi geliyordu: Babanın Çağı. Sonra inanç dönemi geliyordu: halihazırdaki Oğlun Çağı. Son olaraksa hızla yaklaşan Ruhun Çağı vardı. Bu, insanların sonunda Tanrı'yı tanımaya başlayacakları ve bir nevi hiç bitmeyen Şabat'ta soluklanabilecekleri keyifli bir dönem olacaktı. Ancak bunun gerçekleşebilmesi için tüm Yahudileri Hristiyan dinine geçirecek yeni bir keşiş sistemi baş gösterecek ve lideri *Novus Dux* –İmparator Konstans'ın bir uyarlaması– insanoglunu yaklaşan altın çağa götürecekti. Ruhun Çağı aşağı yukarı 1200 ila 1260 arasında başlayacaktı.

Bu tuhaf metinlerin Hristiyanlar üzerinde gerçekten herhangi bir etkisi olmuş muydu? Ne yazık ki, evet. Vahiy Kitabı yazıldıktan sadece altmış yıl sonra ilk akımına neden oldu. 156 yılında Türkiye'nin Frigya isimli kasvetli bir bölgesinde Montanus isimli bir adam Kutsal Ruh olduğunu ilan etti ve Vahiy Kitabı'ndaki Yeni Kudüs'ün gökten yere inmek üzere olduğunu –doğal olarak Frigya'ya–, diğer herkes Ateş Gölü'nde can verirken buranın kurtarılanlar için yeni bir yuva sağlayacağını ileri sürdü. Hristiyan piskoposların çoğu Montanus'un Kutsal Ruh olduğunu kabul etmeyi reddetti, ancak Hristiyanlık bu dönemde Roma İmparatorluğu'nda bir yeraltı dini olduğundan Montanus'un akımını yok etmek kolay olmadı ve o öldükten sonra birkaç yüzyıl daha devam etti.

Artık Kilise liderleri kıyametin kendi otoritelerine bir tehdit olabileceğini fark etmeye başlamışlardı. Böylece radikal bir dönüşüm yaşandı. 4. yüzyılda Hristiyanlık nihayet Roma İmparatorluğu'nun kayırılan dini olduğunda ve Kilise

liderleri gerçek gücü tattığında İsa'nın akımının tam merkezinde olan düşünceyi gözden düşürdüler. Bundan böyle dünyanın sonunun yerini bir sonraki bölümde ayrıntılarıyla göreceğimiz gibi çok daha az tehditkâr bir ihtimal olan *cennet* almıştı.

Çabaları sonuç vermişti, en azından bir süreliğine. Böylece dünyanın sonu Avrupa'da yavaş yavaş gözden kaybol-
sa da diğer yerlerde geçerliliğini korudu. 6. yüzyıl itibarıyla Daniel'in Düşü, mürit ve ün peşindeki sayısız dünyanın sonu vaizine esin kaynağı olduğu Ortadoğu'da bol bol destekçi buldu. Bunların arasında Mekke'de Müseyleme isimli bir adam ve civarındaki Medine'den genç bir Yahudi oğlan vardı. İkisi de pek taraftar kazanamadı, onları tanıma sebe-bimiz her ikisinin de başka bir kıyamet vaiziyle karşılaşmış olması: Muhammed. Evet, İslâmın kurucusu da bir dünya-nın sonu taraftarıydı ve dinleyicilerini çok geç olmadan töv-be etmeye teşvik ediyordu. Muhammed'in yeni dininin ba-
şarısı kıyamet beklentilerini daha da yüreklendirmişti. Arap orduları Ortadoğu'yu ve ötesini kasıp kavurur, İran'dan Ku-zey Afrika'ya dek eski düzenleri yıkarken birçok kişi dünya-nın gerçekten de sonuna yaklaşıp yaklaşmadığını merak et-meye başlamıştı ve kıyametçi akımlar, yağmurdan sonra bi-ten mantarlar gibi türemeye başladı: Bunların bazıları Hıris-tiyan, bazıları Müslüman, bazıları Musevi ve bazıları da ço-ğu kişiyi dehşete düşürürcesine bu üçünün bir karışımıydı.

Batı Avrupa'da çok farklı bir model doğdu. Dünyanın so-nuna ilgilerini büyük ölçüde yitiren Avrupalı Hıristiyanlar, yüzyıllar sonra istikrar bozucu istilaların ardından dünyaları sakinleşip zenginleşince ve Kilise tartışmasız güce kavuşun-ca onu yeniden keşfetmişlerdi. Neden? Dünyanın sonunun dönüşü tam olarak Kilise'nin hegemonyasından *kaynaklan-mış* gibi görünmektedir. 11. yüzyıl itibarıyla Roma Kilisesi Batı Avrupa'nın en büyük tek toprak sahibi ve aynı zamanda

en büyük vergi tahsildarı olmuştu. Rahiplerin konforlu yaşamları bağımsız fakat güvencede olmayan hayat sürenlerin –kasaba zanaatkârları, kumaş üreticileri ya da taşra çobanları– gitgide daha çok gücüne gidiyordu. Bu tarz kişiler şimdi çoğu zaman eski keşiş, eski münzevi ya da bazen her ikisi birden olan eğitilmiş karizmatiklerin önderlik ettiği dünyanın sonu akımlarına katılıyordu.

Eğitilmiş karizmatiklerin dünyanın sonu akımları toplumun uç kesimlerinden mi taraftar topluyordu? Yine Max Weber'e dönüyoruz. Bu akımları destekleyenler İsa'nın orijinal vaazlarından son derece etkileniyorlardı ve bu da hiç şaşırtıcı değildi, çünkü İsa da *tam onlar gibi insanlara vaaz veriyordu*. İsa'nın ilk destekçileri gibi onların da iddialı umutları vardı. Celileli balıkçılar dünyanın sonunun onları yücelteceğine, bu arada zenginlerin bir kenara fırlatılacağına ve Roma'nın gücünün kırılacağına inanıyorlardı. Ortaçağ kıyametçileri de benzer biçimde kendilerinin yüceldiğini, bu arada zengin komşularıyla vergi memurlarının –Kilise– beş parasız kaldığını görmeyi umuyorlardı.

Bununla birlikte ilk büyük kıyamet feveranı, Kilise'yi düşmanı olarak görmüyordu fakat Kilise böyle düşünmüyor olabilirdi. Bu akım esin kaynağını Papa II. Urbanus'un 1090'larda daha sonra I. Haçlı Seferi olarak bilinecek çağrısı yaptığı şaibeli Papalık icadından alıyordu. Urbanus'un arzusu Filistin'i Hristiyanlık için fethetmekten ziyade ilerlemekte olan Türklere karşı hasta Bizans İmparatorluğu'na yardım etmekte fakat kısa süre sonra planlarının sollandığını anladı. Görmüş olduğumuz gibi hem Vahiy Kitabı, hem de Tiburtina ve Pseudo-Methodius, İsa'nın krallığının Deccal, Kudüs'e egemen olduktan sonra vücut bulabileceğini kehanet ediyordu. Bazı Hristiyanlar şehrin yönetimini ele geçirmenin çok önemli olduğuna, çünkü böylece ortaya çıkar çıkmaz Deccal'i gönderebileceklerine kanaat getirmişlerdi. Böyle bir

işin hiçbir zaman Müslümanlara bırakılamayacağını, çünkü onların Deccal'in tarafında olduğunu ileri sürüyorlardı.

Münzevi Piyer olarak bilinen bir karizmatik, Haçlı Seferi'nin Kudüs'e yoğunlaşması gerektiğini yaymaya başladı. Piyer, şehre çoktan gittiğini ve oradayken İsa'nın kendisine görünüp ne yapacağını bildiren kutsal bir mektup verdiğini anlatarak kalabalıkları etkiliyordu. Bu kutsal mektupla donanan Piyer çok sayıda yoksul zanaatkârı ve çiftçiyi Kudüs'ü alıp yeni bir çağ başlatmak için yola çıkan kendi "Halkın Haçlı Seferi"ne katılmaları için teşvik etti. Piyer de kendisinden önce gelen diğer kıyamet vaizleri gibi müritlerini Tanrı tarafından seçilen seçkinler olduklarına ikna etmişti. Bazıları eğer göğe yeterince dikkatle bakarlarsa gelecekteki yuvalarının yani Vahiy Kitabı'ndaki doğaüstü Kudüs'ün orada yere inmeye hazır halde parıldadığını görebileceklerine eminlerdi.

Böylece Avrupa'nın en büyük ve en kalıcı dehşetlerinden biri başladı. Gördüğümüz gibi vahiy metinleri İsa'nın ancak tüm Museviler Hristiyanlığa geçirilip diğer tüm inançsızların yok edilmesiyle dünya hazırlandıktan sonra dönebileceğini kehanet ediyordu. Metinler bu görevlerin Tanrı tarafından gerçekleştirileceğini ima etse de Münzevi Piyer ve müritleri bu işe el atmanın kutsal ödevleri olduğuna karar vermişlerdi. Böylece Avrupa üzerinden güneydoğuya ilerlemeye başlayan Haçlı ordularına, Avrupa'ya ilk anti-Semitik güruh cinayetleri deneyimini yaşatan Münzevi Piyer'in Halkın Haçlıları (*People's Crusaders*) grupları eşlik ediyordu. Halkın Haçlıları, Yahudilerin vaftiz edilmeyi (*baptism*) kabul etmelerini talep edip geri çevirenleri öldürerek Mainz, Trier, Metz, Köln ve diğer şehirlerdeki Yahudi semtlerini işgal ettiler. Yerli rahipler ve aristokratlar onları savunmaya çalışmış olsa da binlerce Yahudi öldürüldü ve bu, kısa zamanda her Haçlı Seferi'nde tekrarlanan korkunç bir gelenek halini aldı.

Halkın Haçlıları caniliklerini beraberlerinde Kutsal Topraklar'a da taşıdılar. Çoğu Doğu Akdeniz'e ulaşmadan ölse de geriye Haçlı şövalyelerinin bile korktuğu korkunç Tafurlar (*Tafurs*) kalmıştı. 1099'da Kudüs düştüğünde şehrin Müslümanlarının ve Yahudilerinin katliamından büyük ölçüde Tafurların sorumlu olduğu söyleniyordu.

Ondan sonra dünyanın sonu hareketleri düzenli ve genellikle şiddet dolu biçimde kendini gösterdi. Sayısız değişik biçimler aldılar. 1260'ta bir nevi mazoşist kıyametçilik ortaya çıktı. Camaldi ve Fonte Avellana'daki İtalyan manastırlarındaki keşişleri iki yüzyıl boyunca meşgul eden kendini kırbaçlama (*self-flagellation*), şimdi yeni bir İtalyan hareketi olan Joachimciliğin tercihi olmuştu. Gördüğümüz gibi kıyamete yeni bir zaman çizelgesi kazandıran Fioreli Joachim'in hayranları Joachimciler, dünyayı Joachim'in 1260 yılı bitmeden başlayacağını söylediği Ruh Çağı'na hazırlamaya kararlılardı. O yılın sonbaharında Joachimci topluluklar İtalya üzerinden kuzeye doğru yürüdüler, insanoğlunun günahlarının bağışlanabilmesi için yolda kendilerini cezalandırıyorlardı. Ruh Çağı o zaman itibarıyla süre bitimini kaçırmış olduğundan hareket bir yıl sonra bu defa Alpler'in kuzeyinde ortaya çıktı. Aralıklı olarak tekrar tekrar ortaya çıkan Flagellantı'nın⁹ büyük günleri 1348'in sonlarında, Kara Ölüm¹⁰ zirvedeyken geldi. Ateşli taraftarları, Avrupa'da şehirden şehre dolaşıp salgını uzak tutmak için uğraşıp Tanrı'yı ikna etmek amacıyla bedenleri morluklarla kabarana dek günde üç defa dövünüyorlardı. Tanrı'nın gönderdiği bir azizler ordusu olduklarını iddia ederek ruhban sınıfının, zenginlerin ve en çok da Yahudilerin katliamlarını kışkırtarak İsa'nın yaklaşan krallığına hazırlanıyorlardı (33,5 yıl içinde bekle-

9 Kendi kendilerini hep birlikte kırbaçlayan çeşitli tarikatların üyelerine verilen İtalyanca isim (çoğul) – ç.n.

10 1347-1351 yılları arasında Avrupa'da büyük yıkıma yol açan veba salgını – e.n.

niyordu, zira İsa'nın yaşam süresinin bu kadar olduğu düşünülüyordu). Sonunda Kilise buna dur deyip 1349'da hepsini aforoz etti.

Flagellanti, çöküşünden sonra bile zihinleri cezbetmeye devam etti ve gözden düştükten 20 yıl sonra bir nevi *kıyametçi kan kültü* olan yeni bir akım ortaya çıktı. Bu akım, Alman bölgesi Thüringen'de kuruldu ve önderi Konrad Schmid idi. Schmid'in dünyanın sonu yorumu son derece emsalsizdi. Thüringen'in esas kralı olduğunu iddia etmenin yanı sıra İsa'dan kıdemli olduğunda ve Tanrı'nın yardımıyla 1368'de dünyada kendi krallığını kuracağına ısrar ediyordu. Çoğu kıyametçi lider gibi o da küçük mürit topluluğuna yeni düzende büyük efendiler ya da azizler olacaklarını vaat ediyordu. Ancak Schmid'in kıyamet vizyonu sıra dışı biçimde kan dökmeye dayalıydı. Diğerleri suyla vaftiz edilirken Schmid kanla vaftiz edilmişti. Kutsal kitaplarda yer alan İsa'nın haçını taşıırken kırbaçlanma hikâyesinin, aslında Schmid ve küçük müritler topluluğunun kendilerini nasıl ölesiye dövmeleri gerektiğini kehanet ettiğini iddia etti. Müritleri ancak ona itaat ederlerse ve en önemlisi de onun tarafından dövülürlerse Schmid'in yaklaşımakta olan krallığında prens olmayı umabilirlerdi. Schmid bizzat 1368'de Engizisyonca yakalanıp yakılarak kendi kıyametini kaçırsa da akımı yaşamaya devam etti: Gizemli ve kan saplantılıydı, hatta bebeklerin kan gelene dek hafifçe dövüldükleri kendi dehşet verici bebek vaftizi usulünü başlatmıştı. Göreceğimiz gibi Schmid'in düzenlemeleri muhtemelen kan saplantılı Mayalara ve Azteklere epey aşina gelmiştir.

Sonra bir nevi *komünist kıyamet* geldi. İngiltere'deki 1381 Köylü Ayaklanması'nın liderleri, örneğin John Ball, taraftarlarını Lenin'in takdir edeceği sloganlarla kışkırtıyordu: "Adem toprağı sürüp Havva iğneye iplik geçirdiğinde, bey kimdi?" Bir nesil sonra Bohemya'da benzer zihniyetteki bir

akımın üyeleri olan Taborlular tüm vergileri kaldırıp kendi çiftliklerini ateşe verdiler, böylece mülklerinden kurtularak İsa'nın krallığını yakınlaştırebilirlerdi. Yani Avrupa siyasetinin kalıcı bir niteliğine dönüşecek olan şey başlamıştı.

Protestan Reformu, dünyanın sonu coşkusunu köreltmek için hiçbir şey yapmadı. Martin Luther dahil çoğu kimse için çağın belirsizlikleri dünyanın sonunun gelmek üzere olduğuna dair açık bir kanıt gibi görünüyordu. Dünyanın sonu Reform'un radikal solunu teşkil eden ve düşmanlarınca Anabaptistler olarak isimlendirilen uç grupların bazı üyeleri için özellikle cazipti. 1534'te böyle bir grup, kuzey Almanya'daki Münster şehrinin denetimini ele geçirdi ve dünyanın sonunun gelecek Paskalya'da (bu gerçekleşmeyince de bir sonraki Paskalya'da) yaşanacağını ilan ederek bir nevi *kiyametçi devlet* kurdu. Sadece Münster'deki seçilmişler kurtarılacaktı. Jan Bockelson isimli başarısız bir fail hareketin başına geçtiğinde taraftarları Tanrı'nın onu sadece Münster'in değil dünyanın kralı yapacağını ilan etti. Bockelson hazırlık olarak en küçük ihlale ölüm cezası getirdi, kasaba halkından hatırı sayılır sayıda kişiyi idam etti, Kitabı Mukaddes hariç tüm kitapları yaktırdı ve müritlerinin –evli bile olsalar– dinsel nedenlerden ötürü cinsellikten tamamen uzak durmalarını emretti, ancak sonra fikrini değiştirip çokeşli olmalarını emretti. (Kurtarılanların lideri olarak kendisi 15 eş aldı, bunların arasında doğal olarak kasabanın en güzelleri de vardı.)

Kendisinden önceki birçok kişide olduğu gibi Bockelson'un da vaat ettiği kiyamet hayal kırıklığıyla sonuçlandı. Katolikleri ve Protestanları kendisine karşı birleştiren Bockelson –bu dönemde zor bulunur bir başarı– yakalanıp herkese ibret olsun diye büyük işkencelere maruz bırakıldı ve bedeni Münster'deki katedralin çan kulesindeki bir kafes-

ten sallandırıldı, eylemleriye uzun zaman hatırlandı ve radikal Protestanlığa uzun yıllar boyunca kötü şöhret getirdi. Ancak kıyamet varlığını sürdürdü. Daha sonra 17. yüzyılın ihtilal İngilteresi'nde verimli topraklar buldu; son nesil şifre çözücüler, Daniel'in canavarının onuncu boynuzunu şimdi belirlemişti: Kral I. Charles. *Beşinci Monarşi* hareketinin –İsa'nın yaklaşan krallığının adını almışlardı– terzileri, kumaş satıcıları ve dükkân sahipleri ülkenin büyük duklerinin sonsuza dek devrilip yerini yeni bir aristokrasiye –kendilerine– bırakacağı zamanı neşyle beklediler.

Bunun aksine, *Digger* hareketinin kıyametinde aristokrasi falan yoktu. Diggerlar mülkiyetin müşterek paylaşılacağı yeni bir dünyayı dört gözle bekliyorlardı. Liderleri Gerard Winstanley, insanoğlunun yanlış yola yönlendirildiğini, çünkü Günah'tan¹¹ (*Fall*) sonra Adem'in insanları yönetmeye başladığını ve onları mülk arzu etmeye ittiğini iddia etmiştir. İsa geri döndüğünde Adem'i insanların kalplerinden silecek ve Winstanley'in yazdığına göre “kimsenin bu benimdir demeyip herkesin birbirini aşkla koruyacağı” yeni bir akıl çağı başlayacaktı. Winstanley işlerin ilerlemesine yardımcı olmak için toprağın büyük bir yeniden bölüşümünü başlattı. Süreci başlatmak için 1649'da Surrey'deki St. George's Hill'de bir nevi ilkel kibbutz kurdu ve bu girişim hem toprağın fakirliği hem de komşularının düşmanlığı yüzünden terk edilmeden önce birkaç ay sürdü.

Avrupa, Reform'un dinsel çalkantılarından sonra sakinleşirken kıyamet artık son mu buluyordu? Hayır, sadece askıya alınmıştı. Kıyametçi dinsel metinlerin dikkatlice deşifre edilmesinden sonra 1833'te dünyanın sonunun 1843'te ve sonra tekrar ertesi yıl geleceğini ilan eden William Miller'in çabalarıyla 19. yüzyıl Amerikası'nda hayata dönmüş-

11 Bkz. Yaradılış 3:1-24 – ç.n.

tü. 22 Ekim 1844'teki *Büyük Hayal Kırıklığı*'na¹² rağmen Miller'ın akımı ölmedi ama alt akımlara ve daha alt akımlara bölündü.

Bu akımlardan biri o güne dek görülmuş en başarılı ve kalıcı kıyametçi mezheplerden birine dönüştü. Bu, daha sonra *Yehova'nın Şahitleri* adını alan Kitabı Mukaddes Öğrencisi Hareketi idi. Bu hareketin başarısı büyük ölçüde liderlerinin enerjisine —çoğu zaman son derece kontrolcü bir enerji— ve kavramlarının göreceli esnekliğine atfedilebilir. Charles Taze Russell isimli Pittsburglu bir kumaşçının oğlu olan hareketin kurucusu, İsa'nın 1874'te dünyaya geri döndüğünü iddia etti, ama *görünmez bir biçimde*. Bu iddiaya karşı çıkmak güçtü. Dünyanın sonunun 1878, 1881, 1910, 1914, 1918, 1925 ve sonrasında geleceği defalarca kehanet edilse de bunlar dünyanın sonunun geleceğinin kesin olmaktan ziyade olası olduğu “göze çarpan yıllar” idi. Üst üste hayal kırıklığı yaşanınca Şahitler “doğru zamanda yanlış şeyin olduğuna” dair haberlerle cesaretlenecekti. İsa'nın görünmez geri dönüşüyle başlayan kıyamete doğru yürüyüş, ilk başta umulduğu kadar hızlı biçimde olmasa da ilerlemekteydi.

Tüm bu zaman boyunca akımın önderleri önce Russell ve sonra 1917'den itibaren, dengesiz ve kontrolcü Joseph Franklin Rutherford, insanları kendi dinine geçirebilmek için gazetesi *Watchtower*'dan radyo istasyonlarına dek her modern yolu kullanarak dünya çapında iyi örgütlenmiş ve sıkı disiplinli bir hareket yaratmıştı. Ancak görünüşteki tüm modernliklerine rağmen Şahitler geçmiş yüzyıllardaki dünyanın sonu gruplarını çok andırıyordu. Russell başta İsa geri döndüğünde tüm Protestan Hristiyanların kurtarılmak için uygun olduğunu söylese de sonra fikrini değiştirerek sadece kendi müritlerinin şansı olduğuna karar vermişti. Russell'in

12 Millerlılar, İsa'nın 22 Ekim 1844'te dünyaya döneceğini ileri sürüyorlardı — e.n.

metinleri statü olarak Kitabı Mukaddes metinlerinin hemen altına yükseltildi ve Russell destekçilerinin diğer herhangi bir kilisenin okuma gruplarına katılmasını yasakladı. Böylece nihayet Şahitler, tıpkı Anabaptistler gibi yani dolayısıyla ilk Hristiyanlar gibi, eski kıyametçi gruplara benzer biçimde dış dünyadan soyutlanmış bir nevi *toplum içinde toplum* oldular.

Ne var ki, dünyanın sonu Yehova'nın Şahitleri'nin tekelinde değildi. Millercıların enkazından doğacak birçok küçük grup arasından biri de 1993'te Teksas'taki Waco kuşatması esnasında korkunç biçimde son bulan Davidyen Kolu'ydü¹³. Kıyametçiliğin daha yakın zamanlı ve tamamen daha yumuşak bir örneği 2010'da patlak verdi; Harold Camping isimli Kaliforniyalı bir emekli inşaat mühendisi dünyanın sonunun 21 Mayıs 2010'da başlayacağı kehanetinde bulunmuştu. Camping, söz konusu günde yaklaşık iki milyon kurtarılmış kişinin "kendinden geçeceğini" yani cennete giden bir nevi ekspres asansörle yukarıya alınacağını ve böylece geriye kalacak milyonlarca günahkârı öldürecek aylar sürecektik depremlerden, salgından ve yıkımdan kurtulacaklarını iddia etti. Camping'in radyo yayınlarıyla ilan ettiği kehanetleri yaratıcı bir girişime ilham vermişti. New Hampshireli bir ateist olan Bart Centre, kendinden geçmeyi umanlar için evcil hayvan sigortası sunuyordu. Doğal olarak hiçbir kendinden geçme şansı olmayan inançsızlar, kendinden geçenlerin evcil hayvanlarını onlar yukarı alındıktan sonra alarak besleyip dolaştırmayı kabul ediyorlardı. 19 Mayıs 2010 itibarı-

13 ABD'li yetkililer 28 Şubat 1993'te, Teksas'ın Waco şehrinin 14 km. kuzeydoğusunda bulunan Davidyenlere ait bir çiftliği mahkeme kararıyla arama girişiminde bulundu. Çiftliktekilerin karşı çıkması sonucu yaşanan çatışmada toplam on kişi öldü, birçok kişi yaralandı. Baskını kuşatmaya çeviren ABD güvenlik güçlerinin 51 gün süren kuşatması, 19 Nisan'da çiftlikte çıkan yangınla sona erdi. Aralarında çocukların, hamile kadınların ve hareketin lideri David Koresh'in de bulunduğu seksene yakın kişi öldü – e.n.

la Bart Centre 250 müşteriye sigorta satmıştı. Poliçeleri geri ödemeyi içermiyordu.

Orta sınıf Amerikalılar neden dünyanın sonuna inanmaya başlayacaktı ki? Camping'in destekçileri toplumun uç kesimlerinde mücadele veren yoksul esnaflar, çobanlar ya da balıkçılar değildi. Onlar Max Weber'in analizine en ufak biçimde uymayan örnek, muhafazakâr vatandaşlardı. Bir cevap için belki de kıyametçi akımların belirli bir yönüne bakmalıyız. Kıyamet sadece dünyanın şiddetli bir biçimde yeniden yaratılmasını sunmakla kalmıyordu. Destekçilere aynı zamanda çok cazip bir ihtimal de sunuyordu: Büyük çoğunluk bertaraf edilirken Tanrı eliyle seçilip hayatta kalan yeni seçkinlerden olma. Seçilenlerden biri olduğunu hissetmek bugün de hep olduğu kadar çekici görünmektedir.

Fakat şimdi biraz durma zamanı, çünkü biraz aceleci davranıyoruz. İsa'nın temel ilgi alanlarından biri olmasına rağmen –hatta *baş* ilgi alanı bile olabilir– kıyametin Hıristiyanlık içinde nasıl bir köşeye itildiğini gördük. Eğer İsa'nın vaa-zının kalbi ortadan kaldırıldıysa o zaman *Hıristiyanlığın* tam olarak ne olduğunu sorabiliriz. Ve nasıl olup da böyle bir şey olmayı başarmıştı?

MÜTEVAZİ CENNETİN İCADI

Engelleri Aşmak

312 yılının sonbaharında, Roma İmparatorluğu'nun batı yarısına hâkim olmak için çabalayıp duran Konstantin isimli zalim bir asker, Roma'da kısa bir mola vermişti. Şehirdeki faaliyetlerinden biri olarak kendisinin dev bir heykelini ısmarladı ve sonra bu heykeli şehrin en yeni kamu binası olan muazzam Nova Bazilikası'na diktirdi. Bu davranışta çok sıra dışı hiçbir şey yoktu: Gücünü gösteren başarılı bir imparatorun klasik eylemiydi. Ne var ki, tam da bu heykelde çok sıra dışı bir şey vardı.

Elinde o zamana kadar daha önce hiçbir Roma kamusal mekânında görülmeyen bir sembolle süslenmiş ipek bir askerî flama tutuyordu: Bir Hristiyan haçı. Sadece birkaç hafta önce, ona Roma'yı kazandıran Milvian Köprüsü'ndeki savaşın arifesinde Hristiyanlığa geçen Konstantin onunkinin bir Hristiyan imparatorluğu olacağını açıkça ortaya koyuyordu.

Fakat flama, halkla ilişkiler açısından epey kötü bir uygulamaydı. Konstantin, Roma'nın aristokrat elitlerinden gelen

itirazlar sonucunda flamayı kısa zamanda indirtti. Bu aristokratlar kendilerini uzun ve muzaffer bir pagan geçmişinin mirasçıları olarak görüyorlardı ve özellikle cahil yoksullarla sıkıca bağdaştırılan yeni icat edilmiş bir din pek azını ilgilendiriyordu. Roma aristokrasisinin çoğu muhtemelen imparatorun yeni din projesinin başarısız olmaya mahkûm olduğunu varsayıyordu ve bunun nedeni kestirilebilir. Sayıları tahmin etmek zor olsa da 312'de Hristiyanlar muhtemelen imparatorluk nüfusunun en fazla yüzde 10'unu ve belki de çok daha azını oluşturuyordu. Ayrıca, imparatorluğun büyük şehirlerinde ve Mısır gibi belli bölgelerinde varlıkları son derece güçlü olsa da, birçok eyalette Hristiyanlık neredeyse yoktu. Hepsinden daha önemlisi Konstantin'in kendi kuvvet üssü, Roma ordusu paganlığını sağlam bir biçimde koruyordu.

Ancak şans Hristiyanlıktan yanaydı. Pagan Romalılardan ümidini kesen Konstantin, imparatorluğun doğu yarısını fethettiğinde emperyal güç yapısı vasıtasıyla Hristiyanlığın daha özgürce yayılabileceği yeni bir başkent kurdu: Konstantinopolis. O ve üç oğlu gücü ellerinde tutma konusunda son derece hünەرli çıktılar. Ayrıca uzun ömürlüydüler, en azından pagan selefleriyle kıyaslanınca. Onların arasında Hristiyanlığı kesintisiz yarım yüzyıl boyunca destekleyebildiler; bu süre güç bağılıklarının kalıcı olarak değiştirilmesi için yeterliydi. Bir felaket çalışmalarını tamamladı. Barbar halklar, imparatorluğu kasıp kavururken ve 410'da bizzat Roma Vizigotların eline geçerken –böyle bir aşağılanma sekiz yüzyıldır görülmemişti– Romalıların kendilerine duydukları vatanseverce inançları da ölmeye başlamıştı. Boşluğu Hristiyanlık doldurdu. 400 yılında hâlâ yüksek konumda, eğitilmiş paganlar bulmak mümkündü. 500 itibarıyla bunlar neredeyse yok oldu. Dünyanın dinsel açıdan en geniş yelpazeli bölgesi olan Akdeniz, en tek renkli bölgesi haline gelmişti: İçinde bir tutam Musevilğin yer aldığı bir Hristiyan denizi.

Bu, ciddi ve çarpıcı biçimde sıra dışı bir zaferdi. Eğer biri, İsa'nın yaklaşık 35 yılında çarmıha gerilmesinden hemen sonra kısa bir dünya turuna çıkıp bir gün dünyanın büyük bölümüne hâkim olacak bir dinsel akım seçecek olsaydı herhalde İsa'nın kurduğu din listenin çok alt sıralarında yer alırdı. Kısa ömürlüydü, sadece bir iki yıl sürmüştü; küçüktü, sadece birkaç yüz mürit toplamıştı ve feci biçimde son bulmuştu. Önderinin dünyanın dönüşeceği vaatleri boşa çıkmıştı ve artık o da ölmüştü. Müritlerinin cesareti kırılmış, dağılmışlardı. Gelecek belirsizdi. İsa'nın akımı nasıl olup da yenilgiden doğup böylesi olağanüstü başarılı olmuştu? Basitçe ifade etmek gerekirse bunu bir dizi engeli aşarak yapabilmışti. Her atlayışta Hristiyanlık yeni müritler kazanmış ve inançları değişmişti. Mahayana Budizminde olduğu gibi sonunda İsa'nın kendisinin bile tamamen tanınmaz halde bulacağı bir şeye dönüşmüştü.

Üstesinden gelinmesi gereken ilk ve herhalde en büyük engel İsa'nın kendi ölümüydü. Önderin ani kaybı diğer çoğu dünyanın sonu akımının yok olması için yeterliydi. Oysa Hristiyanlar daha sonra İsa'nın ölümünün ilahî olarak planlanmış olduğuna ve bu nedenle iyi bir sebeple gerçekleştiğine karar vereceklerdi. O dönemde böyle bir algı olmadığı İncillere bakılarak net bir biçimde görülebilir. Müstakbel yeni düzendeki lider rolü olasılığıyla heyecanla dolan İsa'nın müritleri olanlar karşısında hayrete düşmüşlerdi. Arkasında Tanrı'nın gücü olduğunu iddia eden ve dünyanın tamamen dönüştürüleceğini vaat eden İsa, neticede hiçbir şey dönüştürülmeden ölmüştü. İddialarının her biri en hafif tabirle sallantıda görülmüş olmalı. Petrus gibi bazı müritleri telaşa düşmüş ve akımı kısa süreliğine reddetmiştir. Diğerleri Celile'ye evlerine kaçmıştır. Manzara İsa'nın misyonunun sona erdiğine işaret etmektedir.

Peki bunu yeniden başlatan neydi? Kısacası, İsa'nın neti-

cede çok özel bir şey yaptığına olan yeni bir inançtır. Mezar-
dan çıkmıştır. Eğer İsa sıradan insanları aşan bir marifet gös-
termeyi başardıysa başka vaatleri de yerine getirebileceğine
dair umut vardır. Müritleri yeni bir Yahudi krallığında yi-
ne de büyük efendiler olabilirlerdi. Daha önce gördüğümüz
gibi dirilme fikri Daniel Kitabı'nda yer almaktadır. Kumran
mezhebinin üyeleri bu fikirden çok etkilenmişler ve yeni ay-
rıntılar eklemişlerdir. Ancak elbette bir şeyi olası görmekle,
onun *gerçekten de yaşandığına* inanmak arasında büyük bir
fark vardır. İsa'nın müritleri nasıl olup da onun hayata dön-
düğüne inanmıştır? Bu, bazı septiklerin ileri sürdüğü gibi
sadece kasti bir uydurma mıydı?

Bunun basit cevabı neredeyse kesinlikle olumsuzdur.
İsa'nın dirilmesi Hristiyanlıkta o kadar hızla kilit önem ka-
zanmıştı ki, sadece bir icat olarak pek anlam taşımamakta-
dır. Neden yalan? İsa'nın hareketinin cansuyu, dünyanın
sonunun gelmekte olduğuna dair inancıydı. Eğer ölümüyle
birlikte bu inanç çöktüyse müritlerinin sahte iddialarla
inançlarını canlandırmaya çalışmak yerine bırakıp gitmeleri
beklenebilirdi. Ayrıca bir kere uydurulan bir yalanın her za-
man tam olarak aynı hikâyeyle tekrar anlatılması beklenirdi.
Fakat bunun aksine kutsal metinler son derece çelişkilidir.
İsa'nın dirilmesinin en eski hikâyesi olan Pavlus'un Korint-
lilere ilk mektubunda en az 500 kişilik bir grup dahil, İsa'yı
gören sayısız kişi listelenmektedir. Çok ilginç bir biçimde,
Pavlus onların İsa'yı sadece *doğal* değil *ruhsal* beden olarak
gördüklerini bildirir. Matta ve Markos'a göre onu ilk gören-
ler Kudüs'te Mecdelli Meryem ve İsa'nın annesi Meryem'di,
ancak daha sonra Celile'ye dönen On Birler'e¹ görünmüştür.
Luka da On Birler'in İsa'yı gördüğünden bahseder fakat bu

1 Yahuda Iskaryot'un İsa'ya ihanetine pişman olarak, kendini asması sonrası bir
kişi eksilen On İki havari bu olaydan sonra On Birler olarak adlandırıldı. Ya-
huda'nın yerine Matiya (Mathias) seçildikten sonra havarilerden tekrar On İki-
ler diye söz edilmeye başlandı – e.n.

defa Celile'de değil Kudüs'te görülmüştür; On Birler önce onu tanımamış, sonra da hep beraber yemek yemişlerdir. Elçilerin İşleri kitabına göre İsa istediği gibi gelip giderek kırk gün boyunca elçilerini ziyaret etmiştir.

Gerçekten ne olmuş olabilir? Pavlus'un Korintlilere mektubundaki çok eski hikâyede İsa'nın müritlerinin onu önce *ruhani* biçimde gördüklerini belirtmeleri hiç kuşkusuz önemlidir. Büyük bir kayıptan sonra acı çeken insanların ölen kimsenin varlığını hissettiklerine hatta onu *gördüklerine* inanmaları alışılmadık bir durum değildir. İsa hiç kuşkusuz son derece karizmatikti. Celileli müritlerinin yaşamlarını daha önce hiç tatmadıkları biçimde doldurmuş olmalı. İsa'yı hayal etmiş olmaları ya da hatta onu kısa bir an için gördüklerine inanmaları son derece makul görünmektedir. Birinin iddiası diğerlerini etkilemiş olabilir, ta ki sonunda müritler İsa'yı hissetmeyi *umana* dek. Yeniden anlatılan hikâyelerde genellikle olduğu gibi yıllar geçtikçe anlatılar değişmiş olabilir, en sonunda hayal ettikleri ya da hissettikleri İsa, elle dokunulur biçimde diriltilen bir İsa olmuş, öğrencileriyle konuşup beraber yemek yemiştir. İlk Hıristiyanlardan bir grubun buna benzer bir şey olduğunu iddia etmesi şaşırtıcıdır. 2. yüzyılda, ileride daha ayrıntılı anlatılacak olan *Gnostik Hıristiyanlar*, İsa'nın fiziksel olarak diriltilmediğine, sadece müritlerinin görüşlerinde belirlediğine inanıyorlardı.

Ancak esas önemli olan böyle bir inancın *nasıl* doğduğu değil, nihayetinde doğmuş olmasıdır. İsa'nın diriltilip diriltilmediği hakkında ne düşünülürse düşünölsün, akımının diriltildiğine hiç şüphe yoktur. İsimsiz Mısırlı gibi bu dönemin diğer karizmatik Yahudi dinî liderlerine kıyasla İsa, çok azimli müritler toplamış ve onlara büyük bir tutku aşılamıştır. Görev şevkiyle dolan İsa'nın müritleri artık sinagoglarda ve Kudüs Tapınağı'nda konuşmalar yapıp Yahudi yoldaşları-

nı liderlerinin yakında *yeniden* geri dönerek bu defa vaat ettiği gibi dünyayı dönüştüreceğine ikna etmeye çalışmışlardır.

İsa'nın akımı ilk ve herhalde en büyük engelini geçmişti. Ancak bu krizi atlatmak onun değişmesine yol açtı. Daha İsa'nın ölümünden birkaç ay sonra farklı bir din olmaya doğru yavaş evrimine başlamıştı. İsa'nın dirildiği inancı şimdi Hristiyanlığın tam kalbine yerleştirilmiş ve yeni –kimilerine göre de tuhaf– bir ritüelle kutlanmıştır. İsa'nın çarmıha gerilmesinden sonraki birkaç yıl içinde müritleri Aşai Rabbani ayinini hayata geçirmişti. İsa'nın yaşama geri döndüğünü kabul ettiklerini, onu yaşama büyüğü bir biçimde *yeniden* geri döndürerek gösteriyorlardı: Ayinde yiyip içtikleri kutsanmış ekmek ve şarabın onun eti ve kanı olduğuna inanıyorlardı. Sonradan birçok kişinin yamyamsı olmakla eleştirildiği bu ritüel daha sonraki birçok Hristiyan uygulaması gibi Essenilerle başlamış olabilir. Ölü Deniz Parşömeni olan Topluluğun Yasası “Mesih görüldüğünde” gerçekleşecek muazzam, askerî tarzda bir ziyafetten bahseder, bu arada en az on topluluk üyesi bir araya geldiği zaman da şarap ve ekmeği kutsama ritüeli yerine getirilir.

Ancak 1. yüzyıldaki Hristiyanlar için bu merasimin açıkça yeni bir amacı vardı: Akımlarını yeniden başlatan inanca yani İsa'nın dirildiği inancına bağlılık göstermek. Hristiyanların Aşai Rabbani ayinini kutlayarak İsa'nın yaşama geri döndüğünü düzenli bir biçimde ve alenen kabul etmeleri bekleniyordu. Dolayısıyla, bu ayin şüphe çekici biçimde Hristiyanların bu konuda devam eden tüm rahatsızlıklarını sindirmeyi amaçlayan bir icat görünümündedir. Eğer böyleyse, tam olarak başarılı değildi. Daha önce de belirttiğim gibi, Gnostik Hristiyanlar İsa'nın fiziksel olarak dirildiğine inanmıyordu.

Bu eski dönemin bir başka önemli gelişmesi de *İsa'nın neden öldüğü* sorusunu cevaplamaktı. İsa'nın çarmıha gerilme-

sinin üzerinden dört yıl geçmemiştir ki, Pavlus, İsa'nın "bizim günahlarımız için" öldüğünü yazdı. Diğerlerini kurtarmak için ölmüştü, ancak tüm insanlığı değil. Bu, daha sonra gelecekti. Böylece İsa'nın ölümünün hayret verici anlamsızlığı şimdi giderilmişti. Onun ölmesini Tanrı istemiştir. Bu açıdan İsa'nın akımının her şeye rağmen *başarılı olduğuna* karar verilmiştir. İsa bir iki yıl süren vaazları esnasında müritlerine gelecek krallığın hâkimi olarak *özel olacağını* söylemişti. Ölümünden sonra müritleri onun *zaten ölmeden önce de özel olduğunu* ilan etmiştir. Aslında o meshedilmiş (*anointed*) kişi, Mesih/Christ idi. Çarmıha gerilmesi utanç verici değildi ve özel konumunu tasdik ediyordu.

Böylece İsa ölümünden sonraki ilk terfisine nail olmuştu. Görünüşe bakılırsa müstakbel bir kral ve Tanrı'nın nai-bi olarak kendisi hakkında çok yüce fikirlere sahipti, ancak herhalde hiçbir zaman bir Mesih olduğunu iddia etmemiştir. Öyle görünüyor ki, İsa öldükten sonraki onyıllarda –Pavlus dahil– müritlerince bir Tanrı olarak değil hâlâ tamamen insan olarak kabul ediliyordu. Ama o, göğe doğru yola çıkmıştı bir kere.

Toy Hristiyan Kilisesi, Yahudilerin katı tek Tanrısı'ndan örnekler almaya başlamıştı bile. Buda gibi –ve çok daha süratle– İsa da *doğaüstü* oluvermişti. Fakat bu, monoteizmin bu dönemde gerçekleşen ilk hafif bulanıklaşması değildi. Erken dönemdeki Hristiyanların zihinlerinde üçüncü bir güç şekillenmeye başlamıştı: Kutsal Ruh. Dinin ilk yıllarında İsa'nın bazı müritleri bir vecd durumuna girip anlaşılmayan bir dil konuşmuşlardır. Muhallifleri onları sarhoşlukla suçlamıştır. Vecd dışavurumları ve "cezbe halinde anlamsız konuşmalar" yeni şeyler değildi. Muhtemelen en eski dinsel olguların birinden geliyordu: Ruhlara ulaşmak için transa girmek. Ancak kökenleri ne olursa olsun şimdi bu olaylar artık Tanrı'nın kendini göstermesi olarak kabul ediliyordu.

İnsanlar ateşli biçimde yüksek sesle söylendiklerinde *Tanrı'nın sözcüsü* olarak görölüyorlardı. Kutsal Ruh, takip eden yüzyıllarda Kilise idari makamları için daimi bir rahatsızlık nedeni olacaktır. Eğer insanların Tanrı'yla doğrudan, korumacı bir ilişkileri olabilseydi besili rahiplerden müteşekkil büyük ve pahalı bir örgüte ihtiyaçları olur muydu? Ancak diğer istikrar bozucu unsur yani dünyanın sonu gibi onun da Hıristiyanlığın kalbine yakın konumu, hiçbir zaman yok edilemeyeceği anlamına geliyordu.

İsa'nın akımındaki bir başka büyük değişim doğrudan İsa'nın infazından doğmuştu. İsa'nın müritleri kültlerinin kurucusunun örneğini izlemek istediklerinden Hıristiyanlık bir *ölüm kültü* haline geldi. Böylece Hıristiyan şehidi çağına girdik. Bu, yeni bir sapmaydı. Yahudilerin, Daniel Kitabı'nın yazıldığı dönemde Greklerle savaşları esnasında şehitleri olmuştuk fakat bunlar savaşta ölen savaşçılardı. İnciller'deki İsa şehitliğe pek ilgi göstermemişti, en azından kendisi de şehit düşmek üzere oluncaya dek. İsa, yaşama ilgi duyuyordu: Yemeye içmeye, Yahudi kutsal metinlerini ve dinsel kurallarını tartışmaya, sadık müritlerden bir topluluk bir araya getirmeye meraklıydı ve güçlü, yenilenmiş bir Yahudi krallığının *yaşayan kralı* olmayı sabırsızlıkla bekliyordu.

Ne var ki, şehitlik İsa'nın ölümünden sonra ateşli (*zealous*) Hıristiyanların büyük rüyası oldu. Dinlerinin toplumdan dışlanmış konumu bu konuda onlara yardımcı oluyordu. Her ne kadar zulümler nispeten az, seyrek ve Hıristiyanların sonraki propagandasınca abartılmış olsa da Hıristiyanlar hiç kuşkusuz zulüm görüyordu – ilk başta ve küçük çapta Yahudi idari makamlarından sonra da Romalılardan. Ancak iş şehitliğe gelince, tango için iki kişi gerekiyordu. Gnostik Hıristiyanlar ve ateist Epikürcüler gibi bazı yasadışı mezheplerin üyeleri inançları için ölmeyi kabul etmeyerek dinlerini alenen reddettiler (Roma idari makamlarının

onlardan istediği de buydu), böylece daha sonra ona sessizce dönebilirlerdi. Bunun aksine, ateşli bir Hristiyan azınlık şehit olmak için *can atıyordu*. Bunların arasında 22 yaşında çiçeği burnunda bir anne olan Perpetua vardı ve 203 yılında bir Kartaca hapishanesinde idam edilmeyi beklerken bir günlük tutma sağduyusunu göstermişti:

Babam şehirden bitkinlikten ölmüş vaziyette döndü ve yanıma gelip inancımı yıkmak için şöyle dedi: “Ak saçlarıma merhamet et kızım, babana merhamet et, eğer bana baba diyeceğin kadar kıymetim varsa; eğer bu ellerle seni böyle güzel bir kadın olarak yetiştirdiysem – ve tüm erkek kardeşlerine yeğ tuttuysam beni erkeklerin suçlamalarına maruz bırakma. Erkek kardeşlerini düşün, anneni düşün ve annenin kız kardeşini, oğlunu düşün, senden sonra yaşamaya devam edemeyecek o. Azminden vazgeç, mahvetme hepimizi; çünkü eğer senin kılına zarar gelirse hiçbirimiz bir daha asla insan içine çıkamayacağız.” O, bunları ellerimi öperek ve ayaklarıma kapanarak sevgiyle, bir baba olarak söyledi ve gözyaşlarıyla bana kızım değil hanımefendi diye seslendi. Babamın hali içimi yaktı, çünkü tutkum onu sevindirmiyordu...²

Söylemeye gerek bile yok, Perpetua babasının yakarışlarını görmezden geldi. Aynı şeyi mahkemesinin yargıcına da yaptı ve yargıç onu yeni doğan çocuğunu düşünmeye zorladığında, “neşe içinde” zindana inmeden önce ona “Ben bir Hristiyanım” dedi. Kısa bir süre sonra arenada bir gladyatörün ellerinde öldü; onunla dönemdaş olan günlüğünün isimsiz editörüne bakılırsa gladyatör, Perpetua’nın kılıcını getirip boğazına dayaması karşısında çok şaşırılmıştı.

Hemcinsi şehit Felicity daha bile kararlı çıktı. Felicity, se-

2 *The Passions of SS. Perpetua and Felicity*, çev. W.H. Shewring, Londra, Sheed and Ward, 1931.

kiz aylık hamileydi ve Roma kurallarına göre gebe bir kadın idam edilemezdi (elbette Roma idari makamlarının zulmettikleri Hıristiyanlardan daha insancıl göründükleri tek örnek bu değildir). Felicity şehitlik hakkını kaybedebileceğinden korktu fakat diğer Hıristiyan mahkûmlarla edilen yoğun duaların ardından erken doğum yapıp emeline ulaştı.

Perpetua ve Felicity neden bebeklerini terk edip ölmek için bu kadar kararlıydılar? Tıpkı Perpetua'nın günlüğünde belirttiği gibi dinlerine ve Hıristiyan yoldaşlarına sadakat hiç kuşkusuz çok önemliydi. Ancak şehit olmanın makul, ben-cilce nedenleri de vardı. Perpetua'nın idamı döneminde şehitlik bir nevi *kurtuluşa ekspres asansör* olarak görülüyordu. Şehitlere, işledikleri pis günahlara bakılmaksızın cennetin en yüce mertebelerinde, bizzat Tanrı'ya yakın bir yer garanti edilmişti. 3. yüzyılda zindanda idam edilmeyi bekleyen müstakbel şehitlerin hareketlerinin cennete yükselmelerini önleyemeyeceğini bilerek ziyafet çekip, içki içmeleri ve ziyarete gelen Hıristiyan kadınlarla özgürce zina etmeleri Kartaca Piskoposu Cyprianus'u rahatsız ediyordu.

Şehitler dünyada da yüce bir konumdan yararlanıyorlardı. Benzersiz biçimde, Tanrı'nın gözünde diğer çok değerli bir grup olan bakirelerden bile daha erdemli görülüyorlardı. Birkaç bin yıl öncenin ölü firavunlarına çok benzer biçimde sözleri dinleniyordu. Ölümü bekleyen şehitleri sık sık onlardan dua isteyen günahkâr Hıristiyanlar ziyaret ediyordu. Hatta Hıristiyan dogmasının çetrefilli meselelerinde hüküm vermek için piskoposlar bile peşlerindeydi. Şehitlik hiç kuşkusuz çok popülerdi. Kısa zamanda öyle arzu edilir oldu ki, işler neredeyse çığırından çıkacaktı. Clement ve Origen gibi erken dönemin Hıristiyan yazarları Hıristiyanların kendilerini gönüllü bir biçimde Roma idari makamlarına teslim etmemeleri gerektiğinde ısrar ediyorlardı. Bunun yerine tutuklanma umuduyla sabırla beklemelilerdi.

Şehitlik bir yan ürün olarak Hıristiyanlığın başka bir yeni ve tuhaf unsurunu üretmişti: Kemik koleksiyonu. Eğer şehitler Tanrı'ya yakınsa o halde kemikleri de öyleydi. Hıristiyanlar bu kemiklerin bir nevi sihir gücü olduğunu inanmaya başlamıştı: Hastalıkları iyileştirmek, şans getirmek, kuraklığı savmak ve hatta daha sonraları savaşları kazanmak için. Daha 2. yüzyılda şehitlerin kemikleri –Hıristiyan olduğu iddia edilebilecek tüm kemiklerle birlikte– mezarlardan yok olmaya başladı. Bu, radikal bir yeni sapmaydı. Musevilikte ölü bedenler daima kirli sayılmıştı ve mümkün olduğunca çabuk gömülmeleri gerekiyordu. Bunun aksine, Hıristiyanlar şehitlerin kalıntılarına büyük saygı gösterdiler, kiliselerinde muhafaza edip tören alayıyla taşıdılar. Zulüm son bulup da şehit kemikleri arzı kesildiğinde kemik avcılığı giderek yoğunlaştı ve geç Ortaçağ itibarıyla tüm askerî seferler prestijli –ve muhtemelen sahte– kutsal kalıntılar için düzenlenir oldu.

Bütün bu çok sayıdaki değişim Hıristiyanlığın aşmak zorunda olduğu ilk büyük engelden sonra gelmişti: Kurucusunun ölümü. En az onun kadar büyük bir başka engelse hemen köşede beklemekteydi.

Yahudi Olmayanlar³ İçin İsa

47 ya da 48 yıllarında bugünkü Türkiye'nin ortalarında yer alan Antiocheia, Pisidya'da⁴ Pavlus isimli bir adam kendisini ni çok sorunlu bir grup dinleyiciye vaaz verirken bulmuştu:

Ertesi Şabat Günü kent halkının hemen hemen tümü Rabbin sözünü dinlemek için toplanmıştı. Kalabalığı gören Ya-

3 Gentiles: Eski Ahit'te "İsrailoğulları'ndan olmayan" anlamında kullanılan "Gentile" tabiri günümüzde çoğunlukla "Yahudi olmayan" anlamında kullanılmaktadır – e.n.

4 Bugün Isparta'nın Yalvaç ilçesinin kuzeyindedir – e.n.

hudiler büyük bir kıskançlık içinde, küfürlerle Pavlus'un söylediklerine karşı çıktılar. (Elçilerin İşleri 13: 44-45)

Pavlus, göreceğimiz gibi, gitgide sabırsızlanmaya başlamıştı. Hüsranını anlamak güç değil. İsa'nın ölümü felaketini atlatan Hristiyanlık bir başka büyük sorunla karşılaşmıştı.

Görmüş olduğumuz gibi, İsa'nın onlar için geri geldiği inancıyla şevklenen müritleri çok geçmeden sinagoglarda ve Kudüs'teki tapınakta vaazlar vererek Yahudi yoldaşlarını onun bildirisine döndürmeye çalışmışlardı. Ancak bunda pek başarılı olamadılar. Akımları İsa'nın ölümünden sonraki yıllarda büyümüş gibi görünse de hâlâ ufak bir azınlıkça destekleniyordu ve Yahudilerin çoğu bu hareketin savlarına ikna olmamakta direniyordu. İsa hayattayken onun Tanrı'nın naibi olduğuna inanmamışlardı ve şimdi de onun Mesih olduğuna inanmıyorlardı. Hristiyanlık, kurucusunun ölümünün ardından varlığını sürdürse de gitgide önemini kaybetmeye mahkûm, küçük, toplum dışına itilmiş bir mezhep olma yolundaydı. Doğrusu Yahudiler arasındaki akıbeti de tam böyle olacaktı.

Hristiyanlığın önündeki bir sonraki engel nasıl aşılmıştı? Aslında, başka bir hedef kitlesine yönelerek: Yahudi olmayanlar. Bu fikir son derece basit görünse de büyük bir kayma içeriyordu. Pavlus, Yahudi olmayanların, yani Gentile'lerin ancak Yahudi kurallarından muaf olurlarsa Hristiyan olacaklarını hızla gördü: Yahudi gıda kısıtlamalarına riayet ve erkeklerin sünnet olma zorunluluklarından. Bu, Yahudi dinsel hareketi açısından radikal bir adımdı. Hatırlamalıyız ki, Yahudiler bu kuralları Musa'ya Tanrı'nın verdiği, Tanrı'nın yasaları olarak görüyorlardı. Bu kurallara Yahve'nin halkını korumasının bedeli olarak riayet ediyorlardı. Bunlar Yahudi dininin ana özüydü. İsa'nın akımı Yahudiler arasında ne kadar başarısız olmuş olursa olsun, kendini Musevilğin bir

parçası hatta Tanrı'ya en yakın, *en doğru* parçası olarak görüyordu. Ancak Pavlus'a bakılırsa Yahudi kuralları, ritüelleri ve inanışları artık göz ardı edilebilirdi. İsa'nın müritlerini Kudüs'e götürdüğü zaman bile fark edilebilir olan İsacılık ile Musevilik arasındaki uçurum şimdi son derece büyümüştü.

İsa eğer yaşasaydı bu değişiklikleri uygun bulur muydu? Hatta Yahudi olmayanları hareketinde ister miydi? Bu, pek olası görünmüyor. İsa, Musevilik kurallarını son derece iyi bilen ve dikkatle gözetten gelenekçi bir Yahudi'ydi. Yahudi olmayanlara/Gentilelere karşı öyle çok büyük bir sevgi de beslemiyordu. Markos'a göre, Grek bir kadın kızındaki cini kovması için İsa'ya yaklaştığında İsa şu unutulmaz sözleri söylemişti: "İsa ona, 'Bırak, önce [İsrailoğullarının] çocuklar[ı] doysunlar' dedi. 'Çocukların ekmeğini alıp köpeklerle atmak doğru değildir.'" (Markos 7:27). (Kadın buna karşılık "Haklısın, Rab. Ama köpekler de sofranın altında çocukların ekmek kırıntılarını yer" deyince, İsa merhamet edip sonunda kızındaki cini kovar.) Markos İncili, İsa'nın ölümünden neredeyse iki nesil sonra, hareketine artık çoktan Yahudi olmayanlar egemen olmaya başladığında yazılmıştı. İnsan, İsa'nın söylediklerinden başka nelerin sessizce ve diplomatik biçimde unutulmuş olabileceğini merak ediyor.

Toy hareketin yönünü bir yabancı değiştirecekti ve Pavlus'tan büyük bir yabancı da yoktu. Yahudi olmasına rağmen Celile'den hatta Yahudiye'den bile değildi, bugünkü Türkiye'nin güneyindeki Tarsus'tandı. Ülkesi dışında yaşıyordu, Yahudi diasporasının bir parçasıydı. Aynı zamanda Yahudilerde pek rastlanmayan biçimde bir Roma vatandaşıydı. Pavlus orijinal hareketin bir parçası olmamış, İsa'nın ölümünden bir yıl sonra bu akıma katılmıştı. En kötüsü de daha önce *öteki taraftaydı*. İsmi Pavlus olarak değiştirdiği Şam yolundaki meşhur Hristiyanlığa geçişinden önce adı

Saul'du, "özbeöz Ferisi"⁵ idi: Hristiyanlara kararlılıkla zulmediyordu ve Hristiyanlığın ilk şehidi Stefanos'un re'cm edilerek öldürölmesini o örgütlemişti.

Böylesi dezavantajlı bir geçmişe sahip olan ve benimsediğı harekette besbelli ihtirasları olan Pavlus, hepsi İsa'yı şahsen tanıyan Kudüs'teki Hristiyan eski muhafızlarla rekabet etmeyi pek ummuyordu. Kurnazca, İsa'nın iddialarını başka bir yere taşıdı. Birkaç yıllığına –muhtemelen dünyanın sonunu beklemek için– Tarsus'a döndükten sonra İsa'nın sevgi ve kıyamet mesajını Küçük Asya/Anadolu (*Asia Minor*) ve Yunanistan'daki Yahudi diaspora cemaatlerine yayarak seyahat etmeye başladı, ancak İsa Mesih'in artık buralarda Kudüs'te olduğı gibi kabul görmediğini fark etti.

Daha önce, kendi dinine geçirecek insanlar arayan vaizlerin sahnede oynayan ve izleyiciyle etkileşim içindeki bir aktöre çok benzediğini ileri sürmüştüm. İsa'nın durumu da böyle *olabilir*. Pavlus'un durumunun böyle olduğına hiç şüphe yok. Bunu biliyoruz, çünkü Elçilerin İşleri'nin yani Pavlus'un övgü dolu biyografisinin yazarı bunun oluşunu tasvir etmektedir. Antiocheia-Pisidya'da diğeri Yahudi sürgünlerce reddedilen Pavlus, istikametini değıştirdi:

Pavlus'la Barnaba ise cesaretle karşılık verdiler: "Tanrı'nın sözünü ilk önce size bildirmemiz gerekiyordu. Siz onu reddettiğimize ve kendinizi sonsuz yaşama layık görmediğimize göre, biz şimdi öteki uluslara gidiyoruz." (Elçilerin İşleri 13:46)

Pavlus, bir nevi serseri vaiz olmuştu, Hristiyanlığı aklına estiğı gibi baştan icat ediyordu. Böyle birinin esas merkeze döndüğünde sorunla karşılaşması beklenir ve Pavlus bir iki yıl sonra nihayet Kudüs'e geri dönüp de İsa'nın hayatta kalan erkek kardeşi Yakup'un önderliğindeki eski muhafızlar-

5 Ferisiler dönemin dogmatik, biçimci, tutucu Yahudileriydi – e.n.

la karşılaştığında olan da görünüşe göre açıkça buydu. Tam olarak ne olduğunu değerlendirmek zordur, zira tarihi galip gelenler kaleme almıştır: Pavlus ve destekçileri. Elçilerin İşleri'nin yazarı, Pavlus'u yeni iman edenler kazanan ve Hristiyanlara nasıl davranmaları gerektiğini anlatan mektuplar yollayan kahraman, dinamik bir şahsiyet olarak resmetmiştir. Buna karşın, Kudüs eski muhafızları –İsa'nın gerçek varisleri yani havariler– sadece birkaç kısa ve anlaşılmaz satırda görünmekte ve Pavlus'un öteki uluslardan Hristiyanları Yahudi dinsel kurallarından muaf tutmasını desteklemektedirler. Fakat aynı zamanda kendisini tehlikeye attığı konusunda onu uyarırlar, çünkü Kudüs'teki Yahudiler onun Yahudi diasporasını yanlış yönlendirdiğini düşünüyorlardı:

Pavlus'a, "Görüyorsun kardeş, Yahudiler arasında binlerce imanlı var ve hepsi Kutsal Yasa'nın candan savunucusudur" dediler. "Ne var ki, duyduklarına göre sen öteki uluslar arasında yaşayan bütün Yahudilere, çocuklarını sünnet etmemelerini, törelerimize uymamalarını söylüyor, Musa'nın Yasası'na sırt çevirmeleri gerektiğini öğretiyormuşsun. Şimdi ne yapmalı? Kalabalık el mahkûm toplanacak. Senin buraya geldiğini mutlaka duyacaklar..." (Elçilerin İşleri 21:20-22)

Yoksa eski muhafız, Pavlus'u uyarıyor da paylıyor muydu? İnsan eski bir çekişmenin kokusunu alıyor ve eski muhafızın Pavlus'un radikal değişikliklerini gerçekten destekleyip desteklemediğini merak etmemek çok zor. Daha sonra olanlar da eski bir gareze işaret etmektedir. Eski muhafız, Pavlus'a başka dört Yahudi Hristiyanla beraber yedi günlük arınma törenine katılarak geleneksel Museviliğe bağlılığını göstermesini emretti. Bunu yaptıktan sonra o dört kişiyi yanına alan Pavlus bir güruhça kutsal yere Yahudi olmayanları sokmakla suçlandı –dinî bir suç– ve dövülüp tutuk-

landı. Pavlus'un gerçekten de Yahudi olmayanları Yahve'nin tapınağına almış olması epey mümkündür. Elbette bu, ona yöneltilmiş öfkeyi açıklayacaktır. Elçilerin İşleri'ndeki hikâye uygunsuz ve hafifçe suçlayıcı görünmektedir, eski Kudüs muhafızlarının şu ya da bu şekilde Pavlus'un kaderinden sorumlu olduğunu ima etmektedir.

Ancak büyük resme bakarsak kazanan Pavlus'tu. Onun Hıristiyanlığın Musevilik kuralları hafifletilmiş versiyonu Doğu Akdeniz boyunca ve kısa zamanda da bizzat Roma'da Yahudi olmayanlar arasında büyük popülerlik kazandı. Fakat Pavlus yemek ve sünnet konularındaki çeşitli kuralları kaldırmış olsa da diğer kısıtlamalar duruyordu: Bilhassa zina ve homoseksüellik yasağı. Bu yasak Grek ve Roma dünyalarına epey yeni bir şey getirdi. Roma'da ve Atina'da her iki eylemin de muhalifleri olsa da daha önce dinle ilişkilendirilmemişlerdi. Şimdi ilk defa Yahudi olmayanlar bunları kurtuluşun önündeki bir engel olarak görmeye başlamıştı.

İsa'nın akımı neden Yahudiler arasında değil de Yahudi olmayanlar arasında başarılı olmuştu? Bu konuda ancak tahmin ileri sürülebilir ama *kültürel uzaklık* muhtemelen önemli bir unsur olmuştur. Yahudiler dünyanın sonuyla ilgili fikirlere aşinaydı ve kendinden menkul kurtarıcıların önderlik ettiği başarısız hareketlerin iyice ayırdında olmalıydı. Yahudi olmayanlar için bu fikirler önceki başarısızlıklarla lekelenmemişti. Pavlus, Zerdüş ve İsa ne yapmışsa ve Muhammed altı yüzyıl sonra ne yapacaksa onu yapmaktaydı. Toy Hıristiyanlığı, daha yatkın dinleyiciler bulacağı sürgüne götürmüştü.

Pavlus, Yahudi olmayanlara hem az bilinen hem de egzotik biçimde eski olan bir din sunuyordu. Yahudiler Doğu Akdeniz'de yüzyıllar boyu güçlü bir varlık göstermiş olsalar da Yahudi olmayanları kendi inançlarına döndürme girişiminde bulunduklarına dair bir kanıt yoktur. Musevilik ulu-

sal bir dindi, yabancılara dayatılacak bir şey değildi. Şimdi ilk defa bir grup Yahudi, Yahudi olmayanlara vaaz veriyordu. Yahudi olmayanlar tek ve kadiri mutlak, ancak aynı zamanda bağışlayıcı ve müşfik bir Tanrı gibi heyecan verici fikirlerle karşı karşıyaydılar. Kadim kehanetin çekimini hissettiler. Hepsinden önemlisi dünyanın eli kulağındaki dönüşümü hakkında bilgi edindiler, o zaman yeni bir elitin parçası olabileceklerdi. Daha da iyisi en sevdikleri domuz ve kabuklu deniz ürünleri yemeklerini yemeğe devam ederek ve erkekseler ufak fakat ıstıraplı bir operasyon geçirmeden tüm bu yeniliklerin tadını çıkarabileceklerdi. Hiç kuşkusuz bu harika bir karışımdı.

Hristiyanlık Pavlus sayesinde ikinci engelini de aşmıştı. Yeni ve daha geniş bir dinleyici kitlesi bulmuştu. Kısa süre sonra, çoğu Gentile olan küçük Hristiyan grupları özellikle Doğu Akdeniz olmak üzere Roma İmparatorluğu'nun bütün büyük şehirlerinde görülmeye başlandı. Ancak Hristiyanlık ilk engeli atlayıp yere vurduğunda artık değişmişti. Söz konusu olan sadece Musevilik kurallarının terk edilmesi değildi. Aslında Pavlus Hristiyanlığı baştan yaratmıştı. İsa'nın yorumu şöyle dursun, Musevilik hakkında pek bilgi sahibi olmayan insanlara vaaz vermek ona İsa'nın dinini dilediği gibi şekillendirme şansı vermişti. Pavlus'un vaazından doğan Hristiyanlık, İsa'nın fikirlerinden öylesine derinden farklıydı ki, adeta yeni bir din kabul edilebilirdi: *Pavlusçuluk*.

Pavlusçulukta yeni olan neydi? Hepsinden önemlisi, İsa-cılıktan (*Jesusism*) çok daha tutucuydu. İsa, insanların günahları için tövbe etmeleriyle pek ilgili değildi. Saplantılı fakat bağışlayıcıydı ve hiç hoşgörü göstermediği tek günah takip edilmemektir. Pavlus ise bunun tam aksine her türlü suç tenkit etmekteydi, en hafif tabirle erdem beklentileri yüksekti. Pavlus'un kilisesine katılmak bile çetin bir işti. Hiris-

tiyanlık adayları, temel din eğitimi öğrencisi olarak üç yıllık bir staja katlanmak zorundaydı, bu düzenleme Kumran mezhebine girişe benziyordu. Bu dönem süresince Hıristiyan öğretisi bilgileri konusunda test ediliyorlar, düzenli olarak cemaatin önünde geçmiş günahlarını çıkartmaları isteniyor, kötü ruhlardan arındırılıyorlar ve elbette her nevi günaha girme emaresi konusunda dikkatle gözetleniyorlardı.

Pavlus'un kilisesinin yeni günahları neydi? Listenin üst sıralarında gösteriş vardı. Bu, son derece yeni bir şeydi. İsa, –belki de müritlerinin çoğu yoksul ve sıradan olduğu için– yoksulluğu ve sıradanlığı övüyordu ama *sadeliği* değil. İnciller, İsa'nın sadece kendi çömezleriyle değil, aynı zamanda vergi tahsildarları ve günahkârlarla da sık sık yiyip içtiğini belirtmektedir: Kısacası, onu takip eden herkesle. Hatta fazla serbestçe yiyip içtiği için eleştirilmişti. Bunun aksine, Pavlus'un kilisesi bir *sadelik kültürü*ydü. İlk Hıristiyanlar sade kıyafetler giyer, mütevazı, sade davranışlar sergiler ve sade yiyecekler yerlerdi, yani eğer oruç tutmuyor da bir şeyler yiyorlarsa.

Pavlus'un Hıristiyanlığı *sadeliği* bir erdem haline getirerek müritlerine *statünün altüst edildiği* bir dünyanın büyüleyici vizyonunu sunmaktaydı. Roma'daki ya da Antakya'daki yoksul bir Hıristiyan çamaşırcı kadın, aslında kirli çamaşırlarını temizlediği şatafatlı zenginden daha iyi durumda olduğu gizli bilgisiyle mutlu olabilirdi. Yoksulla zengin arasındaki uçurumun durmadan büyüdüğü ve gösterişin hüküm sürdüğü bir dünyada Hıristiyanlık emsalsiz bir biçimde yoksullara sınıf savaşını kazanmakta oldukları hissini vermişti. Kendilerini hem daha erdemli hem de daha parlak bir geleceğe sahip olarak görebilirlerdi. İsa geri dönüp de dünyayı dönüştürdüğünde onlar kurtarılacak, zengin paganlarsa ölecekti. İlk Hıristiyanlık ayinlerinde zengin Hıristiyanlar (cemaatlerde çoğu zaman bir iki tane olurdu), süslü giyimleri-

ni bırakıp uysallıkla yoksulların önderliğini izlemek zorundaydılar.

Pavlus'un kilisesinin diğer hepsi içinde en sade olduğu konuyla elbette cinsellikti. Muhtemelen bu durum için tek suçlanacak kişi de Pavlus değildi. Aile merkezli Musevilikte zina yasaklanmıştı, eşcinsellik de en azından İÖ 6. yüzyıldan itibaren yasaktı. Kumran mezhebi tamamen erkeklerden oluşuyordu ve bu nedenle en azından dinsel nedenlerle evlenmediklerini varsaymalıyız. İncillere göre İsa, Göklerin Egemenliği'ni evliliğin ve dolayısıyla denebilir ki, cinselliğin olmadığı bir yer olarak görüyordu.

Ancak Pavlus işleri daha da ileri götürdü. Hristiyanları Tanrı'ya ve kurtuluşa en çok yaklaştıracak olan kusursuz durumun cinsel perhiz durumu olduğunu ileri sürdü. Erken dönemdeki Kilise'de evli Hristiyanlar bile bazen kardeş gibi yaşamak (ya da yaşamaya çalışmak için) dinî sebeplerle bekâr kalma yeminleri ediyorlardı. Ancak en iyisi evliliğe hiç müsaade etmemiş olmaktı. Böylece Hristiyan topluluklarda tuhaf, yeni bir olgu belirdi: Küçük, muteber –ve çoğu zaman mağrur– bakire/bakir grupları. Daha önce belirttiğim gibi, Tanrı için ancak şehitlerin bakirelerden önce geldiğine inanılıyordu. Hristiyan yoldaşlarınca beslenip giydirilen ve genellikle o bölgenin piskoposunun evinde yaşayan bakireler farklı farklıydı. Kadın ya da erkek, ergen ya da orta yaşlı olabiliyorlardı.

Cinsellikten sakınmayla ilgili bu saplantının nedeni neydi? Bazıları Pavlus'un *cinsellik konusunda aşırı hassas* olduğunu ileri sürmüştür. Eğer öyleyse, hiç yalnız değildi. Pavlus'un mektup yazdığı Korintliler Hristiyanlar cinselliği hayatlarının dışında tutma konusunda Pavlus kadar hevesli görünmektedirler. Pavlus cinsel perhizi savunduğunda heyecan yaratmıştı, en azından daha coşkulu okurları arasında. Ancak ilk Hristiyanların çoğunun yoksul ve kadın olduğu

hatırlanmalıdır. Belki de ellerindeki cinsellik imkânlarının hiçbirini fazla arzu edilir değildi. Ancak bazı ilk Hıristiyanlar için dinsel nedenlerle evlenmeyip cinsel ilişkiye girmeme başlı başına çok cazipti. İnsanın kendi erdemini kanıtlaması için içselleşmiş bir savaş meydanı sunuyordu. Tarihçi Robin Lane Fox'un akılda kalıcı biçimde gözlemlediği gibi, "erdem ve başarısızlığın açıkça belli olduğu bariz bir mücadele arzulayanlar şimdi bunu kendi içgüdülerine karşı savaşta bulabilirlerdi. İdeal olanın zor olmak gibi basit bir meziyeti vardı fakat bencilceydi."⁶

Peki ya testi geçemeyenler? Pavlus'un kilisesi İsa'nınkinin aksine affedici değildi. Ölümcül günahların hiçbir affı yoktu. "*Tek bir hata ile işin bitiyordu*". Daha küçük günahlar affedilebilirdi ama ancak toplum içinde utandırıldıktan sonra. Günahkâr kişi aforoz ediliyor ve Tanrı'nın Evi'nin (çoğu zaman, cemaatin zengin bir üyesinin temin ettiği bir daire ya da ev oluyordu bu) dışında bekleyip erdemlilerin kendileri adına dua etmeleri için yalvararak kilisenin günahın kefareti olarak verdiği cezayı yerine getirmeye zorlanıyordu. Günahkâr ancak birkaç haftalık böylesi aşağılamanın yanı sıra halk içinde günah çıkarmanın ve kötü ruhlarının kovulmasının ardından yeniden kabul edilebilirdi. Ne var ki, bu olağanüstü iyi kimseler her şeyi kendi bildikleri gibi yapamıyordu. İlk Hıristiyanlar birbirlerinin hatalarına her zaman-kinden çok daha iyice uyum sağladıkça günah, kendilerini en erdemli bulanlarda da "kibir günahı" biçimde görülme-ye başlanmıştı. En sade yaşayan, dinsel nedenlerle evlenmeyen Hıristiyanlar kendilerini kibirle diğerlerinden daha üstün görmekten ötürü suçlu olabilirlerdi. Hırslı Hıristiyanlar (sayıca epey çoktular) sürekli tetikte olup başkaları yapma-

6 Robin Lane Fox, *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the Second Century AD to the Conversion of Constantine*, Harmondsworth, Viking, 1986, s. 368.

dan kendilerini eleştirmek ve her hislerini en ufak kibir ya da bencillik belirtisine karşı incelemek zorundaydılar.

Dolayısıyla ilk Hıristiyanlar zengin pagan komşularının gösterişini hor görseler de üstünlük sağlama çabası onlarda da görülüyordu. Onlar sadece *başka araçlarla* rekabet ediyorlardı. Robin Lane Fox'un tasvir ettiği gibi erken dönem kiliseleri, üyelerin –kibirden lezzetli yemekler yemeye, güzel kıyafetler giymekten cinsel zevke değin– kusurlarını bulmak için sürekli birbirlerini gözetledikleri bir akvaryuma benzer, yoğun dünyalardı. Pavlus'un kilisesindeki diğer birçok şey gibi nefisten feragate yönelik bu büyük merak da İsa'nın akımındaki yer almıyordu. Bu nedenle antik dünya için yeni bir şeydi. Hem paganlar hem de Yahudiler arasında sadece dinsel kurallara uymak son derece yeterli olmuştu. Bunun aksine Hıristiyanlar kurallara daha da çok uymak için çabalamışlardır, çünkü böylece Tanrı'yı *daha bile çok* etkileyebileceklerdi.

Dünyalarının yoğunluğunu hiç kuşkusuz pekiştiren bir başka Hıristiyan meşguliyeti daha vardı: Oruç. Hıristiyanlar kendilerini sürekli bir aç dinsel yoğunluk içinde tutmak için dinî takvimlerine ilave oruç günleri eklediler. Açlık elbette dinsel nedenlerle evlenmeme ve cinsel ilişkiye girmeme mücadelesinde de yardımcıydı. Cinselliği menüden çıkarmak için fazla miktarda olmayan sade, yavan gıdalarla perhiz yapmak gibisi yoktur.

Pavlus'un kilisesinde menüde hiç olmayan şeylerden biri de *kudretli kadınlardı*. Görünüşe bakılırsa İsa'nın bu konuda bir sorunu yoktu ve hatta yola gelmiş fahişe Mecdelli Merym dahil kadınlar onun akımında önemli bir yer tutuyordu. Ancak İsa'nın ölümünden kısa bir süre sonra sanki kadınlar gözden düştü, Kudüs'teki eski muhafızlar tamamen erkekti. Müritlerinin büyük bir çoğunluğunu oluşturuyor olmalarına rağmen kadınlar Pavlus'un önderliğinde bariz bir

biçimde ikinci sınıf role indirgenmişti. Pavlus nasıl davranmaları gerektiğini son derece açıkça belirtmiştir.

Kadınlar toplantılarınızda sessiz kalsın. Konuşmalarına izin yoktur. Kutsal Yasa'nın da belirttiği gibi, uysal olsunlar. (1. Korintliler 14:34)

Pavlus'un kilisesinin herhalde en kuşkulu yeniliği mutlak *ideolojik kontrol* açlığıydı. Pavlus ve halefleri hem Kilise içinde hem de dışında farklı inançlara hoşgörü göstermediler. Bu düşünce biçimi, birbirinin yanında yuvarlanıp gitmeye epey alışkın pagan dinlere tamamen yabancıydı. Musevilik elbette daha az açık fikirliydi. Musa'nın kuralları sadece tek bir Tanrı'ya inanışta birlik olmayı gerektiriyordu ve hatta kafir komşulara karşı bir nevi *cihat* çağrısı yapmıştı. Ancak Yahudiler, birliği çok uzağa taşımak için fazla güçsüz ve hizipçiydiler. Fethetmekten çok fethedilen Yahudiler, komşularını yok etmek şöyle dursun yanı başlarındaki diğer dinlere tahammül etmek zorunda kalmışlardır. İsa'nın zamanı itibarıyla, her biri derinden farklı fikirleri olan üç ayrı mezhebe bölündüler –Ferisiler, Sadukiler ve Esseniler– ve her ne kadar birbirlerini pek sevmeseler de kontrol etmek ya da yok etmek için bir çaba göstermediler. İsa'ya gelince müritlerinden mutlak bağlılık beklese de akımının ideolojik açıdan kontrol edici olduğunu görmek güçtür.

Bunun aksine, erken dönem Hristiyanlık idari makamları diğer dinleri şeytanın işi olarak görerek herhangi bir şekilde tanımayı reddettiler. Aynı zamanda tüm Kilise üyelerine tek bir doğaüstü vizyonu dayatmaya çalıştılar. Bu tahammülsüzlük hiç pratik olmadığından daha da göze çarpıyordu. Hristiyanlar, Roma İmparatorluğu boyunca küçük, dağınık, yeraltı dünyalarında yaşıyorlardı: Bu düzenleme sanki tekdüzelige meydan okuma amacını taşıyordu. Ancak tekdüzelik de denenmişti. Tüm kontrol klasik bir Hristiyan figürü olan

piskoposun ellerindeydi. Piskoposlar topluluklarının mutlak hükümleriydiler. Yasayı yapar ve uygularlardı. Onlar cemaatlerinin kasasıydı; doğum, evlilik ve ölümle ilgili ritüelleri yürütürlerdi. Toplumdan dışlama güçleri vardı ve en korkuncu da topluluklarıyla Tanrı arasındaki aracılar olarak aforoz etme yoluyla tebaalarının kurtuluş umutlarını boşa çıkarma güçleri vardı. Hükümlerine itiraz edilemezdi.

Peki piskoposlar ne zaman ortaya çıkmıştı? İsa'nın ölümünden iki nesil sonra 90'larda, açıkça ilk gün yüzüne çıkan piskopos olan, Romalı Hristiyanların başındaki Piskopos Clement diğer kiliselere nutuk çekmeye de gönülsüz değildi. Aşağıda hizipçi Korintlilere gürlemekte:

Aranızda doğan tartışmalarla ve Tanrı'nın cennetlikleri için son derece yabancı ve tuhaf olan tiksindirici ve dine aykırı fitneyle ilgilenmekte biraz geciktik aziz canlar, birkaç dik kafalı ve inatçı kişi [bu fitneyi] öyle bir çılgınlık raddesine çıkardı ki, bir zamanlar itibar edilen, bilinen ve tüm insanların gözünde güzel olan isminiz fazlasıyla kötülendi...⁷

Gerçi Hristiyan piskopos modeli Pavlus'un bizzat kendisi tarafından, bir nesil önce de yaratılmış olabilirdi. Hiç kuşkusuz Pavlus'un gürlemeleri çok piskoposvari görünmektedir. Aşağıda, Romalı Clement'ten yaklaşık kırk yıl önce daha o zamandan hizipçi olan Korintlileri açıkça suçlamaktadır:

Kardeş kardeşe karşı dava açıyor, üstelik imansızlar önünde! Aslında birbirinizden davacı olmanız bile sizin için düpedüz yenilgidir. Haksızlığa uğrasanız daha iyi olmaz mı? Dolandırılmanız daha iyi olmaz mı? Bunun yerine, siz kendiniz haksızlık edip başkasını dolandırıyorsunuz. Üstelik bunu kardeşlerinize yapıyorsunuz. Günahkârların, Tanrı

7 "First epistle of Clement", *The Two Epistles to the Corinthians*, çev. Joseph Barber Lightfoot, Londra, Macmillan, 1869.

Egemenliği'ni miras almayacağını bilmiyor musunuz? (1. Korintliler 6:6-10)

Piskopos gücünün ilk kurbanları arasında *görüm görenler* (*visionaries*) vardı. Bu bireyler erken dönem Hristiyanlıkta bakireler ve şehitler gibi itibar görüyor; bu, şiddetle rekabetçi yeni akım içinde yüksek konumlarının tadını çıkarıyorlardı. Bizzat İsa dahil peygamberler gibi kendilerini çoğu zaman uzak bir yere çekip doğaüstünün varlığını hissedene dek aç kalırlardı. Ancak en azından piskoposlara göre *görüm görenler*le ilgili sorun kendine hâkimiyet hissinden büsbütün yoksun olmalarıydı. Melekleri ya da İsa'nın kendisini gördüklerine ve doğaüstü dünyayla aralarında doğru-dan hat olduğuna bir kez inandılar mı kendilerini sık sık *Kilise'nin üstünde* görürlerdi. Kilise'yi kuralları daha coşkuy-la takip etmediği için paylamak üzere Tanrı'dan emir aldıklarını iddia ediyorlardı. *Görüm görenler* serseri mayındılar. Daha da kötüsü piskoposların nüfuzunu tehdit ediyorlardı. Doğal olarak bu, piskoposların hoş görebilecekleri bir şey değildi. 1. yüzyılın sonundan itibaren *görüm görenler* gitgide sapkınlar olarak dışlanmaya başladı.

Kendilerini Kilise nüfuzunun yanlış tarafında bulanlar sadece *görüm görenler* değildi. Hristiyanlık yaygınlaştıkça Pavlus'un talimatlarına uymayan gitgide daha çok grup belirlemeye başladı. Yaklaşan bin yılda da olacağı gibi bunlar çoğu zaman ana kilisenin bazı Hristiyanların uygunsuz buldukları yönlerine tepkileriydi. Gerginlik alanlarından birinin Pavlus'un kadınları ikinci plana itmiş olması şaşırtıcı değildi. Geçen bölümde kısaca gördüğümüz Hristiyanlığın ilk sapkın hareketlerinden birinin önderliğini vaiz Montanus yapıyordu. Montanus'un kıyamet mezhebi daha kadın dostu olamazdı. Bu mezhep, *kadın kılığına girmiş* İsa'nın kendisiyle konuştuğunu iddia eden bir kadın peygamberin *görüm*lerine

dayanıyordu. Bu akım öylesine popüler oldu ki, Kilise idari makamları çapraşık bir süreçle Lyon'da idam edilmeyi bekleyen şehitlerin Montanus'u alenen suçlamasını sağladı, ancak buna rağmen Montanus'un kültü yüzyıllar boyunca mürit bulmaya devam etti. Yine ilk Hıristiyanlardan Marcion, kadın rahipleri ve piskoposları olan kendi kilise örgütünü kurdu, ancak o da sonunda sapkın olarak gözden düşürüldü.

Fakat anti-Pavlusçuların en göze çarpanları Gnostik Hıristiyanlardı. Kutsal metinlerin bir derlemesi Mısır'daki Nag Hammadi'de büyük bir testi içinde gömülerek (1945'te yeniden gün yüzüne çıkarıldı) resmî Kilise'nin yıkımından kurtulmasaydı bu grup hakkında pek bir şey bilinmeyecekti. Bu metinler –tahminen– Tomas, Mecdelli Meryem, Filipus, İsa'nın erkek kardeşi Yakup ve diğer birçoklarının öğretilerini içerirken, bunların oluşturduğu genel manzara Pavlus'un kilisesine karşı tasarlanmış bir direnişe işaret etmektedir. Gnostik Hıristiyanların otokratik piskoposları yoktu. Aslında hiçbir hiyerarşileri yoktu, her toplantıda kurayla yeni bir önder seçiyorlardı. Gnostik Hıristiyanlar öteki dünya kurtuluşuna ya da kıyametle dönüştürülen dünyadaki bir yere özlem duymuyorlardı. Daha ziyade bir nevi ilahî kendini tanıma peşindeydiler.

Kadınlara gelince, Gnostik Hıristiyanlar onlara sadece kiliselerinde daha büyük bir rol vermekle kalmayıp kadınları teolojilerinin tam kalbine koydular. Zerdüştler gibi Gnostikler de bir değil iki Tanrı olduğuna inanıyorlardı: Biri iyi ve biri kötü (tahmin edileceği üzere, ana kilisenin kötü olana taptığını iddia ettiler). Gnostikler, iyi tanrının hem dişi hem de erkek olduğuna inanıyorlardı. Hatta Gnostiklerin kendi Cennet (Aden) Bahçesi hikâyeleri vardı ve bu hikâyede iyi, *kurnaz bir yılan* Adem ile Havva'yı yasak meyveyi yemeye teşvik ediyor ve bu da sonunda onların aydınlığa kavuşmasına yardım ediyordu.

Pavlus'un kilisesi kendi propagandasıyla karşılık verdi. 160'larda Lyons Piskoposu İreneyus, Gnostik Hıristiyanların birkaç cildi bulan kınamasını kaleme aldı. Ancak Pavlus'un kilisesinin temel savunması bir nevi *halefiyetin* (*succession*) *kurumsal çizgisine* dayanıyordu. Hıristiyan ruhban sınıfı, –bir piskoposun yeni bir piskoposa dokunması ritüeliyle gerçekleşen– kendisi de sırasında Tanrı eliyle görevlendirilen İsa'ya kadar izleri sürülebilecek olan devamlı görevlendirme dizisinde en son kendileri geldiği için meşruiyetin sadece kendilerinde olduğunu ileri sürdü.

Henüz 1. yüzyılın sonlarında dört İncil'in yazarlarından sonuncusu olan Yuhanna, İsa'nın dirildikten sonra Petrus'u halefi olarak kutsal yağla kutsadığını ileri sürerek bu fikir desteklemekteydi. Aşağı yukarı bu sıralarda Petrus'un Roma'ya gelip şehrin ilk piskoposu olarak halefini kutsal yağla kutsadığı ve böylece Papalık çizgisini başlattığı iddiaları ilk defa ortaya atıldı. Ne var ki, Petrus'un Roma'ya hiç gelip gelmediğine dair eski kanıtlar yoktur. Kutsal metinlerde İsa'nın ölümünden kısa bir süre sonra gözden kaybolmaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde Roma'daki varlığının İsa'nın orijinal hareketini Pavlus'un kurduğu kiliseyle bağlantılandırmak amacını taşıyan planlanmış bir icat olması son derece mümkündür. Anti-hiyerarşik, kadın dostu Gnostik Hıristiyanların yükselişte olduğu bir dönemde küçük bir sahtecilik meşru görülebilirdi. Durum buysa, başarılı olmuştu. Ana Kilise büyürken Gnostik Hıristiyanlar korkudan sindi.

İkinci engelini de atlayan –Yahudileri kazanma başarısızlığı– klasik Hıristiyanlık galip gelmişti. Ancak diğer engeller yerinde duruyordu. Sırada İsa'nın öğretisinin merkezinde yer alan fakat yıllar geçtikçe sorunlu bir hal alan mesele vardı. Görmüş olduğumuz gibi, İsa müritlerine dünyanın kısa zaman içinde kıyamet sonucunda dönüşeceğini vaat etmişti. Son Yemek'te öğrencilerine bunun olduğunu kendi gözle-

riyle göreceklerini söylemişti. Ne var ki, yıllar geçti, öğrenciler öldü ve hiçbir şey olmadı. Hristiyanlık gerçekten de son kullanma tarihine yaklaşıırken bir kriz belirliyordu.

Bu kriz yeni bir icatla aşıldı. Yeni Ahit'e eklenen son metinlerden biri olan İkinci Petrus Mektubu'nda Tanrı'nın insanlardan farklı bir zaman hesaplama sistemi olduğu iddia ediliyordu: "Rabbin gözünde bir gün bin yıl, bin yıl bir gün gibidir." Zamanla bu oynayış yeni bir şey değildi. Gördüğümüz gibi Daniel Kitabı'nın anonim yazarı, IV. Antiokhos'un ölüm tarihini tutturana dek kehanetlerini ayarlamak için benzer bir hüner kullanmıştı. II. Petrus sayesinde dünyanın sonu ertelenmiş, yeni hesaplamaların ardından yine ertelenmişti. İS 200 itibarıyla Hristiyanların çoğu Tanrı'nın krallığının birkaç yüzyıl boyunca ortaya çıkmayacağına inanıyordu.

Bu, basit bir değişim gibi görünebilir. Ancak sonuçları muazzam olacaktı. Dünyanın sonunu pek yakından uzak geleceğe taşımakla Hristiyanlık, Pavlus'un bile tanımakta zorlanabileceği farklı bir din haline gelmişti. Bu, sadece Hristiyanların artık dünyanın sonunu yaşamayı beklememeleri değildi. Aslında *kurtuluşun yeri değişmişti*. İsa'nın müritleri dünyada, İsa'nın dönüşen krallığında kurtarılmayı umuyorlardı. Şimdi kurtuluş, Tanrı'nın göksel cennetine taşınmıştı. Hristiyanlık geç de olsa cenneti bulmuştu.

Bu, daha ziyade bir Mısır düzenlemesiydi. Yine bu da muhtemelen şaşırtıcı değildir. En son mezarıcı Kha'ya son istirahat yerini ihtiyaç duyabileceği her türlü eşyayla doldurması için esin kaynağı olduğunu gördüğümüz Mısır kültü Osiris, İsa'nın dönemi itibarıyla Hristiyanlığın en büyük rakiplerinden biri olacağı Roma İmparatorluğu boyunca yayılmaya başlamıştı. Hristiyanların Osiris'e tapanlardan sadece cennet konusunda olmamak üzere bazı fikirler ödünç almış olması son derece olasıdır. Osiris ibadeti, üçlü ilahla bir nevi aile kültü olmuştu: Osiris, karısı Isis (Isis aynı zamanda

biraz tuhaf biçimde onun kız kardeşiydi) ve onların oğulları, yaşayan dünyanın hükümranı Horus. 2. yüzyılın sonu itibarıyla Hristiyanlıkta da benzer bir üçlü ortaya çıktı: Baba Tanrı, oğul İsa ve annesi Meryem. Tıpkı Osiris için yapılan tapınaklarda bebek Horus'u emziren İsis'in önemli imgelerinin olması gibi, İsa'yı emziren Meryem'in Hristiyan imgele-ri de gitgide yaygınlaşmıştı.

Bu yeni aile grubu Hristiyanlığı, bazı önemli değişikliklere yol açmıştı. İsa kendisini hiçbir zaman bir Tanrı olarak görmemişti. Pavlus bile onun Tanrı olduğunu düşünmemiş gibiydi. Çarmıha gerilmeden birkaç nesil sonra yazılan ilk İnciller Markos ve Matta, İsa'yı hâlâ insan olarak betimler ve İsrail'in antik kahramanı Kral Davut'tan doğrudan İsa'nın babası Yusuf'a uzanan sahte bir soy çizgisi üretmek zahmetine katlanır. Ancak 2. yüzyılın başlarından itibaren İsa tamamen doğaüstü olmuştur. Onun Meryem'in kutsal döllenmeyle gebe kaldığı, Tanrı'nın gerçek çocuğu olduğuna dair yeni bir hikâye ortaya çıkmıştı; bu hikâyede o gün bugündür zavallı Yusuf boynuzlu koca (*cuckold*) olmaktadır.

Bu fikrin nereden doğduğunu görmek zor değildir. Benzer hikâyeler diğer yerlerde de dolaşımdaydı. Gördüğümüz gibi Zerdüşt'lüğün Mesih'i'nin, Zerdüşt'ün büyülü bir biçimde muhafaza edilen spermi nehirde bir bakireyi gebe bırakınca rahme düşmüş olması bekleniyordu. Belki daha da şaşırtıcı olan İsa'nın bir tam Tanrı statüsüne yükseltilme *nedeniydi*. Zerdüşt'ten Muhammed'e diğer dinlerin kurucuları insan olarak kalmıştı. Büyük ihtimalle İsa'nın terfisi (*promotion*) anti-Hristiyan saldırılara bir yanıtı. Statünün bilincinde olan Romalılar, alelade bir suçlu gibi idam edilen bir peygamberden etkilenmemiş olmalılar. İmparatorların bile yarı ilahi olduğuna inanılan bir dönemde İsa'yı daha azının kurtarmayacağı düşünülmüş olmalı.

Yeni kutsal döllenme hikâyesi Meryem için de büyük bir

terfiye yol açmıştı. O artık ilk Hıristiyan şahsiyetlerinin en yücesi, *daimi bakire* olmuştu. Meryem'in yükselişi hiç kuşkusuz çok faydalı olmuş, Pavlus'un kilisesindeki genişleyen bir uçurumu doldurmuştu: Kadın varlığının eksikliği. Artık kadınların ve erkeklerin başvurabilecekleri doğaüstü bir anneleri vardı. Bakire Meryem, özellikle Osiris aile üçlüsünün son derece iyi yerleşmiş olduğu Doğu Akdeniz'de hemen başarı sağladı. Aslında Meryem kısa zamanda o kadar popüler olmuştu ki, –Hıristiyan teolojisini yarım yamalak kavramış gibi görünen– Muhammed, Üçleme'yi İsa, kutsal babası ve annesi Meryem olarak yanlış anlamıştı. Bu, anlaşılabilir bir hataydı çünkü Muhammed'in zamanı itibarıyla Meryem her yerde bir tanrıça olarak kabul ediliyordu, özellikle de Doğu Hıristiyanları arasında. Sonra Batı Avrupalıları da büyüleyerek en az İsa kadar popüler olacaktı. Meryem'in Lady Chapel'i⁸ sayısız Ortaçağ kilisesinde ve katedralinde bulunabilir.

Meryem'in Tanrı anneliğine terfisi nispeten ıstıraplıydı. Ancak İsa'nın terfisi sayısız sorun getirmişti. Eğer İsa bir tanrıysa ve Tanrı'nın oğluysa bu, birden çok Tanrı olduğu anlamına mı geliyordu? Böyle bir şey sadece tek bir Tanrı olduğunu açıkça vurgulayan Yahudi kutsal metinlerinin özüne aykırı olurdu. Yaklaşık İS 200 civarında Hıristiyan düşünürler bu ikileme cevap vermeye çalışmaya başladılar ancak göreceğimiz gibi pek çok açıdan bu sadece işleri kötüleştirdi. Üçleme fikri doğdu. Bir kişide üç Tanrı: Baba, Oğul ve Kutsal Ruh. Ne var ki, Hıristiyanlar bu kavramı özellikle de doğaüstü bir İsa fikrini daha da irdeledikçe daha çok soru ortaya atıldı. İsa kutsal mı doğmuştu, yoksa ancak ölünce mi kutsal olmuştu? Eğer dünyada yaşarken Tanrı idiyse ve o ile babası aynı doğaüstü varlıksa cennette geriye hiç tanrı-

8 Bazı katedral ve kiliselerde Meryem Ana adına ayrılmış dua edilip, mum yakılan özel alan – e.n.

sal varlık kalmış mıydı? Peki işlere kim bakıyordu? Ve eğer o ve Tanrı aynı varlıksa İsa çarmıhta nasıl olup da Tanrı'ya haykırmıştı? Kendisinden mi yardım istemişti?

Bu tür sorular, Akdeniz dünyasına hâkim olmasını engelleme tehdidi içeren son iki engeli atlayan Hristiyanlığa sıkıntı vermeye başlamıştı. Bunların ilki, Hristiyanlığın hâlâ kitlelerin katılımı için değil küçük, fedakâr fanatik gruplar için olduğuydu. Bu eksiklik hiç kuşkusuz, Hristiyanlığın artan popülaritesinden telaşlanan Roma İmparatoru Decius 250 yılında bu dini zulümle ezmek için ilk ciddi girişimde bulunduğu ıstırap verici biçimde belirginleşmişti. Decius'un çabası sönük bir başarısızlık olup birkaç ay içinde terk edilse de Hristiyanlık için hatırı sayılır sorunlar yarattı. Fanatik bir azınlık şehit olmak için can atarken Hristiyanların çoğunluğunun Perpetua örneğini izleme gibi bir istekleri olmadığı görülmüştü. İdari makamların ele geçirdiklerinin büyük çoğunluğu sadece isteneni yapmış ve kendilerini kurtarmak için dinlerini reddetmişlerdi. Daha önceleri böyle bir davranış Hristiyanlık içinde bağışlanamaz görülüyordu. Yine 250'de çok sayıda Hristiyan dinini terk etti ve sonra da Kilise'ye yeniden kabul edilmek için yalvardı, Kartaca'daki Piskopos Cyprianus Kilise'nin artık merhamet etmesini önerdi. Kilisenin sertlik yanlısı büyüklerinden Novatian aksini savunsa da kazanan Cyprianus oldu.

Bu, Cyprianus'un tek yeni ayrıcalığı değildi. Aynı zamanda, eğer gereğince sert bir oruç ritüeli izleyip onur kırıcı ale ni itirafta bulunurlarsa zina yapan erkeklerin kurtarılabileceğini ilan etmişti. Büyük bir değişim başlamıştı. Pavlus'un savunduğu "tek bir hatayla oyun dışı kalma" sistemi sessizce terk ediliyordu. Pavlus'un kilisesinin yumuşamasının uzun ve kalıcı bir süreç olduğu görülecekti. Tamamen affedilemez olan günahlar sonunda birer birer affedilebilir oldu. Çoğunluğun zaafları kurtuluş umutlarını yok etmesin diye kaç-

mak noktaları bulunmuştu. Tutucu bekârlık, sadelik ve kendini aç bırakma ortadan kalkmadı, gitgide uzmanların özel alanı halini aldı: Münzevilerin, keşişlerin ve rahibelerin.

Yüzyıllar geçtikçe Kilise cemaatlerini, özellikle de daha zengin üyelerini memnun etmek için kurallarında sürekli düzenlemeler yaptı. Ne var ki, Pavlus'un Hristiyanlığının katılığı sürdü. Bunun yerine, Hristiyanlık, biri ötekini doğuran ve her biri uç noktalarda tiksintiye sebep olan sertlik ve gevşeklik arasında kalmış bir tepki ve karşı tepki dini haline gelmişti. Para sıkıntısı çeken Papa X. Leo, 1517'de henüz işlenmemiş günahlar için bağışlanma satmak üzere Johann Tetzel isimli bir temsilciyi görevlendirdiğinde laçkalığın zirvesine ulaşmıştı.

Ama biraz ileri bir tarihe gittik. Hristiyanlığın dünyanın büyükçe bir bölümüne egemen olmayı umabilmek için hâlâ aşması gereken son bir engel vardı: Roma gücü/iktidarı. Ancak Romalıların neden Hristiyanlığa bu denli karşı olduklarını merak edebiliriz. Neden inançları konusunda en az Hristiyanlar kadar inatçı olan ve onlar gibi imparatorlara tapınmayı reddeden Yahudiler en azından dinleri konusunda rahat bırakılırken Hristiyanlara üç yüzyıla yakın bir süre kararsızca bile olsa zulmetmişlerdi? Görünüşe bakılırsa Museviliğin hoşgörölme nedeni Romalıların antikiteye duydukları saygıydı. Yeni ve türedi bir din olan Hristiyanlık bu kadar şanslı değildi. Ayrıca Hristiyanlık ile Romalılar arasındaki çekişme sadece dinden ibaret değildi. Romalılar son derece doğru biçimde Hristiyanların onlar için kıymetli olan her şeye tamamen karşı olduklarını gördü. Aslında birbirine bu kadar zıt iki kültür daha hayal etmek zordur.

Romalılar kendilerini haşın, sert savaşçılar olarak idealleştirmişlerdi. En büyük korkularından biri yumuşayıp güçlerini kaybetmeleri ihtimaliydi. Sertleşmeleri için çocuklarını arenaya gladyatör dövüşlerini izlemeye götürürlerdi (anne

babaları da kimin kazanabileceği konusunda bahse girmeyi seviyordu). Bilakis arenaya karşı anlaşılabilir bir önyargıları olan Hristiyanlar şiddet uygulamama ve bağışlayıcılık öğütüyorlardı. Romalılar servet, statü ve iyi yaşamayı takdir ediyorlardı. Hristiyanlar ise uysallığı, sadeliği, mütevazılığı ve yavan yiyecekleri seviyorlardı. Romalılar klas bir dünyada yaşıyorlardı ve toplumsal konumlarının son derece farkındaydılar. Erken dönemdeki Hristiyanlar –zengin, yoksul, hatta köleler– adeta eşitler olarak kaynaşmışlardı. Daha da kötüsü, Hristiyanlar sınıf sistemini tersine çevirmiş, yoksulluğa hürmet ediyorlardı. Yunan rasyonalizminin hayranları olan Romalı düşünürlerin tartışmaları mantığı temel alıyordu, –iddiaları mantık ışığında son derece kırılğan görünebilecek olan– Hristiyanlar ise her sorunun cevabının kaderde olduğunda ısrarcıydılar.

Ancak ilgi çekici biçimde bu ikisinin bir nevi uzlaşya varlığı bir dönem oldu. İmparator Valerianus'un 250'lerin sonlarındaki ikinci başarısız genel zulüm girişiminin ardından her iki taraf da bir çıkmazla karşı karşıya olduğunu anladı. Romalılar, Hristiyanların Akdeniz dünyasında yenilemeyecek kadar çok kök saldıklarını gördü. Buna karşılık Hristiyanlar da kendi inançlarını Roma idari makamlarına dayatamayacaklarını anladılar. 260'tan itibaren imparatorluk, Hristiyanlığın Roma idari makamlarınca imparatorluğun birçok dininden biri kabul edildiği şaşırtıcı biçimde modern bir anlaşmaya vardı. Hoşgörüsüz Hristiyanlar yeni düzene beklenmedik ölçüde iyi uyum sağladılar ve 272'de Hristiyan piskoposların serseri bir piskopos olan Antakyalı [Sam-satlı] Pavlus'la anlaşmazlıklarında pagan Roma İmparatoru Aurelian'a başvurmaları ilginç bir manzara sundu. Hatta tarihçi Robin Lane Fox, Hristiyanların rehavete kapılmaya başladıklarını ve eğer zulüm olmasaydı, yakın zaman içinde Mezopotamyalı vaiz Mani'nin kurduğu yeni ve daha ka-

tı bir dinî hareket olan Maniciliğin ona karşı üstünlük sağlama riski olduğunu ileri sürmüştür. 303'te İmparator Diocletian'ın yeni zulmü önceki çabalardan daha başarılı olmasa da Hristiyanlığın kanını tazelemiş olabilir. Sadece dokuz yıl sonra Hristiyanlar yükselen imparatorluk yıldızı Konstantin'in desteğini kazanarak büyük bir atılım yaptılar.

İleri gelenlerin desteğini kazanmaya çalışma taktiği neredeyse en baştan itibaren Hristiyanları meşgul etmiştir. Sözde mütevazılara adanmış bir dinin liderlerinin paralı ve güçlü kişilere ulaşmaya bu denli meraklı olması tuhaftır. İsa, bu dürtüye karşı bağışık gibi görünse de Pavlus kesinlikle değildi. Hristiyanlığa ilk geçirdikleri arasında Korintli bir yargıç ve şehir kâhyası, birçok epey varlıklı kadın ve Kıbrıs'ın Roma valisi vardı. Daha önce gördüğümüz gibi Hristiyanlar 90'ların başlarında Domitilla'yı Hristiyanlığa geçirdiklerinde neredeyse turnayı gözünden vurmuşlardı. 312'de sonunda başarılı oldular.

Hristiyanlar imparatorluğun askerî gücünün gitgide daha kuvvetlice kendi hizmetlerinde olmasına nasıl karşılık verdiler? *Kötü bir biçimde*. İdeolojik birlik çekişmeleri artık ölümcül olmaya başlamıştı. 6. yüzyıl itibarıyla Hristiyanlar içindeki temel savaş alanı, İsa'nın ne kadar tanrısal olduğuna dair tartışmalı soruydu. 4. yüzyılın başlarında İskenderiye'deki Hristiyan din görevlisi Arius bir mantığa göre İsa'nın hiç de tanrısal olmadığını söyleyerek büyük bir harekete esin kaynağı oldu: Ariusçuluk. Yüzyıl sonra Monofizitler, İsa'nın tamamen tanrısal olduğunu ileri sürerken; Diofizitler ise İsa'nın hem Tanrı hem de insan karakteri olmak üzere iki karakter taşıdığına ısrar ettiler. İki grup da İsa'nın aralarında pek bağlantı olmayan birbirinden ayrı iki karakteri olduğunu söyleyen rakip Nasturileri hafife aldı. Bu gruplar arasındaki uçurumlar bugünden bakınca fazlasıyla kılı kırk yarıyor gibi görünebilir. Mesele çoğu zaman birbi-

rinden açıkça ayırt edilebilir fikirlerden ziyade tabirlere –ve imparatorluğun büyüyüp geliştikleri bölgelerine– sadakatti. Ancak bu bölünmelerin artan ölçüde ölümcül oldukları görülecekti. Böylece yeni bir olgu belirdi: Hıristiyanların *diğer Hıristiyanlara* zulmü.

Monofizitler bir süre Doğu'ya hâkim oldular ve Diofizitlerin ruhban sınıfına zulmettiler. 6. yüzyılda Justinianos imparatorluğu döneminde devran döndü ve üstünlük Diofizitlere geçti. Monofizit piskoposlar azledilmiş ya da sürgün edilmiş, manastırları boşaltılmış, Monofizit keşişler yerlerinden edilmiş ve birkaç dik kafalı Monofizit tutumunu değiştirene dek cüzam hastanelerine kapatılmıştı. Her iki tarafın da hor gördüğü Nasturiler imparatorluktan kaçtı, İran'da ve sonra da Çin'de taraftarlar buldular. Kimi güney Hindistan'a sığındı ve en azından bin yıl sonra Portekizli sömürgeciler gelip de onlara yeniden zulmetmeye başlayana dek orada huzur buldular.

Tarih her zaman adalet aranacak bir yer değildir fakat Justinianos'un Hıristiyan dindaşlarına karşı zalimliği buna bir istisnadır. Justinianos, bu zulümlerden sağ salım çıksa da halefleri zulümlerinin bedelini ağır ödeyecekti. Yeni bir inanç doğmak üzereydi ve başarısı kısmen Hıristiyanların görüm görenleri şiddetli denetim altında tutma ihtiyacından kaynaklanacaktı.

BİR DİN İCADI, BİR ULUS İCADI

632 yılında Ayşe isimli bir kadın hasta kocasını teskin etmeye çalışıyordu.

Ebubekir'in ailesinden bir adam tesadüfen elinde temiz bir misvakla içeri girdi ve Allah'ın elçisi ona öyle bir baktı ki, elindekini istediğini anladım. "Sana bu misvağı vereyim mi?" diye sordum, "Evet" diye cevapladı. Bunun üzerine misvağı alıp yumuşayana dek çiğnedim ve ona verdim. Misvağı dişlerine sürttü, daha önce bu kadar sertçe sürttüğünü görmemiştim ve sonra yine yere koydu. Sonra kucagımda gitgide ağırlaştığını fark ettim, ona bakıp gözlerinin yukarı çevrili olduğunu gördüm ve şöyle dedi, "Cennetteki dostu yeğlerim!" Elçinin sık sık "Allah hiçbir peygamberi ona bir seçenek (*choice*) göstermeden almaz" dediğini duymuştum ve ölürken son sözleri "Cennetteki dostu yeğlerim" oldu. Bunun üzerine ben de, "Demek bizim dostluğumuzu tercih etmedi" diye düşündüm. Ona şöyle dedim, "Seçim senindi ve seni gönderen O'nun adına yemin ederim ki, sen doğru olanı seçtin." Sonra Allah'ın elçisi Pazartesi günü öğle vakti öldü.¹

1 Ibn İshak, *The Life of Muhammad, Apostle of Allah*, çev. Edward Rehatsek, ed.

Muhammed'in karısının kollarında huzur içinde ölmesi sıra dışı görünmeyebilir. Ancak diğer din kurucularının kaderlerine bakınca Muhammed'in sonu epey sıra dışıdır. Zerdüş'tü bir rahip öldürdü. Sidarta'nın dilenci kasesine düşen zehirli bir mantar nedeniyle öldüğü söylenir. Maniciliğin kurucusu Mani, bir Pers hapishanesinde öldü. İsa, infaz edildi. Peygamberlik tehlikeli bir meslekti.

Muhammed, sadece ölümüyle sıra dışı olmakla kalmıyordu. Diğer hiçbir peygamber yaşamı süresinde bu denli başarılı olmamıştı. Zerdüş'te, İsa da öldüklerinde geriye küçük, çabalayıp duran hareketler bıraktılar. Oysa Muhammed öldüğünde Arabistan'ın çoğunu kendi davasına kazandırmıştı. Zerdüş'tün ve İsa'nın ölümünün üzerinden 20 yıl geçtikten sonra kurmuş oldukları din hâlâ nispeten küçük ve sönüktü. Muhammed'in ölümünden 20 yıl sonraysa halefleri bölgenin iki büyük gücünü de –Bizans ve Pers imparatorlukları– mağlup etmiş ve Yemen'den Mısır'a oradan İran'a uzanan kendilerine ait büyük bir yeni imparatorluk kuruyorlardı.

Muhammed'in başarısının sırrı neydi? İslâm, Arabistan'da muhtemelen düşünüldenden biraz daha az yeniydi, çünkü onu hafifçe de olsa andıran bir şey zaten vardı. Muhammed doğduğunda Arapların çoğu, en yücesi *Allah* olan bir tanrılar panteonuna tapıyorlardı. Hristiyanlar ve Yahudiler bu bölgede güçlü bir varlığa sahiplerdi ve bazı Araplar onların inançlarının cazibesine kapılmıştı ancak yabancılıkları rahatsızlık veriyordu. Bu dinsel karışımın, Arap monoteistler olup İbrahim'in soyundan geldiklerine inanan fakat Hristiyanlığı ve Museviliği reddeden *Hanifler* isimli bir grup doğdu. Muhammed de bu aynı kavramlar bileşimini vaaz ediyordu. Yani görünüşe bakılırsa Muhammed de İsa gibi çoktan ortalıkta dolaşan fikirleri seslendiriyordu.

Michael Edwardes (Royal Asiatic Society, Londra, 1898), Londra, The Folio Society, 1964.

Muhammed'in fikirleri tam olarak neydi? Yeni dinsel hareketlerde çoğunlukla olduğu gibi net bir cevap vermek zordur. Araplar tarihsel kayda olağanüstü bir süratle girmiş olsa da Muhammed'in ölümüne dek yazıya geçirilen hiçbir İslâmî bilgi yoktur ve bu bilgilerin çoğu ancak iki ya da daha çok nesil sonra kaydedilmiştir. Yine de Muhammed'in iddiaları hakkında yaklaşık olarak fikir yürütmek mümkündür. Sözlerinin temelinde sadece tek bir Tanrı olduğu (Allah) ve insanların bütünüyle ona boyun eğmeleri gerektiği vardır. Aynı zamanda dünyanın eli kulağındaki sonuna hazırlık olarak günahları için tövbe etmelidirler.

Söylemeye gerek bile yok ki, bu fikirlerin hiçbiri hiçbir şekilde orijinal değildi. Muhammed doğduğu zaman Arabistan adeta monoteizmle kuşatılmıştı, bir yandan da, görüldüğü gibi, dünyanın sonu düşüncesi sekiz yüzyıldır varlığını sürdürüyordu. Muhammed'in yaşamı süresince, kıyamet Ortadoğu boyunca heyecanlı hareketlere neden oldu ve Muhammed en az iki rakip dünyanın sonu peygamberiyle karşılaştı: Beni Hanife kabilesinden Müseylime ve Medine'deki, Jonathan Berkey'in tasvirine göre Muhammed gibi "transa benzer bir durumda büyülü sözler mırıldanan ve Allah'ın elçisi olduğunu iddia eden"² isimsiz bir Yahudi çocuk.

Aslında Muhammed'in fikirlerinden çok azı yeni olarak görülebilir. Manicilerin kurucusu Mani gibi –cinselliği, et yemeyi ve hatta ekin yetiştirmeyi kötülük olarak gören ve kavun rejimini teşvik eden tuhaf, bağınaz bir mezhep– Muhammed de kendisini İbrahim, Musa ve İsa'nın aralarında bulunduğu peygamberler silsilesinin sonuncusu olarak görüyordu. Zerdüşt gibi Muhammed de müritlerinin günde beş defa dua etmelerini istiyordu. Kıyametçi Hristiyan-

2 Jonathan P. Berkey, *The Formation of Islam, Religion and Society in the Near East 600-1800*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, s. 65.

lık'ta olduğu gibi Muhammed'in kıyamet günü de Sur'un üflenmesiyle ilan olunacak ve bunu ölümlerin diriltileceği hesap günü izleyecekti. Cenneti arayan Hıristiyanlar gibi Muhammed de bir cennet sunuyordu ve bu cennet Nasturi Hıristiyanlarıinki gibi bereketli ve yeşildi. Ancak en önemlisi Muhammed, Musevilikten esinlenmişti. Museviler gibi Muhammed de putlara tapılmasına tümnden karşıydı.

Fakat İslâm açıkça bu mevcut dinlerin sunmadığı bir şey sunuyordu, yoksa bu denli başarılı olamazdı. Bu, muhtemelen büyük ölçüde Muhammed'in kendisiydi. Dolayısıyla fikirlerini ortaya koyan, müritler kazanmaya çalışan ve izleyicileri arasında rağbet gören şeye göre vaazlarını düzenleyen bir peygamberi daha inceleme şansımız var. Ancak Muhammed fikir tezgâhını *epeyce* düzenlemek zorundaydı, önemli olan ne söylediğinden ziyade *ne yaptığı* idi. Bu düzenleme süreci aslında onu yeni ve tamamen beklenmedik bir kariyer yoluna çıkaracaktı.

Muhammed'in dinî yolculuğu yaklaşık 610'da, aşağı yukarı 40 yaşındayken başladı: Yeni peygamberlerin klasik yaşı. Mekke'de bir tüccardı ve şehir dışındaki çöl tepelerinde vakit geçirmeye başladı; Melek Cebrail'in kendisiyle burada temasa geçtiğini söyledi. Bu deneyimden Kuran'ın ilk ayetleri geldi. Her ne kadar Müslümanlar Kuran'ı doğrudan Muhammed'e dikte ettirilen, Allah'ın kelamı olarak değerlendirseler de daha kuşkucu zihinler Kuran'ı daha ziyade Muhammed'in kendi düşünceleri olarak görebilirler, gerçi Kuran ancak Muhammed'in ölümünden sonra yazıya geçirildiğinden [onlara göre] biraz değiştirilmiş ve düzenlenmişti.

Muhammed aşağı yukarı 10 yıl boyunca mesajını Mekke'li dostlarına yaydı. Bazı açılardan son derece başarılı oldu. Görmüş olduğumuz gibi, kendi şehrinde peygamberlik genellikle başarısız olmaya mahkûmdur; bunun nedeni muhtemelen peygamberin ciddiye alınamayacak kadar iyi ta-

nınmasıdır. Muhammed de Mekkelilerin çoğunun desteğini alamadı. Aynı zamanda şehrin tapınağı olan küp biçimli Kabe'deki putlara saldırılarından ötürü düşmanlar edinmişti, öyle ki 622'de şehri terk etmeye zorlandı. Ancak Muhammed tek başına gitmedi. Sadece bir kuzenini kendi dinine geçirip sürgüne giden Zerdüş'tün ve Nasıra'yı en çok birkaç müritle terk eden İsa'nın aksine büyük bir destekçi grubu edinmişti. Daha gizemli bir havaya sahip olacağı başka bir yerde hareketinin gelişeceği kesin miydi?

Tersine hızı kesildi. Peki neden? Bunun nedeni Muhammed'in *yanlış insanları* kazanmaya çalışması olabilir. O ve müritleri Mekke'den ayrılp kuzeyde yaklaşık 300 kilometre mesafede olan Yesrib'e –daha sonra Medine ismini aldı– gittiler, Muhammed çatışan iki Arap kabilesi arasında müzakerelerde bulunmak için davet edilmişti. Ne var ki, Medine'de sadece Araplar yaşamıyordu. Bu dönemde Arabistan'da, çoğu muhtemelen Romalıların marifeti daha önceki felaketlerden kaçan, bir Yahudi azınlık bulunuyordu. Medine, üç ayrı kavimden oluşan bilhassa geniş bir Yahudi nüfusa ev sahipliği yapıyordu ve Muhammed umutlarını onları Müslüman yapmaya bağlamıştı. Kararı epey mantıklıydı. Yahudilerin sayısı dinlerinden döndürülmeye geçeceklerini gösteriyordu. Aynı zamanda Muhammed, Yahudilerin Mekkeliler komşularından daha kolayca ikna edilebileceğine inanmış olabilir. Sonuçta onlar da monoteist/tektanrılıydı. Muhammed, Medine'nin Yahudilerini kazanma çabasında vaazlarını onlara yönlendirdi. Müritlerine Yom Kippur'u kutlamak ve Kudüs'e yönelerek dua edip Musevi beslenme kurallarına (dolayısıyla Müslümanların domuz yeme yasağına) riayet etmek gibi bilhassa Musevi pratiklerine uymalarını talimat verdi.

Ancak çabaları başarısız olmuştu. Yehudalı Yahudilerin Tanrı'nın İsa'yı müstakbel kralları olarak gönderdiğini kabul

etmemeleri gibi Arap Yahudiler de Tanrı'nın Muhammed'i seçilmiş peygamberi olarak gönderdiğini kabul etmediler. Aşağı yukarı bir yıl kadar sonra Muhammed pes etti. Yom Kippur'un yerine yeni bir kutlama olarak *Ramazan*'ı getirdi ve müritlerini dua ederken Kudüs'e değil Mekke'ye döndürdü. Muhammed ondan sonra çabalarını Medine'nin Arapları üzerinde yoğunlaştırdı. Ancak burada bile fazla bir başarı elde edememiş gibi görünüyor. 624 yılının başlarında uğraşısı son derece kuşkulu görünmüş olmalı. Artık ellili yaşlarının ortasındaydı ve 14 yıllık vaazın ardından sadece küçük bir grup Mekkeli sürgünün desteğini kazanmıştı. Medine'de bu grubun lideri ve başarılı bir müzakereci olarak gayriresmî bir nüfuzu olsa da hareketi çıkmaza girmişti. Ancak sadece altı yıl sonra İslâm, Arabistan'ın çoğunda kabul edilecekti. Bu dev dönüşüme neden olan neydi?

Basitçe ifade etmek gerekirse Muhammed yeni bir uğraşa girişmişti. Mart 624'te Bedir kentinde Medineli bir kuvvetin Mekkeli bir deve kervanına saldırısına komuta etti. Bu dönemde akıncılık köklü bir uygulamaydı ve Muhammed bilindik bir rol üstleniyordu: Halkına savaşın ganimetlerini getirme amacındaki bir kabile şefi. Aslında bir çatışma müzakerecisi olarak rolünü genişletmiş ve kendisini siyasi ve askerî lider olarak yeniden yaratmıştı. Bu yön değişimi Kuran'da da yansıtılmaktadır. Tarihçi Bernard Lewis'in işaret ettiği gibi Muhammed hâlâ Mekke'deyken doğan kitabın ilk bölümleri öncelikle dinle ilgilidir, Medine kaynaklı sonraki bölümlerse toplumsal kurallara, siyasete ve savaşa değinir. Akınlardan elde edilecek ganimetlerin nasıl bölüşüleceğine bir tam bölüm ayrılmıştır.

Muhammed'in yeni rolü ona vaaz vermekten daha uygun düşmüştü sanki. Akınları, ganimetlerle eve zengin dönen Medinelilerin başarılarıyla ses getirmişti. Servet, sözcüklerin başarılı olamadığı yerde başarı kazanmıştı. Medine'nin

Arapları şimdi hem Muhammed'in liderliğini hem de dinini kabul ediyordu. Muhammed, eğer onun tek tanrısına tapıp günahları için tövbe ederlerse ödüllendirileceklerini vaat etmişti. Öyle de oldu.

Muhammed, Medinelilere zafer kazandırmaya devam etti. Bedir akını Mekke'de altı yıllık bir savaşı ateşledi ve Muhammed bu savaş esnasında kendisinininkileri katbekat aşan sayıdaki kuvvetleri defalarca mağlup etti. Medine'nin üç Yahudi kabilesi Mekkelilerin tarafını tutunca Muhammed onlara acımasızca davrandı; önce bir kavmi sürdü, sonra ikincisini, sonunda üçüncüsünün üyelerini de öldürdü ve köleleştirdi. Muhammed'in başarıları bir nevi zincir reaksiyonuna neden olmuştu, böylece daha da fazla Arap kavimi liderliğini ve dinini kabul etti. 630'da 7. yüzyıl Arabistan'ı standartlarına göre dev bir ordu topladığında Mekke teslim oldu.

Muhammed daha önce hiç yapılmamış bir şey başarmıştı. Çabalayan dinî vaiz, savaştan kavimlerin daha önce vahşi olan topraklarını evcilleştirmiş ve bu toprakları aslında Arabistan'ın *ilk kralı* olarak birleştirmişti. Görmüş olduğumuz gibi, Zerdüştlükten Budizme ve Hristiyanlığa kadar büyük dinlerin çoğu güçlü bir devletin liderini kendi dinine geçirdiklerinde atılım yapmıştı. Muhammed olayları bir hayli farklı ele aldı. Bizzat kendisi güçlü bir lider oldu. Araplardan birleşik bir ulus yarattı, tıpkı onların birleştirici ilk dinlerini yarattığı gibi: İslâm.

Muhammed'in hareketini bir akın dönüştürmüştü ve yine akın yoluyla ilk büyük sıçramasını gerçekleştirdi. Muhammed, eğer hareketinin ivmesi yeni saldırılarla ve daha fazla servetin ele geçirilmesiyle Arabistan ötesinde sürdürülmezse krallığının kırılgan birliğinin yıkılabileceğini açıkça görmüştü. Son günlerinde kuzeye doğru saldırmak için büyük bir ordu topladı. Bu savaş ölümü nedeniyle bırakılsa da dört yıl sonra 636'da Muhammed'in sonraki haleflerinden Hali-

fe Ömer tarafından yeniden başlatıldı. Ömer'in zamanlaması daha iyi olamazdı. Arabistan'ın kuzeyindeki topraklar Bizans ve Sasani Pers imparatorlukları arasındaki destansı dercede yıkıcı mücadelenin ardından yıkılmış ve harap olmuş durumdaydı. Tarihlerinde ilk defa birleşen Araplar ürkütücü bir güç olduklarını gördüler. Akınlar, muhtemelen Ömer'i de şaşırtarak, hızla fetihlere dönüştü.

Ancak Arapların işine tek yarayan şey komşularının harap olması değildi. Hristiyanlık, bilhassa da Hristiyanlığın ideolojik denetim açlığı da onlara yardımcı oluyordu. Suriye'den Mısır'a, Bizans uyrukları kim olursa olsun çölden gizemli biçimde beliren ordulara sevinçle itaat ettiler – başta çoğu onların kim olduklarından gerçekten de emin değildi, çünkü diğer herkes mevcut hükümlerine yeğ görünüyordu. Yahudiler, Maniciler, Monofizit ve Nasturi Hristiyanların hepsi Bizans İmparatorluğu'nun elinde zulüm görmüştü. Arap orduları 639 sonunda Mısır'ı işgal ettiğinde iç savaşın eşiğinde olduğunu gördüler, zira Ortodoks patrik Cyrus, Monofizit Hristiyanlar –artık bir yeraltı kilisesi idi– cephesinde terör estiriyor, onları yakalatıp uzuvlarını keserek sakat bıraktırıyordu. Çoğu Mısırlının Bizans savunmasına yardım etmeyi reddetmesi, hatta Arapların tarafını tutması şaşırtıcı değildi.

Ne var ki, siyasi teslimiyet din değiştirmekten bir hayli farklı bir konuydu. 650'ler itibarıyla Arap Müslümanlar ne Arap ne de Müslüman olan halklar deryasına hükmeden ufak bir azınlık teşkil ediyordu. Ancak altı yüzyıl sonra Fas'tan Orta Asya'ya Arap uyrukların çoğunluğu İslâma geçmişti, çoğu Arapça konuşup yazıyor ve kendilerini Arap olarak görüyordu. Peki bu nasıl olmuştu? Ironik biçimde, İslâmın cazibesi neredeyse kesinlikle kısmen Arap fatihlerin –en azından başta– yeni uyruklarını İslâma geçirmeye çalışmamalarından kaynaklanıyordu. İlk başlarda Arap-

lar İslâmı, tıpkı Yahudilerin Museviliği gördüğü gibi *ulusal dinleri* olarak gördüler. Yabancılar göre değildi. Aslında yeni uyruklarını İslâma katılmak için teşvik etmek bir yana Arap fatihler yollarına engeller koymuştu. İslâma geçmek isteyenlerdense gerçekten *Arap olmaları*, bir Arap adı alıp bir Arap kavmine katılmaları isteniyordu ve bu da kolay bir iş değildi.

Dinsel zulmün etkisi çoğu zaman istenenin tam aksi yönde olur. İnsanları dinlerinden döndürmek bir yana, zulüm görenlerin azmini kuvvetlendirir. Dinsel hoşgörü çok daha ikna edici bir güç olabilir. Arap İmparatorluğu'nda da böyle olmuştu. Gayrimüslimler Müslüman yöneticilerine direnmeye itilmektense kendilerini büyük ölçüde huzur içinde bulmuşlardı. Kısa zamanda İslâma geçmenin avantajlarını da görmeye başladılar. Başlangıç olarak İslâm hatırı sayılır bir vergi muafiyeti sunuyordu. Görünüşe bakılırsa bu yöntem insanları dinlerinden döndürmek için kasıtlı olarak getirilmemişti. Muhammed, kendisiyle başlayan bu yöntemi savaş ganimetlerinin bir nevi uzantısı olarak planlamıştı. Hayber'deki bir Yahudi çöl kalesini fethettiğinde –Medine'deki Yahudilerin aksine– sakinlerinin Müslümanların muaf olacağı özel bir vergiyi ödedikleri sürece orada kalabileceklerine hükmetti. Daha sonra çok sayıda gayrimüslim ele geçirildiğinde onlara da aynı vergi konuldu. Yüzyıllar geçerken bu vergiyi ödememek gitgide daha cazip olmuştu.

Sonunda Müslüman yöneticiler de İslâm dışındaki dinleri faal olarak caydırmaya başladılar ancak kullandıkları yöntemler gaddarca olmaktan çok küçük düşürücüydü. Gayrimüslimlerin silah taşımaları, ata binmeleri ya da yeşil giymeleri yasaktı. Gayrimüslim bir adam Müslüman bir kadınla evlenemezdi, ancak tam tersine izin vardı. Gayrimüslimler ibadet yerlerini izin almadan inşa edemez ya da onaramazdı. Bu arada gayrimüslimlerin devlet yönetiminde yükselmeleri

gitgide güçleşmişti. Kuvvetin muhtemelen yapamayacağı şeyi alçaltma yapmıştı ve ikinci sınıf vatandaş konumlarından usanan Hristiyanlar, Zerdüşter, Maniciler ve Yahudiler yavaş yavaş İslâmiyet'e katıldılar.

Bunun yanı sıra İslâma katılmak baştaki engellerle birlikte dahi son derece kolaydı. Museviliğin (bu dine geçen erkeklerin sünnet olması gerekiyordu) ya da erken dönemdeki Hristiyanlığın (dinin temel ilkelerini öğrenme, kendini eleştirme ve cinlerin kovulması) aksine ıstıraplı ya da karmaşık bir girişim gerektirmiyordu. Müslümanlardan beklenen hareketler –Beş Şart– sadeydi. Müslümanların Allah'ı tek gerçek Tanrı olarak kabul etmeleri isteniyordu ve istenmektedir; günde beş defa ibadet etmelidirler; gelirlerinin bir kısmını yoksullara vermelidirler; Ramazan'da oruç tutmalıdırlar ve en azından ömürlerinde bir kez Mekke'ye hacca gitmelidirler. Bu basit görevler İslâma başka bir cazibe daha katıyordu: Müslümanların güçlü bir aidiyet duygusu vardı. Tarihçi Albert Hourani'nin yorumundaki gibi "Müslümanlar hacca aynı dönemde gider, aynı ayda oruç tutar ve günlük ibadetlerinde bir arada olurlardı."³ İslâm geliştikçe, dışında kalanlar kendilerini gitgide dışlanmış hissetmeye başladılar.

İslâm, imparatorluğunun halklarını değiştirmişti fakat onlar da İslâmı değiştirdi. Kurucularının iddialarının aksine dinler hiçbir zaman gün ışığına tamamen olmuş halde çıkmazlar. Temel karakterlerinin gelişmesi yüzyıllar alır ve evrim hiçbir zaman bitmez. Muhammed öldüğünde dininin neye dönüşeceği konusunda sadece basit bir taslaktan biraz fazlasını yaratmıştı. İslâm, tıpkı Musevilik gibi sadece cennete giden bir yol değil bir dizi yaşam kuralıydı ve kısa zamanda fethettiği halkların âdetlerini özümsemeye başla-

3 Albert Hourani, *A History of the Arab Peoples*, Londra, Faber and Faber, 1991, s. 20.

di. Batı Arabistan'da küçük bir kentte doğmuş olsa da İran, Irak, Suriye ve Mısır'daki büyük şehirlerde büyüyecekti.

Bu kültürel karışım Arapları bazı şaşırtıcı yerlere yönlendirmişti. 750'lerde Halife el-Mansur o güne dek görülmüş en büyük kültürel ithalat projelerinden birini başlattı: Çeviri Hareketi olarak bilinen, klasik Yunan metinlerinin Arapçaya sistematik bir biçimde tercüme edilmesi. Bu metinler Bizans İmparatorluğu'ndaki ikonoklazm/putkırıcılık (*iconoclasm*) kaosu (Hristiyan imgeleriyle ilgili şiddetli bir çatışma) içinde *kaybolurken* daha doğuda *muhafaza edilmekteydi*. Yunanca öğrenmekle ilgili bu aynı büyük merak erken dönem İslâmın en tuhaf olaylarından birine neden oldu. 8. yüzyılda, *Mutezile* (ayrılanlar) olarak bilinen dinsel bir grup ortaya çıktı. Yunan mantığından etkilenen *Mutezile*, Kuran Allah'ın insan özellikleri taşımadığını söylediği için Allah'ın ayetleri Muhammed'e dikte ettirmiş olamayacağını ve Kuran'ın başka bir biçimde yaratılmış olması gerektiğini savunuyordu İslâmın temel inançlarından birine –yani Kuran'ın Allah'ın kelâmı olduğuna– saldırılıyordu.

Şaşırtıcı bir biçimde 9. yüzyılda İslâmî lider Halife el-Memun, bu yıkıcı düşüncüyü caydırmaktansa *Mutezile*'yi destekledi ve muhaliflerine zulmetti. Bu, Müslüman hükümdarların tüm Müslümanlara Hristiyan tarzı ideolojik birlik dayattıkları tek ciddi girişimdi. Söylemeye gerek bile yok, başarısız oldu. Genel kanı, *Mutezile*'nin başlıca muhalifi teolog Ahmed ibn Hanbel'den yanaydı. Hanbel'in görüşü kesinlik ve güvence sunuyordu –tüm dinsel inançların temel dayanağı–, *Mutezile* ise tartışma ve belirsizlik sunuyordu. Sonunda otoritelerin terk ettiği *Mutezile* yok olup gitti.

Diğer bölünmeler daha kalıcı oldu. Bu bölünmelerin olması neredeyse kaçınılmazdı, zira tüm büyük dinlerin kadere rakip hiziplere bölünmektir. Ancak Müslümanların bölünmesine neden olan şey pek çok açıdan şaşırtıcıdır. Erken dö-

nem Hıristiyanlıktaki fay hatları teolojik farklılıkları izlese de –özellikle de İsa’nın ne kadar tanrısal olduğuna dair çetrefilli mesele– Müslümanların böyle sorunları yoktu. Muhammed’in tanrısal değil insan olduğunda oybirliğiyle hemfikir diler. Benzer biçimde, İslâmın Tanrısı da sorunlu değildi. Kafa karıştırıcı Hıristiyan Teslis kavramının tam aksine Allah tek bir tanrısal varlıktı. Tüm Müslümanlar dinlerinin temel şartlarını yani Beş Şart’ı kabul ediyordu. Tefsir konusunda birbirlerinden ayrı düşseler de hepsi Muhammed’in yaşam kurallarını kabul ediyordu. İslâmî metinler bile büyük ölçüde birlik kaynağıydı. Hıristiyanlık kutsal metinleri –ki 1000 yıllık bir süre boyunca çeşitli yazarlarca tamamen farklı gündemlerle yazılmışlardı– bitmek tükenmek bilmez biçimde çelişkiliyken İslâmın tek ve nispeten kısa bir kitabı vardı ve bu kitap tek kişinin eseri olarak nispeten çelişkisizdi.

O halde Müslümanlar neden birbirlerine girmişti? Bunun cevabı aslında soybilimdi (*genealogy*). Ancak muhtemelen çalkantıların kendisini soybilim gibi gösterdiğini söylemek daha doğrudur. Alttaki gerçek kusur İslâmın dini ve siyaseti eşsiz harmanlayışydı ve bu durum Muhammed’in kendi kariyerinden kaynaklanıyordu. Böyle bir şeyin savaş alanına dönüşmüş olması büyük ölçüde Muhammed’in eseri idi. Hem Tanrı’nın peygamberi hem de yeni bir ulusun hükümdarı rollerini üstlenip her ikisinde de bir kusursuzluk modeli olarak görülen Muhammed tehlikeli bir örnek yaratmıştı. Siyasi varislerinden çok şey bekleniyordu. Eğer bir Müslüman halife yani halef tatmin edici olmazsa (bir siyasi lider için her zaman söz konusu olabilir) bunun tek anlamı *yanlış insanın* iktidara gelmiş olması olabilirdi. Allah’ın onayladığı gerçek aday bir kenara itilmiş olmalıydı.

Peki gerçek aday nasıl anlaşılacaktı? Arabistanlılar uzun süredir soybilime büyük merak duyuyordu ve hükümdarlarında kusur bulanlar gözlerini Muhammed’in soy ağacına

çevirdiler. Peygamber birinci dereceden erkek varis bırakmadığından genel olarak kuzeni ve damadı Ali halefi kabul ediliyordu. Ancak Ali'nin kariyeri inişli çıkışlıydı. Ali, halifeligi önce Ebubekir'e sonra da iki kez onun iki halefine kapıtdıktan sonra nihayet 656'da İslâmın dördüncü yöneticisi oldu fakat beş yıl sonra yeni bir hanedan –Emeviler– kuran selefinin yeğeni tarafından tanınmadı. Ne var ki, Emevi yönetiminden memnun olmayan herkes için Allah'ın gerçek tercihi Ali olarak kaldı. Ölümünden sonra, Ali'nin soyundan gelenler onun Allah'ın seçtiği halefleri yani *İmamlar* olarak görüldü. Böylece Şii ve Sünni İslâm ayrımı başladı. Şii'ler Ali'nin ailesinin iddialarını, Sünniler ise Ebubekir'le başlayan silsileyi destekliyordu.

Ne var ki, İslâmın soybilime dayalı bölünmeleri daha yeni başlıyordu. Ali'nin soyundan gelenler nesiller boyu varlıklarını sürdürdüler ve çok sayıda destekçileri vardı. Öfkeli idari makamların ev hapsinde tuttuğu 11. sıradaki kişi 873'te anlaşıldığı kadarıyla geriye bir varis bırakmadan öldüğünde müritleri onun Mehdi (“rehber”) olarak kıyamet gününde yeni bir adalet çağı başlatmak üzere –tıpkı İsa gibi– yakın zamanda dönmesi beklenen gizli bir oğlu olması gerektiğine karar verdiler. Bu noktadan sonra Ali destekçilerinin ana kolu, Muhammed'in 12 halefinin adını alan *On İkcilik* olarak bilindi.

Ancak Ali'nin destekçilerinin tümü aynı soya dayalı tercihleri kabul etmedi. Zeydiler, Ali'den sonra beşinci imam adayına [Muhammed el Bakır] karşı çıkıp erkek kardeşi Zeyd'i tercih ettiler. İsmaililer, Ali'nin yedinci imamına [Musa bin Cafer el Kâzım] karşı çıkıp erkek kardeşi İsmail'i desteklediler. İsmaililer daha sonra iki rakip mezhebe bölündü. İsmaililerden Ubeydullah, kendisinin gerçek imam olduğunu iddia etti ve iki yüzyıl boyunca Mısır'ı büyük bir başarıyla yöneten Fatımiler adında yeni bir hanedan kur-

du. Ubeydullah'ın soyundan gelen Hakim 1021'de ortadan kaybolduğunda, bu kayboluşu *Dürzilik* adında yine yeni bir mezhebin doğuşuna neden oldu. Dürziler, Hakim'in mesihçi geri dönüşünü dört gözle beklemektedirler.

Bu bölünmeler sadece Muhammed'in geniş soy ağacı üzerine anlaşmazlıklardan kaynaklanmamaktadır. Çoğu zaman siyasi düşmanlıkları ya da imparatorluk içindeki farklı halkların çok eski rekabetlerini de yansıtıyordu. Bu hizipleşmeler uzadıkça derinleşmiştir, çünkü her bir taraf iddialarını desteklemek için kanıtlar üretmiştir. Sünni Müslümanlar, Muhammed'in söylediklerinin ve yaptıklarının (hadisler) kayıtları olan bir dizi sözde çağdaş alıntı sundular, bu hadisler önem sırasında Müslümanlar için Kuran'dan sonra geliyordu. Yine de yılmayan On İkinci Şiiler kendi hadislerini ürettiler. Sünniler ve Şiiler, Muhammed'in halefi olarak Ali'yi (Şiiler) ve Ebubekir'i (Sünniler) atadığını iddia ettikleri günleri gösteren rakip bayramlar kutladılar.

Bazen bu bölünmeler beraberinde şiddeti getirdi. Ancak genellikle farklı Müslümanlık mezhepleri erken dönemdeki Hristiyanlara kıyasla birbirlerinin varlığını kabul etmeye çok daha hevesliydi. Benzer biçimde daha önce gördüğümüz gibi Müslümanlar, "Kitap Ehli" olarak İslâmıla bağlantılı akımları izlediklerini kabul ettikleri Yahudi ve Hristiyan uyruklarına karşı nispeten hoşgörülüydüler ve bu uyrukların statüleri diğerlerinden daha iyiydi. Ancak nihayetinde Müslümanların diğer dinlere karşı sabırları kırılmanlaşmaya başlamıştı. Peki neden? Bunun nedeni kısmen sayılarla ilgiliydi. Müslümanlar hükmettikleri topraklarda çoğunluğu elde ettiklerinde diğer dinlerin mensuplarına saygıları azalmıştı. Ancak Müslümanların tahammülsüzlüğünün temel nedeni çok daha gaddarcaydı. Müslümanlar kendilerine karşı şiddet dolu tahammülsüzlüğe bir tepki olarak tahammülsüzleşmişlerdi.

Bu saldırıların ilki Haçlı Seferleri'ydi. Görmüş olduğumuz gibi Haçlıların pek çok vahşeti arasında 1099'da Kudüs'ün Müslümanlarının ve Yahudilerinin Tafurlar isimli kıyametçi bir askerî güruhça katledilmesi vardı. Yüzyıldan biraz fazla bir süre sonra uzak Orta Asya'daki gayrimüslim bir halk çok daha tehlikeli bir tehdit olarak belirdi: Moğollar. Moğollar, 1220'lerin başlarında günümüz İran'ı, Afganistan'ı ve Pakistan'ındaki neredeyse her şehri yıkıp sakinlerini katlettiler. 30 yıl sonra geri döndüler ve 1258'de İslâm dünyasının siyasi merkezi Bağdat'ı ele geçirip müthiş anıtlarını yaktılar ve sakinlerinin neredeyse dörtte birini öldürdüler. Moğollar aynı zamanda Sünnilerin kesintisiz silsile çizgisi iddialarına da bir son verdi. O dönemde İslâmiyet'in sahip olduğu en birleştirici lider olmaya aday olan ve –biraz kuşkulu biçimde– doğrudan Muhammed'in soyundan geldiğini iddia eden Abbasi Halifesi Mutasım bir halıya sarılıp üzerinden atlar geçirilerek öldürüldü.

Moğol lideri Hülagû, Moğolların standart böl-yönet politikasını izledi ve Müslümanları devlet yönetiminden dışlayarak Hristiyanları, Yahudileri ve Moğol İmparatorluğu'nun doğu bölgesindeki Budistleri tercih etti. Müslümanlara faal olarak zulmedilmese de diğer dinler onlara tercih ediliyordu. İran boyunca kiliseler belirmişti, daha da şaşırtıcı olansa Budist stupalarının⁴ ortaya çıkışıydı. Ancak nihayetinde acı çekecek olanlar gayrimüslimlerdi. 1295'te İran'ın Moğol hükümdarı Gazan İslâmiyet'e geçtiğinde Müslüman uyrukları intikam aldı. Budist stupaları yıkıldı ve sonunda Hristiyan Avrupa'da görülen hoşgörüsüzlükle boy ölçüşecek bir manzarayla kiliselere ve sinagoglara saldırıldı, Hristiyanlara ve Yahudilere zulmedildi, kimliklerini gösterecek küçük düşü-

4 Hindistan ve Güneydoğu Asya ülkelerinde görülen bir tapınak çeşidi. Kumbet biçiminde olup zamanla çeşitli formlar almıştır. Bazılarında Buda'ya ait olduğu düşünülen eşyalar saklanır – e.n.

rücü kıyafetler giymeye zorlandılar. Böylece İslâm kafirlerin (*infidel*) yardımıyla sonunda hoşgörüsüzlüğü keşfetmişti.

Bu kitap şimdiye dek Ortadoğu'da ve Akdeniz'de icat edilen inançlara epeyce yoğunlaştı. Bunun için özür dilemeyeceğim, çünkü bu bölge çok sayıda büyük önem taşıyan dinsel inancın kaynağıydı. Ancak elbette yeniliğin tek kaynağı da değildi. Peki geleneklerin son derece farklı olduğu dünyanın diğer yerlerindeki dinler nasıldı? Diğer topraklardaki halklar doğaüstünü tamamen farklı bir biçimde mi düşünüyordu? Bu soru, daha geniş kapsamlı bir soruya götürüyor: Biz ne kadar özgünüz? Eğer insanlar diğer örneklerden soyutlansaydı dünyanın sadece kendilerine has tasavvurlarını mı kuracaklardı?

DİĞER YERLERDEKİ İCATLAR

Ağırbaşlı Çin’de Kendinden Geçme

Aşağı yukarı İÖ 1150’de Çin’in en eski tarihsel devletinin (Shang krallığı) başkenti Anyang yakınlarında biri çok sıcak bir ateşe bir kaplumbağa kabuğu koydu. Bu an hakkında fazla bir şey bilmiyoruz –hangi yapının içinde ya da orada kimlerin olduğunu– çünkü geriye kalan tek şey kaplumbağa kabuğu ama *nedeni* biliyoruz. Tanrılara bir soru soruluyordu. Çinliler bu dönemde hasta birini nasıl tedavi edeceklerinden, bir askerî sefere çıkıp çıkmamaya, müteakip hasadın kalitesinin nasıl olacağına değin her konuda tanrıların nasihatlerini alma peşindeydiler. Süreç basitti. Kaplumbağa kabuğunun her iki tarafına iki farklı sonuç yazılıyor ve bu kabuk ateşte pişirildikten sonra tanrının hangi sonucu seçtiğini gösterdiği düşünülen, sıcaklığın yol açtığı çatlaklar dikkatle inceleniyordu. Gelecekte başvurmak için tanrıların seçimleri kabuğun üzerine yazılıyordu.

Çin yazısı, tıbbı, dili, felsefesi ve besinleri Avrasya’daki diğer her yerden farklı bir yol izliyordu. Peki ya Çinlile-

rin dini? O da tamamen özgün çizgilerde mi geliyordu? İÖ 1150'de, Çin dini ilk defa gün yüzüne çıkmaya başladığında görünüşe bakılırsa cevap çok açıkça hayırdı. Belki sadece kaplumbağa kabuğu kullanımının dışında Anyang'taki ritüelle ilgili hiçbir şey hiçbir biçimde özgün değildi. İÖ 1150 itibarıyla Mezopotamyalılar, en azından 2.000 yıldır gelecek ile ilgili gerçek, gizli bilgiler edinmeye çalışıyordu. Çinlilerin danıştıkları tanrılar da aşınaydı. Büyük Çin tanrısallığı Di, Güney Mezopotamya'daki Enlil gibi hava durumunu kontrol ediyordu. Di'nin aşağısındaki tanrılar panteonu –güneş, dağ, hasat ve Sarı Nehir tanrıları– diğer halklarınkini son derece andırıyordu.

Ne var ki, bu benzerlikler biraz yanıltıcıdır. İÖ 1150'de bile dünyaya belirgin bir biçimde Çinli bakışın tohumları bulunabilir. Çinliler tanrılarının altında başka bir doğaüstü varlık sınıfının daha olduğuna zaten inanıyorlardı: *Ataları*. Kaplumbağa kabuğumuzun pişirilmesini izleyen onyıllarda son derece şaşırtıcı bir şey oldu: Çin'in hükümdarları tanrılarına ilgilerini yitirdiler. Kaplumbağa kabuğu soruları tanrısallıklara değil, atalara yöneltilmeye başlandı. Çin, tarım toplumları içinde nadir rastlanır biçimde en azından bir süreliğine tanrısız bir toprak olmuştu. Çinliler ataların yanı sıra ruhlara da inanıyordu ki, bu, doğrudan avcı-toplayıcı şaman dinlerinden miras alınmıştı. Bu ruhlar, Mezopotamya ve diğer yerlerdekilere gibi yardımcı olmaktan ziyade sorunluydu ve sürekli yatıştırılmaları gerekiyordu, çünkü aksi takdirde insanın ocağı tütmeyebilir, ekinleri olgunlaşmayabilirdi. Tanrıların böyle azledilmesi Çin'in daha batıdaki topraklardan çok farklı ve daha *pratik* bir yöne dönmesine yardımcı olmuştu.

Çin'in ahiretinde bile bir pratiklik havası vardı. Erken dönem Çin'de ataların kasvetli bir ölümler diyarında ya da cennette değil yaşayanların dünyasına çok benzeyen, insanla-

rinkine benzer kaygılara sahip oldukları bir dünyada yaşadıkları düşünülürdü. Çin ölümler diyarının, Yaşam Süresi Yöneticisi ve Kabir Kapısı İdari Şefi'nden Kabir Kontu'na dek unvanlar taşıyan kendi memurlar bürokrasisi vardı. Tarihçi David N. Kneightley'in yorumundaki gibi, doğaüstü dünyanın bu insan ölçekli görüşü “sadece Shang dininin değil, aynı zamanda müteakip Çin felsefesinin de bu-dünyalılık vasfını açıklamaya yardımcı olabilir.”¹

İÖ 6. yüzyıldan itibaren Yunanistan'da bir rasyonel devrim olduğu iyi bilinir; bu dönemde Yunan düşünürler dinsel inançların mantıkla sınındığı yeni bir dünya görüşü geliştirmişlerdir. Aynı değişimin Çin'de yüzyıl önce başladığıysa daha az bilinir. İÖ 639'da Lu devletinin hükümdarı Zang Wenzhong, vaat ettikleri yağmuru yağdıramayan şamanların cezalandırılmasını yasaklayıp devletin bunun yerine müteakip kuraklıktan mustarip olanlara yardım etmesi gerektiğini savunarak net biçimde rasyonel olan siyasi düşüncenin ilk bilinen örneğini ortaya koymuştu. Yüzyıl sonra büyük Çinli filozof Konfüçyüs dinî inancın yaşamın pratikliğinden epey uzak tutulması gerektiğini savunarak şöyle dedi: “Hayaletlere ve ruhlara itibar ederken onları belli bir mesafede tutmak – bilgelik bu olsa gerek.”²

Çin'in doğaüstü dünyaya pragmatik yaklaşımı bir başka, daha rahatsız edici biçime de bürünebiliyordu: Çinli idari makamların din üzerinde tam devlet denetimi kurma arzusu. Bu nitelik, uzun zamandır rakip devletler arasında bölünmüş olan Çin İÖ 221 yılında ilk Qin imparatoru yönetiminde yeniden birleştğinde öne çıkmıştı. Yeni lideri onurlandırmak için sekiz yüzyıldır terk edilmiş olan Çin'in eski

1 “The Environment of Ancient China”, *The Cambridge History of Ancient China*, David N. Keightley, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, s. 256.

2 *Confucius: Analects: With Selections from Traditional Commentaries*, “Analect 6.22”, çev. Edward Gilman Slingerland, Cambridge, Hackett Publishing Co., 2003, s. 60.

tanrıları raftan indirilmişti fakat artık epeyce imparatorluğun tekelindeydiler. Yalnızca Çin imparatoru, Göklerin Oğlu olarak ülkenin en büyük tanrısı Gök'e tapabilirdi. Nüfusun geri kalanıysa sadece izleyip imparatorun doğru ibadet ettiğini umabilirdi. Şayet yanlış biçimde ibadet etmiş ya da kötü davranışlar sergilemişse depremler, kıtlık ve salgın vasıtalarıyla Gök memnuniyetsizliğini gösterdiğinde bunun bedelini ödeyecek olan yine halktı.

Hal böyleyken Mısır firavunları bin yıldan daha uzun bir süre önce dinsel tahayyülü denetim altında tutmanın kolay olmadığını keşfetmişlerdi. Devlet onaylı tanrılara doğrudan erişimden yoksun bırakılan sıradan Çinliler kendilerine güvence verecek tanrılar aramaya başladılar ve kısa zamanda da buldular. Böylece Çin'de imparatorluk idari makamlarının karşısında duramadığı, ülkeyi yeni ve son derece duygu yüklü bir yola sokan iki yeni din ortaya çıktı.

Birincisi en şaşırtıcı akım olan Taoculuk idi. Taoculuğun fikirlerini tam olarak açıklamak kolay olmasa da –folklor, ahlak, Tanrı'ya ibadet ve sağlıklı yaşamla ilgili fikirlerin bir karışımı– sonsuz yaşama ya da en azından uzun bir ömre erişmek onun için önemlidir. Zaman zaman bir dinden çok bir alternatif tıp sistemi gibi görünmektedir.

Taoculuğun kökenleri çok daha eski olabilirse de gün yüzüne ilk defa İÖ 100 civarlarında, Batı'nın Ana Kraliçesi'nden ilk kez bahsedildiğinde çıkmıştır. Batı ufkunun çok ötelerinde yaşayan Ana Kraliçe'nin insanları ölümsüz kılacak ve ona tapanlara çocuk ve servet sağlayacak gücü olduğuna inanılıyordu. En güzeli de sıradan halk, imparatoru atlayıp doğrudan ona başvurabiliyordu. Bu olasılık, imparator Çin'in esenliğini koruma görevinde başarısız olunca bilhassa cazip olmuştu ve Kuzey Çin'in İÖ 3 yılında sert bir kuraklıkla karşı karşıya kaldığı böyle bir anda Batı'nın Ana Kraliçesi kendini göstermişti. Müritlerinden oluşan büyük bir kit-

le, ellerinde inançlarını gösteren ve onları açlıktan koruyacağına düşündükleri saman simgelerle kurak kırsal bölgeler boyunca yürüdü. Ana Kraliçe'nin her an belirip felakete son vermesini beklediler. Sonunda kraliçenin bunu yapmasına gerek kalmadı. Sonbahar geldiğinde yağmur yağdı ve kraliçenin müritleri dağıldı. Ancak Taoculuğa dair bir şey şimdiden göze çarpıyordu. Ana Kraliçe'nin akımı popüler ve duygusaldı, Çin geleneğiyle tutarlı olarak müritlerine son derece pratik bir şey sunuyordu: *Ölümünden kaçınmaya çalışmak için bir yol.*

Taoculuk, iki yüzyıl sonra bu defa Han hanedanının yavaş çöküşünün neden olduğu başka bir popüler akım aracılığıyla daha bariz biçimde odak noktası oldu. İS 184'te dinsel bir ayaklanma baş gösterdi, bu ayaklanmanın taraftarları iki tanrısal varlığa tapıyorlardı: Batı'nın Ana Kraliçesi ve Laozi yani en önemli Taocu tanrısal varlık olacak, varlığına ölümsüzlüğe erişme yollarının anlatıldığı anonim bir tıp metniyle başlamış olma ihtimali olan doğaüstü figür. Bu isyan Taoculuk açısından son derece önemlidir. İsyanın bir kolu, Siçuan Eyaleti'nde kısa ömürlü fakat gerçek bir Taocu devlete evrilecek olan Beş Çeyrek Kile Tahıl hareketiydi. Bu Taocu teokrasinin, Musevilik ve Hristiyanlık gibi günah ve kefaretle son derece ilgili olması şaşırtıcıydı. Siçuan'da çok eski Mezopotamya'da olduğu gibi hastalık hiç hoş olmayan biçimde günahın bir kanıtı olarak görülüyordu. Neyse ki, hem günahı hem de hastalığı yok etmek için sayısız kefaret biçimi vardı. Taocular iyi ameller işleyerek ya da diğer Taocuların huzurunda alenen günah çıkartarak arınabilirlerdi; hataları üzerine düşünmek için "sessizlik evleri"ne çekilebilirler ya da daha nadiren yol yapımı çalışmasına katılabilirlerdi, çünkü Siçuan bu dönemde Çin'in yaban ve yol bulunmayan bir kesimiydi.

184 yılındaki isyan, diğer yerlerde gördüğümüz dinsel ol-

gunun Çin'deki tezahürüne de işaret etmektedir. Taocu isyankârlar dünyanın sonunun çok yakın olduğuna sıkıca inanmışlardı. Kıyamet Çin'de kök salmıştı. Oraya yolu nasıl bulduğunu söylemekse zordur. Görmüş olduğumuz gibi bu düşünce daha batıda yüzyıllardır mevcuttu, o halde doguya İpek Yolu'nu izleyerek gitmiş olabilir. Elbette Çinlilerin bu düşünceyi tamamen kendi başlarına ortaya atmış olmaları da mümkündür. Kuraklık ve salgına meyilli bir ülkede halkın düşüncelerinin bu yöne sapabileceğini hayal etmek kolaydır.

Köylü ayaklanmalarından doğan bir dinin zenginler ve güçlüler nezdinde pek cazibesi olmayacağı düşünülebilir fakat hayır: Çok geçmeden Çin elitlerine mensup bazıları Taoculuğun ve onun dünyanın sonu vaadinin cazibesine kapıldılar. 4. yüzyıldan itibaren Güney Çin'de yetişen Taocu Maoshan Okulu'nun müritleri sadece kendilerinin –“tohum insanlar”– müstakbel felaketten kurtulacağına inanıyorlardı. Son derece kültürlü ve eğitilmiş olan bu kişiler, kıyametlerini berbat edecek avam tabakasından kimselerin olmadığı, iyi davranışların, zarif sohbetin ve iyi edebi zevkin olduğu yeni bir çağı özlemle bekliyorlardı.

Tang hanedanı esnasında (618-907) bazı imparatorlar sonsuz yaşam vaadine aç köylüler kadar duyarlı olduklarını kanıtlamışlardı. Coşkuları bazen mantıksız olsa da Taoculuk sonsuz yaşama erişmek için ibadet etmekten fiziksel egzersize ve Taocuların bedeni, ölüme yol açan saf olmayan maddelerden arındırdığına inandıkları özel iksirlere dek çeşitli yöntemler sunuyordu. Doğal olarak imparatorlar en iyi malzemelere erişebiliyordu. Favorilerden biri saf, paslanmaz altındı; bir diğeryse kırmızı zincifreydi (bir cıva cevheri). Tahmin edileceği üzere bunların hiçbirisi insan sağlığına bilhassa faydalı değildir. Yüzyıllar boyunca aniden ve beklenmedik bir biçimde ölen çok sayıda Çinli im-

paratorun kendi ölümsüzlük iksirlerine yenik düştüğüne inanılmaktadır.

Ne var ki, bu dönemde Çin'i kasıp kavuran tek yeni ve popüler din Taoculuk değildi. İkinci bir akım da vardı ve bu defa Çin değil yabancı kökenliydi: Mahayana Budizmi. Görmüş olduğumuz gibi bir yaşam felsefesinden tam bir cennet dinine epey beklenmedik biçimde evrilen Budizm şimdi ikinci dönüşümünü yaşıyordu. Tam Hindistan'da nihai düşüğe geçmişken daha doğuda çarpıcı biçimde yeniden doğmaya başlamıştı. Yani Sidarta'nın felsefesine sinsice giren cennet fikri Çin'e sızmıştı.

Çin'de ilk defa 65 yılında bahsi geçen Budizm ülkeye muhtemelen İpek Yolu'nda yolculuk eden tüccarlarca getirilmişti. Bu din kısa bir süreliğine düpedüz Taoculuğa eklenmiş ve filozof Sidarta kendisini Batı'nın Ana Kraliçesi'nin ve Laozi'nin sürpriz ortağı olarak buluvermişti. Ancak Budist sutralar Çinceye tercüme edilip de bu akım daha iyi anlaşıldıkça Budizmle Taoculuk dost –ve bazen de düşman– rakiplere bölündü. Her ikisi de utanıp sıkılmadan birbirlerinin fikirlerini çaldı. Çin Budizmi, Taoculuğun dünyanın pek yakındaki sonu inancını çaldı. Taoculuk ise reenkarnasyonu çalıp Budizmin tapınak ve manastır yapılarını taklit etti. Ancak önemli farklılıklar varlığını korudu. En önemlisi de becerikli Taocular cismani varlıklarını ebediyete *uzatma* peşindeyken, Budistler nirvana deneyimiyle cismani varlıktan büsbütün *kaçmak* istiyorlardı.

İlginç biçimde hem Taoculuk hem de Budizm Çin'in büyük teknolojik atılımlarını tesadüfen etkilemiş gibi görünmektedir. Mahayana Budistleri kutsal bir metnin kopyalanmasının insanı nirvana yolunda ileri götürecek iyi bir amel sayıldığına inanıyorlardı. İnsan ne kadar çok kopya çıkarırsa o kadar faydasını görürdü. Bu düşünce zihinleri çalışmaya sevk etmiş gibi görünüyor. Kore'deki Polguk-Sa Tapınağı'nda bulunan ve

7. yüzyılın başlarına tarihlenen bir dizi Budist parşömen, bilinen ilk basılı metinlerini oluşturur. Görünüşe bakılırsa matbaanın gelişimi Budist inançlardan etkilenmişti. 10. yüzyılda Çin dünyanın ilk matbaa devrimini gerçekleştirdi ve kitaplar yaygınlaşıp erişilebilir oldu. Bu atılımın Avrupa'da görülmesi için beş yüzyıl daha geçmesi gerekecekti.

Taoculuk dünyayı değiştirecek hangi teknolojiyi getirmişti? Görmüş olduğumuz gibi, Taocu ölümsüzlük iksirlerinin iki en önemli maddesi altın ve kırmızı zincifreydi. Ancak kırmızı zincifreyi bulmak genellikle zor oluyordu. Bulunmadığı zamanlarda onun yerine cıva, güherçile ve sülfürden oluşan başka bir karışım kullanılıyordu. Aslında bunlar aynı zamanda ilk kez Çin'de yaklaşık 850 yılında ortaya çıktığı bilinen çok farklı bir şeyin daha malzemeleri idi. Yani *barutun*. Çıplak alevin yanında bir miktar ölümsüzlük iksiri hazırlayan adı bilinmeyen Taocu simyacının büyük bir sürprizle karşılaştığı tahmin edilebilir.

Taocu ebedi yaşam mı, yoksa Budist cennet mi kalabalıkları daha memnun ediyordu? Vatanperver Çin'de az bir engel sayılmayan yabancılığına rağmen bu sorunun cevabı Taoculuk'tan çok daha popüler olan ve müritleri arasında birçok imparator bulunan Budizmdi. Bunun nedeni anlaşılabilir. Mahayana Budizminin zengin ve güçlü Hintlilere hitap etme nedenleri zengin ve güçlü Çinlilere hitap etmesini de sağlamıştı. Garantili kurtuluşu bekleyebilir ve bodhi-sattvalar olarak yaşamları boyunca bile tapılma şerefine tadını çıkarabilirlerdi. 6. yüzyılın sonlarında Kuzey Çin krallığı Wei'nin hükümdarı bir adım ileri gidip kendisinin bizzat başka bir bedende yeniden doğan (reenkarne) Buda olduğunu ilan etti. Böylece bu yeni, yabancı din imparatorluk prestijini belirtmekte eski Gök kültü kadar kullanışlı olabilirdi.

Mahayana Budizmi zamanla Çin coğrafyasında değişikliklere neden olmuştu. Kırsal kesim Budist stupalar, Bu-

dist tapınaklar, Budist inziva yerleri ve en çok da Budist manastırlarıyla benek benekti. Çin şehirleri Budist pagodalarla ve çok katmanlı cennet ve cehennem resimleriyle süslenmiş tapınaklarla dolmuştu. Budist alayları, büyük değer verilen ve neredeyse kesinlikle sahte olan kutsal emanetlerle –Buda'nın sözde parmak kemiği gibi– caddelerde yürürken müptelalar acı duymadıklarını, yani acı çekmeye bağışıklı olduklarını ispatlamak için kendilerini yakıp keserlerdi.

Muhteşem manastırları, kutsal emanetleri ve geçit alayları, cennet vaatleri ve cehennem tehditleriyle Çin'in Mahayana Budizmi son derece aşına gelebilir ve bunun da iyi bir nedeni vardır. Mahayana Budizmi çoğu zaman Hristiyanlıkla kıyaslanır. Ancak bu ikisi arasındaki en büyük farklardan biri diğer inançlara yönelik tutumlarında yatmaktadır. Çin Budizmi hiçbir zaman diğer dinlere karşı hoşgörüsüz olmamıştır. Çinli Budistler akımlarının popülerliğine rağmen hiçbir zaman ülkenin doğaüstü inançları üzerinde tekel elde etmeye çalışmamışlardır. Yani 7. ila 9. yüzyıllar arasında Tang hanedanı döneminde yaşanan Çin Budizminin altın çağı aynı zamanda dinsel çeşitliliğin altın çağıdır. Çin'in başkenti Chang'an camiler, Nasturi Hristiyan kiliseleri, Budist, Taocu, Zerdüşt ve Manici tapınaklara ev sahipliği yapmaktaydı. Daha eski inançların soğuk, bürokratik ahiretinin yanı sıra Çin'in artık Taocu ölümsüzlükten Budist nirvanaya ve Hristiyan cennetine değin çok sayıda özlemle beklenecek heyecan verici geleceği vardı.

Ancak zamanla Budizm bir nevi kendi başarısının kurbanı olmuştu. Çinli gelenekçiler uzun süredir yabancı dinleri kuşkuyla karşılıyordu, Budizm ise Çin'e uygun olmayan duygusallığı ve aşırı örneklerde müritlerinin kendilerine zarar verip hatta bedenlerinin bir kısmını kestikleri tuhaf sahnelere neden olduğu için eleştiriliyordu. Budizm zenginliğinden ötürü daha da kırılganlaşmıştı: Budizme geçen Çinliler, Budist ta-

pınaklara ve manastırlara mallarını bağışlıyordu, böylece bu tapınaklar ve manastırlar büyük toprak sahiplerine dönüştü. 845 yılında Taocu Tang imparatoru Wu-Tsung, Budizme saldırıya geçti. Çin'in dinsel çeşitlilik çağı zayıflamaktaydı. Binlerce Budist manastır ve tapıntan sadece bir düzinesinin faaliyetlerine devam etmesine izin verilmişti. Bir milyon kadar keşiş ve rahibe atılmış, kimisi yaralanmış ya da öldürülmüştü. Nasturi Hristiyanlar ve Maniciler de yabancı tanrılara taptıkları için saldırıya maruz kalmışlardı.

400 yıl sonra bu defa yabancı işgali nedeniyle yabancılara karşı güvensizlik daha da tetiklenmişti. 13. yüzyılda, Bağdat'ı talan eden ve neredeyse Batı Avrupa'yı da viraneye çevirecek olan aynı Moğol İmparatorluğu Çin'i de fethetti. Zapt ettiklerine karşı mesafeyi korumakta kararlı olan Çin'in Moğol hükümdarı Kubilay Han, devlet yönetimini Orta Asyalı Müslümanlar ve Marco Polo gibi Avrupalı Hristiyanlarla doldurmuştu. Yabancı dinleri de faal biçimde destekliyordu ve Pekin çok sayıda Hristiyan kilisesine ev sahipliği yapmaya başladı. Moğol İran'da olduğu gibi Moğol yönetimi sonunda çöktüğünde Çinlilerin yabancılara ve inançlarına karşı kuşkuları kuvvetlenmişti.

Tüm bu büyük çalkantılar Çin'de ne zamana dek sürdü? Toz toprak dindiğinde ülke köklerine geri döndü. Din yeniden katı devlet denetimine tâbi oldu ve Çin'in hükümdarları yeni bir dengeye hükmettiler: Budizm ve Taoculuk devlet destekli dinler oldu. Hiçbir zaman bir din olduğunu iddia etmeyip daha ziyade bir yaşam, siyaset ve devlet idaresi felsefesi olan Konfüçyüsçülük de şaşırtıcı biçimde devletçe desteklenecekti. Ming hanedanı (1368-1644) zamanında Konfüçyüsçülük bir dine daha benzer biçimde yeniden yaratıldı. Budizmi taklit ederek daha duygusal bir hava takındı ve meditasyonu, yaşama saygıyı ve yoksullarla ilgilenmeyi savundu. Konfüçyüs'ün memleketi Qufu'nun bulunduğu Şantung

Eyaleti'ndeki dev tapınak dahil olmak üzere bütün Çin'de müritlerin filozofa hürmetlerini gösterebilecekleri Konfüçyüs tapınakları belirdi.

Böylece farklı kökenlere ve şiddetle çelişen fikirlere sahip olan Konfüçyüsçülük, Taoculuk ve Budizm Çin'in "Üç Doktrini" olmuştu: Devlet destekliyidiler ve sadece eşit değil, aynı zamanda tamamen uyumlu oldukları ilan edilmişti. Devlet idari makamları, Çin halkının bu üç dinin üçünü de takip etmelerine izin veriyor hatta teşvik ediyordu. Çok sonraları Mao Zedong yönetimi sırasında Protestan ve Katolik Hristiyanlığın devlet destekli yorumları da bu listeye eklenecekti; ancak devlet desteğini korumak hiçbir zaman kolay olmayacaktır. Zorluk ve siyasi zayıflık dönemlerinde dinsel ayaklanmalar patlak verip devleti tehdit etmeye devam etti. Çinli yöneticiler günümüze dek Hristiyan gruplardan Budist Falun Gong örgütüne dek bağımsız dinsel hareketlere göz açtırmamaya devam etmektedir.

O halde, baştaki sorumuza geri dönmek gerekirse: Çin'in dini diğer yerlerdeki dinlerden kökten farklı mıydı? Çoğunlukla değildi. Çin'in dini bazen doğaüstüne karşı daha dünyevi ve pragmatik bir yaklaşım içinde olsa da Batı ülkelerinde görülen önemli fikirlerden çoğu Çin'de de görülmüştü ve Şamanistlerin ruha tapmasından cennete ve dünyanın sonuna dek kabaca aynı sırayı izlemişlerdi. O halde belki de Çinlilerin diğer yerlerdeki dinlerden farklı bir örnek ortaya koymasını beklemek hataydı. Sonuçta Çinliler; Hintliler, İranlılar, Mısırlılar ve Avrupalılarla sürekli temas halindeydi, o halde benzer inançlar sergilemiş olmaları o kadar da şaşırtıcı değildir.

Keşke binlerce yıl boyunca dünyanın geri kalanından soyutlanmış biçimde yaşamını sürdürmüş bir ülke olsaydı. O zaman hiç kuşkusuz dine büsbütün farklı bir yaklaşım bulabilirdik. Ne şans ki, böyle bir yer vardı.

Kan, Takvimler ve Top Oyunu

26 Ekim 709'da Maya şehri Yaxchilán'ın –günümüzde Meksika'nın Guatemala sınırındadır– yöneticisi yanan bir meşale tutarken karısı Xoc Hanımefendi şüphesiz korkunç bir şey yaptı. Dikenli bir parça sicimi dilinden geçirdi. Kan boşalıp aşağıdaki bir sepete dikkatle yerleştirilmiş olan kabuk kâğıt parçalarının üzerine döküldü ve sonra da tanrıya sunulmak için yakıldı. Peki ne amaçla? Adı Koruyucu Jaguar anlamına gelen Itzam Balam olan yönetici yakın zamanda bir oğlan babası olmuştu ve sunu tanrıların yeni varisini kayırması içindi. Ancak ne haksızlıktı ki, yeni doğanın annesi Xoc Hanımefendi değil, Koruyucu Jaguar'ın karılarından bir başkasıydı.

709'da Amerika kıtalarındaki halk yaklaşık 10.000 yıldır Afrika ve Avrasya'daki halklardan soyutlanmış durumdaydı. Ayrıca Orta Amerikalılar kendi tarımlarını, kendi sanatlarını ve kendi mimarilerini geliştirmişlerdi. Daha İÖ 500'de Orta Amerikalılar –Güney Amerikalılar değil– kendi yazılarına sahiplerdi. Erken dönemdeki [Orta] Amerikalılar kendi büyük şehirlerini inşa ettiler; bunlardan Teotihuacán 300 yılında tahmini 150.000-250.000 kişilik nüfusuyla dünyanın en büyüğüydü. Peki hangi inançları icat etmişlerdi?

Dinleri hakkında en çok şey bildiğimiz kültürler orta Meksika ve hatta ondan daha çok Yucatán Mayalarıdır ve her ikisinin de yazıları vardır. Mayaların 300 ila 900 yılları arasındaki en muhteşem çağlarında gelecekte haber vermek için ilginç bir yöntemleri vardı. Mayalar dikkate değer nümerik sistemleri sayesinde tarihi kaydetmek için şeytani derecede karmaşık bir sistem kullanıyorlardı. Bu sistemde bir değil üç takvim vardı: Biri güneş yılına dayalı; biri 260 günlük kutsal yıla dayalı; üçüncüsüyse Mayaların İÖ 13 Ağustos 3114'te meydana geldiğine inandıkları dünyanın yaratılışından iti-

baren her günü basitçe sayan bir takvim. Mayalar tarihin tekkerrür ettiği fikrine aşırı önem vermişler ve geleceği çözebileceğine ikna oldukları için geçmiş tarihleri eksiksiz biçimde kaydetmişlerdi. Güneş takvimiyle kutsal takvimi birleştirerek neredeyse 20 yıla yayılan ve 13'lü takımlar halinde gruplanıp toplamda 256 yılı bulan uzun zaman birimleri yaratmışlardı. Her çağın olaylarının tam olarak 256 yıl sonra yeniden görüleceğine inanmışlardı.

Bu düşünce doğru ellerde güçlü bir *politik silah* olabilirdi. 7. yüzyılda bir zamanlar en kuvvetli şehirler arasında yer alan Tikal, kötü bir biçimde en büyük rakibi Calakmul ve onun birçok müttefiki tarafından savaşta defalarca mağlup edildi. 679'da Tikal kralı Calakmul'un yöneticileri tarafından ele geçirilip kurban edildiğinde tarihindeki en büyük aşağılanmalardan birine maruz kalmıştı. Hükümdarın oğlu Hasw Chan Ka'wil hakkıyla tahta çıkıp mücadeleyi sürdürmeliydi fakat o, çok daha kurnazca bir şey yaptı. *Erteledi*. Sonunda üç yıl sonra 682'de Tikal'ın yöneticisi oldu. Bu tarih Tikal'ın gelmiş geçmiş en başarılı savaşçı yöneticilerinden Fırtınalı Gök'ün tahta çıkışından tam 256 yıl sonraydı. Hasw Chan Ka'wil'in kararı, Tikal'ın talihinde belirleyici bir değişikliğe yol açtı. Tam olarak ne olduğuna dair ayrıntıları bilmesek de görünüşe bakılırsa Tikal'ın morali bozuk sakinleri kendilerini toparlamış, komşuları Tikal'ın tarafına geçmiş ve düşmanları endişelenmeye başlamıştı. Hasw Chan Ka'wil iktidara geldikten 13 yıl sonra, 695'te Calakmul'a yıkıcı bir taarruz başlatmış ve zafer kazanarak kralıyla maiyetini kurban edilecek esirler olarak geri getirmişti.

Tüm dünyadaki erken dönem tarım toplumları gibi Mayalar da kasvetli bir öteki dünyaya inanıyorlardı ancak bunun nerede keşfedebileceğine dair sıra dışı bir fikirleri vardı. Ruhların ve tanrıların tam şehir merkezlerinin ve en çok da top sahalarının altında gizlendiklerini varsayıyorlardı. Böy-

lece Orta Amerika kültürünün bir başka ayırt edici özelliğine geldik: Top oyunu. Bu oyunun kökenleri görünüşe bakılırsa çok eskilere dayanıyor ve bölgenin ilk kültürü olup İÖ 1800'lerden itibaren Meksika'nın doğu kıyısının kauçuklarından top yapılan kauçuk ağaçlarıyla dolu yağmurlu bir bölgesinde gelişen Olmeklere kadar gidiyordu. Oyun büyük hüner gerektiriyordu; oyuncular ellerini ve ayaklarını hiç kullanmadan, sadece uyluklarını, kalçalarını ve kollarının üst kısımlarını kullanarak topu yere değdirmemeye çalışmak zorundaydılar.

Ancak top oyunu basit bir spor hadisesinden çok daha fazlasıydı. Mayalar için dinleri açısından çok önemliydi. "Kahraman İkizler" Hunahpu ve Xbalanque'nin ölümler diyarının tanrılarıyla oynayıp onları mağlup ederek ölümsüzlük kazandıkları Maya yaradılış hikâyesinde bile geçiyordu: Bu, Adem'le Havva'nın futbolda Şeytan'ı yenmesiyle aynı şeydi. Top oyunu dinsel sembolizmle doluydu. Topun yere değdirilmemesi gerekiyordu, çünkü burası ruhlar diyarıydı. Bazı oyunlar sadece spor olsun diye oynanabilirken bazen çıta çok daha yüksek olabiliyor ve kaybedenler Tanrı'ya kurban edilmek için öldürülüyordu. Eğer bir Maya şehri savaşta bir rakibini yenmişse halk, düşman esirlerin hatta esir bir kralın kurban edilmeden önce oynayıp kaybetmeye (oyunda şike yapılıyordu) zorlanmasını izleyebiliyordu.

Böylece erken dönem Amerikan dininin en çarpıcı niteliğine geldik: Kan sunumu. Bu pratik, alışılmadık biçimde birbiri hakkında hiçbir bilgi sahibi olmayan her iki Amerika kıtasındaki halklarda da yaygındı. Meksika'dan Yucatán'a ve oradan Peru'ya 1.000 yıldan daha fazla süre boyunca sunu kurbanlarının istif edilmiş kafataslarını resmeden gaddarca, benzer taş rölyeflerini bulmak mümkün. Aynı zamanlarda birçok yerde görülen bu durumun kökenleri çok eskilere dayanmaktadır. Bu pratiklerin geri planında nasıl bir düşün-

ce yatmaktaydı? Mayalar canlı varlıkların –ve özel taşlar gibi bazı cansız varlıkların da– bir nevi *tinsel güce* sahip olduğuna inanıyorlardı ve bu güç insanlarda ve hayvanlarda özellikle de kanda bulunuyordu. Mayalar, tanrıları uysal tutmak için kabul etmeleri kesin olan tek geçerli birimin bu güç olduğu kanaatine varmışlardı: Kan.

Xoc Hanımefendi'ninki gibi, kan sunularının çoğu ufak çaplı ve epey gönüllüydü. Günümüzde muhtemelen kendine zarar vermek olarak görülür. Oysa Mayalar bunu doğaüstü güçleri kendilerine karşı iyi niyetli tutmanın makul bir yolu olarak görüyorlardı. Krallardan toplumun en alt tabakasında yer alan mısır çiftçilerine kadar her yaştan ve sınıftan Maya, tanrılarına kan sunmak için alışkanlıkla kendilerini kesiyorlardı. Genç birinin ilk kan sunusunun Mayalarda Hristiyanların kiliseye kabul ayini ya da Yahudilerin bar mitzvasının dengi olan özel bir merasimle kutlandığına dair kanıtlar var.

Ancak kan sunumu her zaman gönüllü olmuyordu. Brezilya'daki Tupinambá'dan Kuzey Amerika'daki Irokua'ya değin birçok erken dönem Amerika toplumu kurban olarak sunmak amacıyla düşman savaşçıları ele geçirmeye çalışıyordu. Mayalar 5. ila 9. yüzyıllar arasındaki en parlak çağlarında kurban ne kadar yüce olursa tanrıların o kadar memnun olacaklarına inanıyorlardı. Böylece insan kurban etmek bir nevi *savaş amacı* haline geldi. Maya şehirleri düşmanlarına zarar vermek için değil bazı sakinlerini –en ideali büyük mal sahipleri ve yöneticilerdi– kaçırmak için sürekli savaşıyordu, böylece bu kaçırılan kişilerin kanları tanrılara sunulabilirdi.

Mayaların en parlak çağı aşırı nüfus ve ekolojik çöküş felaketiyle sona erdikten 500 yıl sonra, 5. yüzyılda kuzeybatıdaki yani Meksika'daki topraklara yeni bir kültür hâkim oldu: Aztekler. Aztekler de kan sunumunu adeta saplantı yap-

mışlardı. Aztekler kendilerinin ve müttefikleri Texcoco'nun düşman kalpleri toplamak için iki rakip devletle mücadele ettiği bitmez tükenmez savaşlar içindeydi. Bunlar daha sonra güneş tanrısı Huitzilopochtli'ye her sabah ölümler diyarından yükselmeye devam edip yeryüzünü karanlığa terk etmesi için rüşvet olarak sunuluyordu.

İnsan kurban edilmesinin altında yatan dinsel mantık ne olursa olsun bunun hem Mayalar hem de Azteklerce yerine getirilmesindeki coşkuyu son derece rahatsız edici bulmak zordur. Tanrılarını memnun etmek için dökebilecekleri kadar çok aristokrat kanı dökmeye can atan Mayalar esirlerini öldürmeden önce bazen şiddetli işkenceler yaparlardı. Esirler uzun süre hayatta tutulabilirdi. Palenque şehrinin talihsiz yöneticisi II. K'an Hoy Chitam, özel olaylarda kanının akıtılabilmesi için onu esir alan Mayalarca 10 yıl tutulmuştu. Nihai an gelip çatığında üst düzey esirler boyunlarının vurdurulmasından canlı canlı yakılmaya ya da bağırsaklarının deşilmesine, göğüslerinin yarıp kalplerinin çıkarılmasından oklarla dolu bir halde tahta bir çatkiya bağlanmaya ve bir topa sıkıca bağlanıp bir tapınağın sarp basamaklarından aşağı yuvarlanmaya değin bir dizi korkunç senaryoyla karşı karşıya kalırdı

Aztekler adeta endüstriyel ölçekte kurban verirlerdi. Aztek başşehri Tenochtitlán'ın merkezinde yer alıp Huitzilopochtli ve Tlaloc tanrılarının büyük tapınağının zirvesine çıkan merdivenler insan kanıyla kaplıydı. Kesin sayı vermek mümkün olmasa da, her yıl binlerce değilse bile yüzlerce esirin öldürüldüğü düşünülmektedir. Arkeologların tapınak alanının civarında bulduğu özel amaçlı kafatası raflarında binlerce kafatası sergilenebiliyordu. Kendine özgü Aztek ruhani ceza ritüelinde bile kurbanın bir rolü vardı. Günahlarının bedelini ödeme ihtiyacı duyan biri, 20 gün boyunca bir sunu kurbanının yüzülmüş derisini giyerek arınabi-

lirdi. Bu zamanın sonunda pişmanlığın kokusu çok uzaklardan duyulabilirdi.

Ancak günümüzden bakınca bunların içinde en rahatsız edici olanı çocukların kurban edilmesi idi. Aztekler kuraklık dönemlerinde uğraşıp Tanrı Tlaloc'u yağmur getirmeye ikna etmek için dağ zirvelerinde çocukları öldürürlerdi. Çocuklar daha az sayıda olsa da 15. yüzyılda Azteklerle aşağı yukarı aynı dönemde gelişen 5.000 kilometre güneydeki bir başka imparatorlukta da kurban ediliyordu: İnka İmparatorluğu. İnkalar, tanrıları daha çok memnun edeceğini düşündükleri için en güzel çocukları seçerler ve aileleri çocuklarının seçilmesinden büyük onur duyardı. Yine de hepsinin bu ayrıcalığı hoş karşıladığına inanmak zor.

Ancak İnkalar, kurban vermenin büsbütün daha nazik bir biçimini de uyguladılar: Yürümek. İnka inançları özellikle bilinen bir yazıları olmadığından Aztek inançlarından daha az anlaşılabilir olsa da *zeq* olarak adlandırılan sistemlerinin büyük bir gizli yol ağı olduğu görülmektedir. Bazısı düz, bazısı zikzaklı olan bu yollar İnkaların Cuzco'daki en itibarlı tapınaklarından merkezî yerler boyunca yayılıyordu. Farklı yollar farklı sosyal gruplara tahsis edilmişti ve İnkalar bir nevi *doğaüstü gezi kulüplerini* anımsatan bir şeyin çabalarıyla tanrılarının iyi niyetlerini korumaya çalıştılar. Bu ritüel yollarının bazısı kısaydı, diğerleri ta imparatorluğun sınırlarına dek giden yüzlerce hatta binlerce kilometre uzunlukta idi. Bunlardan biri, çarpıcı 6.739 metre irtifasıyla günümüzün en yüksek arkeolojik alanı olan Arjantin'deki Llullaillaco'nun zirvesinde sona eriyordu. Burada antik bir İnka merkezinin yukarısında arkeologlar, oraya çoktan unutulmuş bir dindar dağcı grubunca yerleştirilmiş bir platform ve tüylerden altına, heykelciklerden gümüş lamalara değin bir dizi kurban objesi buldular.

Bu pratikler daha önce gördüğümüz her şeyden çok farklı görünmektedir. Peki öyleler miydi? Böylece daha önce

sorduğumuz soruya geri dönüyoruz: Erken dönem Amerikan inançları doğu yarımkürede gelişenlerden kökten farklı mıydı? Basitçe cevaplamak gerekirse, *hayır*. Aslında erken dönem Amerikan inançları diğer yerlerdeki inançlara benzerlikleriyle dikkat çekmektedir.

Erken dönemler için bu durum şaşırtıcı değildir. İlk Amerikalıların avcı-toplayıcı Şamanizme inanması son derece doğaldı, çünkü 10.000 yıldan fazla bir süre önce Asya'dan Amerika'ya ilk kez geldiklerinde dini de yanlarında getirmiş olmalıdırlar. Ancak Amerikalılar, Avrasya ve Afrika'daki halklardan tamamen ayrıldıklarında bile son derece benzer inançlar geliştirdiler. Orta Amerikalılar çiftçiler olarak Fırat, Ganj ve Nil'de tahayyül edilenlere benzer tanrılar ileri sürdüler: Hava durumu tanrıları, gezegen tanrıları, hasat tanrıları ve tanrılara adanmış hayvan ruhları vardı. Maya tanrıları Hindu tanrıları gibi ilginç biçimde çelişkiliydi: Aynı anda hem iyi hem kötü, hem kadın hem erkektirler. Mayalar diğerlerinin yanı sıra Mezopotamyalılar ve Çinliler gibi gelecekte haber alabilmek umuduyla tanrıların gönderdiği işaretler için gökyüzünü izlediler. Mayalar, Mısırlılar ve Romalılar gibi önemli bir girişim için hangi günlerin şanslı, hangi günlerin şanssız olduğu konusunda doğaüstü nasihatler aramışlardır. Ayrıca tüm dünyadaki erken dönem tarım halkları gibi erken dönemdeki Amerikalılar da eğer tanrılarını sürekli ritüeller, rüşvetler ve emek yoğun projelerle teskin etmezlerse felakete uğrayacaklarından korkuyorlardı.

Hatta Orta Amerikalılar kendi mutlu ahiret yorumlarını ortaya attılar. Cesur Maya ve Aztek savaşçıları, sonunda çürüyen cesetlerin pis kokusuyla dolu karanlık bir ölümler diyarını boylayacak olan çoğunluğun kaderinden kaçmak için sabırsızlanıyordu, zira onlar cennete alınacaktı. İlginç biçimde düşmanlarınca yakalanıp kurban edilen savaşçılara da böyle bir ahiret vaat ediliyordu. Üstelik, belki da-

ha da şaşırtıcısı, bu vaat çocuk doğururken ölen kadınlar ve boğulup ölen herkes için de geçerliydi. Erken dönemdeki Amerika cenneti görünüşe göre merhametle cesaretin takdirinin bir karışımına dayanıyordu. Ancak Avrasya ve Afrika'daki cennetin aksine erken dönem Amerika mutlu ahiretinde hiçbir zaman bir halk devrimi yaşanmadı. 1.000 yıldan uzun süre sadece seçkin elitlerin tasarrufunda kaldı, çoğunluksa sefil bir ölümler diyarı beklentisine katlanmak zorundaydı. Herkes için cennetin Avrasya ve Afrika'daki evrimi de yüzyıllar sürmüştü. Eğer yerli Amerikalılar daha uzun süre yalnız bırakılsaydı muhtemelen onlar da bir halk cenneti ortaya atacaklardı.

Erken dönemdeki Amerikalıların kan sunusuna duydukları büyük merak bile pek orijinal sayılamaz. Daha önce gördüğümüz gibi örgütlü insan kurbanı günümüz Türkiye-si'ndeki Çayönü'nde İÖ 8000'den itibaren neredeyse kesinlikle gerçekleştiriliyordu, muhtemelen Eriha ve Çatalhöyük dahil diğer pek çok yerde de. İnsan kurban edilmesi yazılı dönemde dahi devam etti, ancak nispeten nadirdi. Genellikle büyük bir efendiye öteki dünyada yardımcıları sağlamak amacıyla gerçekleştirilirdi. Erken dönem Mısır, erken dönem Çin ve Viking mezarlarında kurbanlar keşfedilmiştir. Çaresizlik anlarında rasyonel Yunanlar bile bu uygulamaya başvurmuş, İÖ 480'deki Salamis Savaşı'ndan önce üç esir Persli'yi öldürmüşlerdir. Erken dönemdeki Amerikalılar kan sunumunu diğerlerinden düpedüz daha ileri götürmüştü.

Benzer biçimde Orta Amerika'nın top oyunu, ilk defa Etrüsklerce büyük bir adamın cenazesini anmak için tertiplenen bir uygulama olan gladyatör savaşlarını etkilemiştir. Romalılar döneminde bu dövüşler bir eğlence ve ayrıca ulusal sertlik gösterisi türü olsa da Roma arenasının atmosferi muhtemelen bir Maya top sahasının çevresindekinden pek farklı değildi: İzleyicilerin biraz kâr edebilmek umuduyla

seçtikleri taraf için tezahürat yaptıkları, kan ve kumarın sarhoş edici bir karışımı.

Mayaların yaptığı gibi zamanı farklı dönemlere bölmek Hinduizmden Hristiyanlığa kadar birçok diğer dinde yaygındı, geleceği tahmin etmeye çalışmaksa adeta evrensel bir olguydu. İnkaların zeq sisteminin bile tamamen özgün olduğu iddia edilemez. Hindulardan kutsal mekânlarını ziyaret eden Sihlere, Hac için Mekke'ye yolculuk eden Müslümanlardan Santiago de Compostela gibi hac yerlerine yürüyen Hristiyanlara değin dindar gezginler tüm dünyada bulunabilir. Erken dönemdeki Amerika dinsel mimarisi bile diğer yerlerdekileri andırmaktadır. Meksika'nın Teotihuacán şehrindeki, Maya şehri Tikal'daki ya da Peru, Chan Chan'daki piramitlerin; Mısır'daki piramitlerin ya da Mezopotamya'daki zigguratların kuzenleri olduğu kolayca anlaşılmaktadır.

Dolayısıyla sonuç olarak Çin'deki ve Amerika kıtalarınındaki inançlara göz atmak hiç de özgün varlıklar olmadığını göstermektedir. İnsanları belirli yöntemlerle beslenip hayatta kalmaya çalışacakları belirli bir duruma koyun, kabaca aynı şeylere endişelenip benzer inançlar icat ederek kendilerini güvenceye almaya çalışacaklardır. Tüm bunlar da dinin en çok kaygılandığımız şeyleri yansıtan bir nevi ayna olduğu düşüncesini kanıtlar gibi görünmektedir.

İlk başta tanrıları nasıl ve neden icat ettiğimize baktık. Budizm, Hristiyanlık, Musevilik ve İslâm dahil günümüzde inanca egemen olan dinlerin çoğunun doğuşunu izledik. Başka anlatacak bir şey var mı? İnsan tahayyülü yerinde duramaz. Son zamanların en yıkıcı olaylarının çoğuna neden olacak yeni icatlar yoldaydı. Bunların, dinsel tahayyülün yasaklandığı yerlerde ortaya çıkmasıysa şaşırtıcıydı.

YERALTINDAN İCATLAR

Ölülerin Yakıldığı Odun Yığınının Giden Yol Boyunca Gülmek

1022 yılında Aréfast isimli bir şövalye, yazmanı Heribert'le birlikte görünüşte yeni dinsel hikmetler edinebilmek amacıyla Fransız şehri Orléans'a yolculuk etti. Ne var ki, Aréfast'ın ziyaretinde kolay anlaşılır bin yan yoktu. Aradığı kişiler arasında Fransa kraliçesinin eskiden günah çıkardığı papaz da vardı ve Katolik Kilisesi'nin temel inançlarını reddeden küçük bir gizli grup teşkil ediyorlardı.

Bu grup, İsa'nın öldükten sonra yeniden dünyaya geldiğini ya da Aşai Rabbani ayini esnasında dirildiğini kabul etmeyi reddediyordu. Kilise'nin Tanrı'ya ulaşmanın tek yolu olduğunu da kabul etmiyorlardı. Ona *içsel aydınlanmayla* doğrudan ulaşabileceklerine ve hatta icat ettikleri dokunma ritüeliyle birbirlerini günden güne arındırabileceklerine inanıyorlardı. Aslında bu grup Kilise'yi en temel rolünden yoksun bırakmıştı: Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olma. 11. yüzyıl Avrupalılarının gözünde böylesi düşünceler açık bir sapkınlık örneği idi.

Eğer Orléans grubunun sırları varsa Aréfast'ın da vardı. Çoktan muhaliflerin görüşünü benimsemiş olan yazmanı Heribert, efendisinin inancını değiştirmekte de başarılı olduğuna inanıyordu. Ancak Aréfast ikili oynuyordu. Fransa kralı Sofu Robert'le ve Chartres'teki Kilise idari makamlarıyla gizlice temas kurmuştu. Aréfast onların onayıyla, bu Kili-se düşmanlarının kökünü kazımak için kendini gizliyordu.

Şövalye, Orléans'ta sapkınların güvenini kazanmış, onlar da Aréfast'a inançlarını açıklamıştı. Sonra Aréfast tuzağını kurdu. İsteği üzerine birçok piskopos gizlice Orléans'a seyahat etti. Kuşkusuz sapkınlık şaibesinin kendilerini de tehdit edebileceğinden korktukları için Fransa kralı ve kraliçesi –Constance– de yola çıkmıştı. Sonuçta bu grubun lideri olan Stephen, Constance'ın bir zamanlar günah çıkardığı papazdı. Kraliyet çifti vardıktan bir gün sonra sayıları yaklaşık 20'yi bulan tüm grup kraliyet memurlarınca sık sık gittikleri yerde tutuklanıp zincirlenerek yargılanmak üzere yerel kiliseye götürüldüler. Kral ve kraliçenin nezaretinde önce kendilerine yönelik suçları reddettiler ama sonra Aréfast gizlendiği yerden çıkıp onları alenen suçlayınca küstahça hepsini kabullendiler. Aralarındaki rahiplerin cübbeleri çıkarıldı, ceza çağırıyordu. Kraliçe Constance açısından bir de kişisel *intikam* söz konusu olacaktı.

Kralın emri üzerine Kraliçe Constance, halkın onları kilisenin içinde öldürmesini durdurmak için kilise kapılarının önünde durdu ve grup kilisenin ortasından çıkarıldı. Grup dışarı çıkarılırken kraliçe elinde taşıdığı şeyle Stephen'in gözünü çıkardı. Grup şehrin surlarının dışına çıkarıldı, bir kulübede büyük bir ateş yakıldı ve... Tanrı'nın isteğiyle tövbe eden bir yazman ve bir rahibe dışında... hepsi yakıldı.¹

1 Paul of Saint-Père de Chartres'tan akt. Edward Peters, *Heresy and Authority in Medieval Europe: Documents in Translation*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1980, s. 71.

Bu, sapkınların Batı Avrupa’da infaz edildikleri neredeyse ilk örnekti. 700 yıl önce sadece bir örnek daha yaşanmıştı: Manicilikle suçlanan İspanyol piskopos Priscillian. Orléans idamları şaibeli yeni bir modanın başlangıcını teşkil etmiş ve sonrasında birçok kişi yakılmıştı. İnsan neden sapkınlıkla suçlanma riskini almayı seçer diye sorabiliriz. Kilise’nin ve devletin gücü neden kışkırtılsındı ki? İnsan neden kendini Hıristiyanlığın inanç denetimi saplantısında yanlış tarafta konumlandırırdı? Daha da tuhafı tövbe edip kendini kurtarabilecekken bir inanç tutturup korkunç bir ölüme maruz kalmak nedendi? Bir rivayete göre Orléans grubu yakılmak üzere odun yığınınına bağlandığında gülüyor, kaderlerini neşyle karşılıyordu.

Çağdaş kaynaklar sapkınların neden böyle davrandığına dair pek aydınlatıcı değildir. Bu sorunu önemli bulmazlar. Aréfast’ın Orléans grubunu ele vermesi konusundaki temel kaynak –Paul (Saint-Père de Chartres)– sadece “şeytanca bir sapkınlığın tuzağına düştüklerini” belirtmektedir. Bu kaynağın yazarının kaygısı sapkınları anlamak değil, şeytanın onları kötülüğe çektiğini göstermekti. Başka analize gerek duyulmuyordu. Günümüzde biraz daha fazlasını yapabiliyoruz. İnsanların ateşte yakılma riskini alma nedenleri benimsedikleri inançlara göre büyük değişiklik gösteriyordu. Elbette bu grupların hiçbiri kendini sapkın olarak görmüyordu, onlara bu yaftayı yapıştıran Kilise’ydi. *Dini muhalif* günümüzün bakış açısından daha makul bir isimlendirme olurdu. Doğru yöntemin kendi Tanrı’ya ibadet yöntemleri olduğuna ve onlara cennette bir yer sağlayacağına, bu arada resmî Kilise’yi izleyenlerin de talihsiz olduklarına inanıyorlardı.

Bir grup ateşte yakılma riskini aldı, çünkü kendilerini *tan- rısal/ilahi* (divine) olarak görüyorlardı. Transa girerek Tanrı’ya ulaşabileceklerine ve ona İsa’nın olduğundan daha yakın olduklarına inanıyorlardı. Bu inançlar, Kilisece “özgür

ruhun sapkınlığı” olarak suçlanan olgunun kalbinde yatıyordu. İlk kez 13. yüzyılın başında beliren bu isim Paris’teki 14 kişilik bir rahipler grubuna verilmiş, bu grup fikrinden dönen üç kişi dışında 1209’da yakılmıştı. Ancak bu grubun inançları bundan çok çok daha eskiydi.

Onlar pek çok açıdan, şamanların transa girerek hayvan ruhlarıyla temasa geçtikleri çok eski dinin doğrudan devamı olarak görülebilirler. Mistisizm olarak bilinen bu yoğun kendini kaybetme birçok dinde kendine yer bulacaktı. Erken dönem Hristiyanlıkta kendisini “bilmediği dilde konuşmak” olarak göstermiştir: Görmüş olduğumuz gibi insanlar Kutsal Ruh’la dolduklarına inanarak anlaşılmaz biçimde yüksek sesle bağıra çağıra konuşuyorlardı. Kilise’nin böyle bir davranışla sorunu yoktu. Ancak meraklılar işleri büsbütün ileri götürüp kendilerinin bizzat tanrısal olduğunu varsayınca durum değişti. Bu düşünce Kilise’ye her açıdan meydan okuyordu. Eğer Tanrı içinizdeyse Tanrı’yla aranızda aracı olarak neden piskoposlara ihtiyaç duyacaksınız ki? Tanrısal olma fikri de çok eskiydi. Mısır firavunları kendilerini tanrısal olarak görüyorlar, başta Platon olmak üzere Yunan filozofları insanların içinde tanrısal olduğunu ileri sürüyor ve Gnostik Hristiyanlar kendilerinin Tanrı’ya benzer olduklarını varsayıyorlardı. Görünüşe bakılırsa Orléans’taki talihsiz grubun da benzer fikirleri vardı.

Kilise’nin, bu inançtaki insanların kendilerine verdikleri isimle Ruhun Gizi’nin üstesinden gelmesinin son derece zor olduğu görülecekti. Paris’teki yakımlara rağmen bu akım Avrupa çapına yayılmış ufak, yoğun gruplar halinde yedi yüzyıl sürdü: Bu durum gün yüzüne çıkarılmalarını zorlaştırıyordu. Bu gruplarda genellikle tanrısal olarak görülen bir karizmatik ve de onun gibi olabilmek umuduyla uzun, küçültücü bir mutlak itaat çırağına katlanan fanatikler olurdu.

İnsanlar neden böyle gruplara katılarak hayatlarını riske atıyordu? Yaşadıkları dar görüşlü muhafazakâr dünyaya karşı duydukları *hüsran* temel bir gerekçe olabilir. Sapkın sayılan gruplardan farklı olarak, Ruhun Gizi çoğunlukla eğitilmiş ve varlıklıydı. Onlar günü kurtarmaktansa hayatlarından bir şeyler bekleyen insanlardı. İnançları özgür hissetmelerine olanak tanıyordu. Tanrısal ve dolayısıyla kusursuz olduklarından kendilerini azizlerden, meleklerden ve hatta bazen İsa'dan bile üstün hissediyorlardı. Ayrıca *günah işleyemezlerdi (could not sin)*. Aslında Hristiyanlık kurallarına itaat şeytanın bir işareti olduğundan Ruhun Gizi *günah işleme görevleri (duty)* olduğunu düşünüyordu. Bu düşünce açıkça, seçtikleri herkesle cinsel ilişkiye girebilecekleri ve girmeleri gerektiği anlamına geliyordu. Grupları bir nevi Ortaçağ serbest aşkının keyfini sürüyordu.

Aynı zamanda sevdikleri her şeyi *almaları* gerekiyordu. Ruhun Gizi, her şeyi Tanrı yarattığından ve onlar da Tanrı olduğundan her şeyin kendilerine ait olduğu sonucuna varmıştı. 1393'te yakılan eski keşiş Mainzlü Martin yalan söylemeye, çalmaya, bir tavernada yiyip içip hesabı ödememeye ve karşı gelen herkesi dövmeye ya da öldürmeye sonuna kadar hakları olduğuna inanıyordu. Yani bireylerin gerçek potansiyellerini keşfetmelerini ve sürünün baskılarına direnmeyi teşvik eden bu olgu günümüzde zihinleri cezbetmeye devam eden iki dünya görüşünün öncüsü olarak görülebilir: Anarşizm ve romantizm.

Kilise'nin sapkın olarak damgaladıklarının çoğunun dünya görüşü son derece basitti. Kilise'den nefret ettikleri için –sapkınlığın tanımı– nüfuzunu kabul etmeyi reddediyorlardı. Kızgınlıkları genelde para, güç ve cinsellik meselelerine dayanıyordu. Sapkınları yakmaya başladıkları 11. yüzyıl itibarıyla Kilise, Batı Avrupa'nın en büyük toprak sahibi ve vergi tahsildarı olmuştu. Rahiplerin çoğu Kilise halkın-

dan olmayan insanların ödediği onda bir vergisi (*tithes*) sayesinde büyük bir rahatlık içinde yaşıyordu. Rahipler alenen metresleri ve gayrimeşru çocuklarıyla yaşıyordu. Kimileri küçümsedikleri Kilise'yi Tanrı'nın tasvip ettiğine inanmakta zorlanıyordu. Yani Kilise onlar için tüm dinlerin en gerekli ürününü sağlamakta başarısız olmuştu: Güvence. Eğer Tanrı Kilise'nin tarafında değilse o zaman insanları nasıl cennete sokacaktı? Sonuç bir nevi *cennet paniği* idi.

Bu düşünceye ilk başta neden olanın bizzat Kilise olması son derece tuhaftır. Kilise kendini arındırdığında, sapkın hareketler kayboldu. Kilise liderleri yozlaşmayı görmezden geldiğindeyse ihtilaflar büyüdü. Yani 500 yıl boyunca Kilise ve muhalifleri bir nevi *iki kişilik tango* yaptılar. Bu dans, Papalık Roma'daki bir dizi dikkat çekici biçimde ahlâkı bozuk Papa ile kendini itibarsızlaştırdığında, yaklaşık olarak 1050'de başladı ve kana susamış bir genç olan IX. Benedict'in Papalığı satın sonra fikrini değiştirip geri almasıyla zirveye ulaştı. Tepkiler geldi ve bir grup idealist eski keşiş Papalığın denetimini ele geçirip Gregoryen Reformları olarak bilinen büyük bir temizlik başlattı. Rahiplerin metreslerle yaşaması –hiçbir zaman meşrulaştırılmayıp yüzyıllar boyu sessizce göz yumulmuştur– uygulamasını yasakladılar. Kilise'nin servetine ve yozlaşmasına saldırdılar. En ilginç, daha yoksul meslektaşlarının ve hatta Kilise'den olmayanların ruhban sınıfının zenginlerine saldırılarını teşvik ettiler. Kilise bir nevi *Maocu Kültürel Reform* ile aşağıdan ve dıştan temizlenmişti.

Temizlik esnasında neredeyse hiç dinsel muhalefet görülmedi. Kilise zayıflamaya başladığıdaysa sorunlar baş gösterdi. Ruhban sınıfının yoksul ve iffetli olmasını talep etmek için cesaretlendirilen bazı Hristiyanlar, Kilise 1100 itibarıyla daha savruk yollara sapınca sessiz kalamadılar. Sapkın hareketler canlandı. Bunların en kötü şöhretlilerinden biri

1112'de Alçak Ülkeler'de² (*Low Countries*) başladı ve halk, bir rahibi Antwerp'te metresiyle yaşadığı için alenen suçlayan Tanchelm isimli güzel konuşan gezgin vaizi dinlemek için buraya akın etti. Tanchelm, halka Ayin'e gitmemelerini ve aşar vergilerini ödememelerini (daima popüler bir öneri olmuştur) söyleyerek saldırılarını tüm Kilise'yi hedef alacak biçimde genişletince Utrecht bölgesinde adeta kral gibi oldu; sancağını taşıyan silahlı bir korumayla yolculuk ediyordu. Gücü arttıkça kendine güveni de arttı ve Ruhun Gizi gibi kendisinin tanrısal ve İsa'yla denk olduğuna karar verdi. İddiasını örneklendirmek için Bakire Meryem'in tahta bir heykeliyle nişanlandığı bir merasim bile gerçekleştirdi. Müritleri bu davranışı son derece doğal karşılamış ve biraz rahatsız edici biçimde kutsal su gibi içmek için kullandığı banyo suyundan şişelercesine rağbet göstermişlerdi. Onların gözünde, kendisinininkinin tek gerçek Kilise olduğunu iddia eden Tanchelm, esas Kilise'den çok daha ikna edici bir cennet yolu sunmaktaydı. Ölümü kanlı olsa da (bir rahip tarafından öldürülmüştü) ve resmen gözden düşse de bir süre daha itibar görmeye devam etti.

Tanchelm, halkı Tanrı'ya İsa kadar yakın olduğuna ikna ederek cennet paniğini yatıştırmıştı. Ancak daha birçok tesselli imkânı vardı. Bazıları daha önceki bir bölümde gördüğümüz gibi müritlerine cennet yerine Kilise'nin hiçbir yardımını olmadan gerçekleşecek, dünyanın pek yakındaki sonu biçiminde tamamen farklı bir alternatif sunmaktaydı. Bazıları daha bilge bir tutum takınarak Tanrı'yla *sözleri vasıtasıyla* –Kitabı Mukaddes– doğrudan iletişim kurduğunu iddia etti. Bu dönemde Tanrı'nın sözlerine erişim kazanabilmek kolay değildi. Ortaçağ'da Avrupalıların çoğu okuyamıyordu, Kitabı Mukaddes ise sadece Latince dilinde mevcuttu. Bu durum

2 Özellikle Hollanda ve Belçika'yı içeren kuzeybatı Avrupa'da Ren Nehri delta-sında yer alan bölge – e.n.

rahiplerin son derece işine geliyordu, çünkü böylece tüm teolojik konularda her şeyin denetimine kuvvetlice sahip oluyorlardı. Rahipler yüzyıllar boyunca, bir düzine yazarın derlediği kitaplardaki kaçınılmaz biçimde sorunlu ya da çelişkili bölümleri yok sayarak kutsal metinlerle bir nevi seç karıştır uygulamasına gidebilirdi.

Ortaçağ'da uğraşış Kitabı Mukaddes'in üstesinden gelen ilk Avrupalı, dindar fakat eğitimsiz Lyonlu bir işadami olan Peter Waldo idi. 1170'lerde servetini verip yoksulluğu seçmiş, Lyons caddelerinde vaaz vermeye başlamış ve dinini daha iyi anlayabilmek amacıyla Kitabı Mukaddes'i yerel Provans Fransızcasına tercüme etmeleri için bilginleri görevlendirmişti. Biraz bilginin bile tehlikeli olduğu kanıtlandı. Waldo'nun az eğitilmiş müritleri olan Waldensianlar, Kitabı Mukaddes'i kendileri tefsir edebileceklerini keşfetmenin heyecanı içinde kısa zamanda Kilise'yi yozlaşması yüzünden eleştirmeye başladılar. Bu hareketin sapkın olduğu ilan edildi ve 300 yıl daha varlığını sürdürse de mensupları Kilise'nin onları gün yüzüne çıkarıp yakma girişimleriyle gitgide daha fazla –nedenini anlamak zor değil– karşı karşıya kaldılar. Böylece sonunda bir nevi gizli topluluğa evrildi: Çoğunlukla Karpat Dağları'nda gizlenen, ihanet etmeyi planladığından şüphelenilen herkesin öldürüldüğü, peşlerine düşülen, yeraltı Kitabı Mukaddes okuma grupları topluluğu.

Bu dönemde ortaya çıkan başka bir grubun yaklaşımı büsbütün daha hırslıydı. Kilise'yi *bir başkasıyla değiştirmeyi* amaçlıyorlardı. Böylece Ortaçağ'ın sapkın hareketlerinin kuşkusuz en tuhafına geldik: Katharlar. Katharlar, ilk defa 10. yüzyılda Bulgaristan'da ortaya çıkan Bogomil hareketinin Batı Avrupa koluydu ve kendilerini Hristiyan sapsalar da pek öyle görülüyorlardı. Dünyalarının şeytanla bu kadar dolu olmasına çok şaşırarak radikal Bogomiller, –kendile-

rinden önceki Zerdüştler, Maniciler ve Gnostik Hıristiyanlar gibi– bu dünyanın bir değil iki Tanrı tarafından yaratıldığına kanaat getirmişlerdi: Bu Tanrıların biri iyi, biri kötüydü. İlaveten iki yaratılışa, iki cennete, iki yeryüzüne, iki sonsuz dünyaya ve iki tür meleğe inanıyorlardı.

Katharcılık 11. yüzyılın sonlarında Languedoc'ta (Fransa) ve Kuzey İtalya'da piskoposları ve kendi yapısıyla rakip bir kilise oldu. Onu bu kadar cazip kılan neydi? Cazibesinin bir kısmı hiç kuşkusuz [esas] Kilise olmamasında yatıyordu. Katharcılık ruhban sınıfının dünyeviliğinden sıkılıp Kilise'nin insanın cennete girmesine yardımcı olabileceği iddiasından kuşku duyan herkese olağanüstü erdemini cazibesini sunuyordu. Katharların gayet uygun bir biçimde Kusursuz (*Perfect*) adı verilen ve nefis hâkimiyetleri Pavlus'un ilk Hıristiyanlarını bile aşan elitleri vardı. Kusursuzlara her tür cinsel ilişki yasaktı. Evlilerse ya eşlerini terk etmeli ya da onlarla yaşarken cinsellikten katien uzak durmalıydı. Sürekli oruç tutan –incelikleri ve solgun benizleriyle ünlüydüler– Kusursuzların, dolaylı yollardan bile olsa cinsellikle üretilen gıdaları yemeleri yasaktı; bu da et, yumurta ve peynir yememek demekti (ancak zayıf üreme anlayışları sayesinde Kusursuzların cinsellik olmadan, su tarafından yaratıldığına inandıkları balığı yemelerine izin vardı). Kanaatkârlıklarını neticesinde Tanrı'nın böylesine şaşırtıcı derecede kasvetli bir yaşam tarzını sürdürebilen herkesi kutsamış olması gerektiğine inanan taraftarlar kazandılar.

Katharcılık akıllıca davranarak bu kadar bağınaz zihniyette olmayanlara ikinci ve daha az talepkâr bir rejim sunuyordu. Kusursuz Olmayan Katharlar, ölüm döşeklerinde *consolamentum* olarak bilinen bir merasimle Kusursuz olmak koşuluyla istedikleri zaman cinsel ilişkiye girebilir ve et yiyebilir, yine de Kathar cennetine ulaşabilirdi. Bir şeyler yanlış gider de Kusursuz olamadan ölseler bile yine de umut vardı,

çünkü Katharlar reenkarnasyona inanıyordu. Sonraki hayatta onları yeni bir şans bekliyordu.

Ancak Katharcılık bazı açılardan şaşırtıcı derecede hiç güven vermeyen bir dindi. Popüler olma nedeni muhtemelen gizliliğinden kaynaklanıyordu. Sadece Kusursuzlar, en azından cesaret kırıcı olduğunu söyleyebileceğimiz tüm doktrin silsilesinden haberdar oluyordu. Kendini dünyevi zevklerden tamamen çekmiş birinin bile cennetteki yeri garanti değildi. Buna neden olan Katharların tuhaf yaratılış hikâyesi yorumudur. Birçok farklı biçimi olan bu anlatıya göre, yaratılıştan kısa süre sonra kötü Tanrı İblis [Satan] cenneti işgal edip daha önce cinsiyetsiz olan melekleri cinsel kimliği olan, insan bedenlerine hapsetti. Katharlar consolomentum'dan sonra insan bedenlerinden kaçıp ilk baştaki, melek hallerine döndüklerine inanırlar. Ancak ne yazık ki, İblis'in değiştirerek bozduğu meleklerden biri olup olmadıklarından emin olamazlar. Melek bile olmayabilir, İblis eliyle onun tuhaf yaratılışında yaratılmış bir şeytan olabilirlerdi. Eğer iyi Tanrı tarafından yaratılmış bir meleklerse öldükten sonra Kathar cennetine geçeceklerdi. Ancak bir şeytan idiyseler, sonsuza dek cehennemde kalacaklardı.

Kusursuzların uykularını kaçıran tek korku bu değildi. Aynı zamanda sürekli *bir başkasının yaptığı* bir şey yüzünden cennet dışı kalabileceklerinden korkuyorlardı. Kathar günahları müthiş derecede kesindi. Katharlar için tüm fani günahlar eşit derecede vahimdi. Cinayete teşebbüs etmekten yumurta yemeye dek tüm ihlaller insanın cennete girmesine bir engel teşkil edecekti. Kathar dinsel kuralları bu katılığı daha da endişe verici kılıyordu. Bu kurallara göre her Kusursuzu ancak bir başka Kusursuz yaratabilirdi. Dolayısıyla Katharların intikal çizgisi Hristiyan Kilisesi'ndeki rahiplerin el vermesine çok benziyordu. Ancak Kilise'nin aksine Katharlar eğer bir Kusursuz, doğru yolda tökezlerse o zaman bir ne-

vi zincir reaksiyonu ile onun yarattığı tüm Kusursuzların ve dolayısıyla onların el verdiklerinin de *düşeceğine* inanıyorlardı. Aslında Kathar Kilisesi'nin tüm kanadı, birisi bir yerlerde peynirden bir ısırik aldı diye meşruiyetini kaybedebilirdi.

Böyle bir şey yaşandı. 1167'de Nicetas isimli Bulgar bir Bogomil, hem İtalya'daki hem de Languedoc'taki Katharları bu inancın yeni ve radikal bir biçimine döndürmüştü. Ancak kısa süre sonra başka bir Bogomil gelip Nicetas'a *consolamentum* veren Kusursuz'un bir kadınla şüpheli durumda yakalandığına dair vahim haberi getirmişti. Batı Avrupa Katharcılığı tek bir darbeye akıntıya kapılmıştı. Languedoc Katharları akıllıca davranarak bu haberi basitçe görmezden gelmeyi seçseler de İtalya'dakiler çok ciddiye aldılar. İtalyan şehirlerinden delegasyonlar yeniden *consolamentum* alabilmek için doğuya yolculuk ettiler. Ne yazık ki, ritüeller Bogomilizmin farklı kollarından Kusursuzlarca gerçekleştiriliyordu. Aralarında diğer açılardan şiddetli rekabetler olan İtalyan şehirleri şimdi rakip Kathar mezheplerini ağırlayarak sapkınlıkta da rekabet ediyordu.

Ancak sonunda Katharların çöküşüne yol açan şey bölünmeleri olmadı. Neden, onlara karşı başlatılan ve etkili olmaktan ziyade gaddarca olan askerî sefer de –Albigeois Haçlı Seferi– değildi. Katharların mağlup olma nedeni Kilise'nin yeniden kendini arındırmasıydı. 1210 ila 1216'da iki yeni manastır düzeni doğdu ve bunların her ikisi de en basit yoksulluk yaşamına adanmıştı: Fransiskanlar ve Dominikanlar. Kilise'nin imajı kısa zamanda iyileşmeye başladı. Dominikanlar bilhassa Katharları mağlup etmek üzere kurulmuştu. 1230'ların başlarında Papa IX. Gregorius, bu tarikatın üyelerinin çalıştırıldığı ve sapkınlığı yok etmeye adanmış yeni bir kurum yarattı: Engizisyon. Languedoc ve Kuzey İtalya'daki halk yavaş yavaş Kathar cenneti umutlarından vazgeçmeye başlamıştı, bunun nedeni nispeten nadir gerçekleştirilen

yakmalar değil yavaş yavaş yıpranmış olmalarıydı. Engizisyon, Katharların faaliyetlerinin kayıtlarını çok titiz bir biçimde tuttu, onları hapse attı, mallarına el koydu, çalışmalarını yasakladı ve kıyafetlerinin üzerine sarı haçlar takma zorunluluğu getirerek onları aşağıladı. 1300 itibarıyla Katharlık tamamen bitmişti.

Bu dönemden itibaren her yerdeki sapkınlıklar gerilemeye başladı. Ancak Kilise'nin kendini arındırması uzun sürmedi. 1309'da Papa V. Clemens, Papalığı Roma'dan önde gelen rahiplerin yüz kızartıcı biçimde lüks içinde yaşadığı Avignon'a taşıdı. Büyük Bölünme'nin (*Great Schism*) tuhaf olayları Kilise nüfuzunu daha da zayıflatmış ve 1378'den sonra önce iki, sonra da üç kişi sadece kendilerinin gerçek Papa olduğunu ileri sürmüştür.

Tam bu sıralarda, Avrupa'nın o zamana değin en sıkıntılı dinsel konformistliğini sergileyen bölümü sapkınlık tartışmasına dahil oldu: İngiltere. Burada Oxfordlu bilim adamı John Wycliffe, Kilise'yi eleştirip Kitabı Mukaddes'i İngilizceye tercüme ettirerek Peter Waldo'nun örneğini izledi. Kendi yatağında huzur içinde ölmeyi beceren fakat daha sonra sapkın ilan edilen Wycliffe, Waldensianları çok andıran ve küçük, gizli, zulüm gören Kitabı Mukaddes okuma grupları olarak devam eden bir akıma esin kaynağı olmuştu: Lollardlar. Ancak Wycliffe'in Kilise'yi kınamasının başka ve çok daha kışkırtıcı bir etkisi oldu. Biraz şaşırtıcı biçimde 1.000 kilometre güneydoğudaki Bohemya'da destekçiler bularak Avrupa'nın en büyük sapkınlık patlamalarından birine neden oldular. Wycliffe'in öfkesi Alman hâkimiyetindeki ruhban sınıfının rüşvet yemesinden bıkip usanmış olan Çekler üzerinde çok etkili olmuştu. Çek dinî lideri Jan Huss, 1415'te Kilise'nin Engizisyon üyelerince aldatıcı bir biçimde yakalanıp, yargılanıp yakıldığında Bohemya, Roma Kilisesi'nden ayrıldı.

Ülke, Engizisyon'un denetiminden çıkınca kısa zamanda

bir nevi, *muhaliif dinin Büyük Merkez Istasyonu*'na dönüştü: Waldensian Kitabı Mukaddes okurları, servetin günahkârlığından kaçabilmek için kendi çiftliklerini yakıp yıkan kıyametçi, eşitlikçi Taborlularla yan yanaydı. Ademciler (*Adamites*) isimli grup, Ruhun Gizi gibi tanrısal ve İsa'ya üstün olduklarına inanıyordu. 1421'de Nezarka Nehri [Çek Cumhuriyeti] yakınlarında kamp kurmuşlardı. Burada çıplak dolaşıp serbest aşkın keyfini sürüyorlardı, kendilerini mülkiyetten tamamen arındırmış, kendi başlarına ilan ettikleri bir kutsal savaşta yiyecek için civar köyleri yağmalıyor ve ellerine geçen herkesi öldürüyorlardı ki, dehşete kapılan Taborlularca öldürdüler.

Ancak Kilise'nin dinsel muhaliflerin en çok saldırılarına maruz kaldığı 15. yüzyılda bile Avrupalıların büyük çoğunluğu kusurlarını görmezden gelip cennet yolunu sessizce kabullenerek Kilise kurallarına riayet etmeye devam etti. Çoğu kimse Kilise'yi kuvvetli takvayla izledi. Çek Husçu kuvvetlerin yenildiği 1450'lerin başlarından sonra neredeyse tüm Avrupalılar Kilise'nin dünya görüşünü kabul ediyordu. Sapkın akımlar sinmişti, öyle ki, Engizisyon işsiz kaldı (bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi bunun talihsiz sonuçları olacaktı). 16. yüzyıl başlarken Kilise yüzyıllardır olmadığı kadar kendinden emindi.

Bunun akılsızca bir kendine güven olduğu görülecekti.

Pandora'nın Kutusunu Açmak

Martin Luther, 31 Ekim 1517'de Wittenberg'deki kale kilisesinin kapısına yürüyüp Kilise uygulamalarını öfkeyle kınayan bildirgesini astı. Bu, daha sonra okul kitaplarında binlerce kişinin anacağı bir eylemdi, ancak o dönemde eğer eyleminin tüm sonuçlarından haberdar olsaydı Luther hem çok şaşırırdı hem de canı ciddi biçimde sıkılırdı.

Luther birçok açıdan tanıdık bir simadır. Bir peygambere çok benziyordu: Karizmatik, inatçı ve görüşlerine muhalefet eden herkese karşı şiddetli derecede saldırgan. Luther'in öteki peygamberler gibi sadık müritlerden oluşan bir grubu vardı ve yemeklerde açıkladığı kayda değer görüşlerini not ediyorlardı. Bu notlar Luther'in ölümünden sonra *Sofra Sohbeti* (*Table Talk*) başlıklı bir ciltte toplandı. En önemlisi de Luther, Tanrı'nın beklentilerinden tehlikeli biçimde saptığına inandığı dönemin dinsel kuruluşuna –Katolik Kilisesi– dair peygamberce bir hayal kırıklığı içindeydi. Ancak daha önceki peygamberlerin çoğunun aksine ölümü şiddet sonucu ve vaktinden erken olmadı. Ama ona yakındı. Roma Kilisesi bir fırsatını bulsaydı hiç kuşkusuz Luther'i kazıkta yakardı.

Uzun zamandır cennet paniği ve kendi tinsel yeterliliğiyle ilgili kuşkulardan mustarip olan Luther, Pavlus'un Romalılara mektubundaki bir bölümü idrak ettiği o çok önemli anda peygamberlik yoluna girmişti:

... Müjde iman eden herkesin –önce Yahudilerin, sonra Yahudi olmayanların– kurtuluşu için Tanrı gücüdür. Tanrı'nın insanı akladığı, Müjde'de açıklanır. ...Yazılmış olduğu gibi, "İmanla aklanan yaşayacaktır." (Romalılar 1:16-17)

Çok ferahlayan Luther, *inancın tek başına* onu cennete götürmeye yeterli olduğuna kanaat getirdi. Ancak keşfi, herhalde onun hayal ettiği kadar radikal değildi. Luther, diğerlerinin yüzyıllardır yapmakta olduğu şeyin teolojik gerekçesini bulmuştu: Cennete yeni bir giriş kriteri. Bunu yaparken Kilise'nin rolüne meydan okuyordu. Eğer inanç tek başına insanı günahattan arındırmaya yeterliyse rahiplerin kurallarına ne gerek vardı? Bu, bir sapkının zihniyetiydi ve daha eski zamanlarda yaşasaydı Luther'in kariyeri fazla uzun sürmez-

di. Böyle olmaması büyük ölçüde iyi zamanlamasından kaynaklanıyordu.

Yüzyıl önce Husçu Bohemya’da gerçekleşen Kilise’ye karşı son büyük ayaklanmadan beri Avrupa önemli ölçüde değişmişti. Luther’in zamanında matbaa artık iki nesildir mevcuttu ve gitgide daha çok Avrupalı kitapları hem alabiliyor hem de okuyabiliyordu. Luther’in Wittenberg Kilisesi’nin kapısına bir nüshasını çivilediği kendi *Endüljansların Kuvvetine ve Etkinliğine Dair 95 Tez*’inden daha da önemlisi pek o kadar etkileyici olmayan biçimde nüfuzlu tanıklara yolladıklarıydı. Bizzat Luther bile etkilerinden hayrete düşmüştü. Latince yazılmış olmalarına rağmen tezleri iki hafta içinde tüm Almanya’da, bir ay içindeyse bütün Avrupa’da bilinir olmuştu.

Ancak Almancaya tercüme edildikleri zaman, modern tabirle, *viral biçimde yayılıverdiler*. Almanya boyunca şehirlerde üst üste baskılar yapan metinler caddelerde satılıyor, konaklarda ve işyerlerinde yüksek sesle okunuyordu. Kilise kendi broşürleriyle karşılık verse de Luther’inkiler –öyle tutkulu, öyle basit bir dille yazılmış, öyle öfkeli– çok daha ikna ediciydi ve onu Kilise idari makamlarından koruyacak olan Alman prenslerin desteğini kazandı. Bin yıldan uzun süredir inanç denetimini elinde tutmayı başaran Kilise, birkaç ay zarfında Kuzey Avrupa’nın çoğundaki denetimini kaybetti. Yerel yöneticilerin desteği olmaksızın adeta güçsüz kalmıştı.

Luther’in Avrupa’daki inançları *nasıl* değiştirdiğine yeterince değindik. Böyle bir kitap için esas soru Luther’in *hangi* inançları getirdiğidir. Hiç gerçekten yeni olan bir fikir bulmuş mudur? Luther’in böyle bir niyeti yoktu. Konfüçyüs ve İsa’dan Muhammed’e değin ondan önce dünyayı değiştiren birçokları gibi Luther de kendisini, dini geçmişe götürmeye çalışan bir muhafazakâr olarak görmekteydi. Tezlerinin kaynağı, Kilise’nin kısmen Roma’daki Aziz Petrus Bazilika-

sı'nın yeniden inşasını karşılamak üzere başlattığı para toplama planına duyduğu tiksintiydi. Bir nevi satıcı keşiş olan Johann Tetzel, Almanya'yı turlayarak insanlara ölü yakınlarını Araftan çıkarmayı satın alma şansı öneriyordu. Kalabalıklar şu meşhur sloganla tavlıyordu: "Demir para kasada ne zaman şingirdarsa işte Araftan o anda bir ruh çıkar."

Kilise'nin bu yozlaşmasından –adil olmak gerekirse 1517'deki durum önceki dönemlerden daha kötü değildi– tiksinen Luther, Kilise'yi daha saf bir döneme geri döndürmeyi amaçlıyordu. Ne var ki, bu umut bir soruna neden oldu. Kilise ne kadar geriye gidebilirdi ki? Kilise'yi İsa'nın vazalarına tedricen indirgemek açıkça imkânsızdı, çünkü bu, Hristiyanlığın büyük bölümünün ampütasyonunu gerektirirdi. Kitabı Mukaddes'teki Hristiyanlığa mı geri götürülecekti? Bu da zorluklarla doluydu, çünkü Kilise'nin çapraşık dogmatik icadı Üçleme'yi kapsam dışında bırakıyordu. Bunu çıkarınca İsa'nın ne kadar tanrısal olduğuna dair çetrefilli tartışma yeniden açılacaktı. Luther, uzlaştı. Kitabı Mukaddes'i, aşağı yukarı Roma'nın 5. yüzyıldaki düşüşü zamanına kadarki erken dönem Kilise metinleriyle birlikte kabul etti.

Ancak Luther'in Kilise vizyonu erken dönemdeki Hristiyanları gerçekten de hayrete düşürürdü. Tüm peygamberler gibi Luther'in dinsel planı da son derece kişiseldi. Kendi kendini yetiştirmiş bir köylünün din eğitimi alan oğlu olarak basit kökleriyle ve Alman olmakla (ve anti-Semitik) gurur duyuyordu, ayrıca gururlu bir aile babasıydı. 1523'te basit fakat sadık eski rahibe Catherine von Bora'yla evlendi. Böylece Luther'in kilisesinde rahiplerin evlenmelerine izin verildi. Erken dönemdeki bekârlık saplantılı Hristiyanlar için bu düzenleme epey kabul edilemez olurdu. Aynı zamanda, Luther'in kendi zorlu gereksinimlerini içermeyen ve inançlı herkese açık, köylü dostu bir cennet sunan Gök'üyle mutsuz olurlardı.

Bu Gök/cennet, Luther'in başlıca rakiplerinininkinden epey farklıydı: İsviçre'de büyüyen Protestan hareketi, John Calvin'den kuvvetle etkilenmişti ve Reform Kilisesi olarak bilinmeye başlandı. Calvin'in Gök'ü sadece Tanrı'nın seçtiği birkaç cennetlik içindi. Tanrı'nın cennete kabul edilecekleri çoktan seçmiş olduğu fikrinin meraklıları olarak –takdiri ilahi doktrini– Calvin'in takipçileri, mutlu ahiretten Katihar Kusursuzlarından daha emin değillerdi. Calvincilere göre Tanrı'nın takdiri sadece insan eylemiyle denetlenebilecek bir şey olmadığından ne inanç ne de erdemli yaşantı insanın cennetteki yerini garantileyebilirdi. Tanrı canının istediğini seçmişti. Bu düzenleme pek güven verici görünmeyebilir, ancak Calvin'in takipçileri iyimserdi. Listede olduklarını varsayıyorlardı.

Bunun yanı sıra kendi emniyet duygularını pekiştirmek için *kanıtla oynadılar*. Calvinciler konforlu, varlıklı bir yaşamın Tanrı'nın, cennete seçildiklerini gösteren bir işareti olduğuna inanıyorlardı. Bu nedenle servet edinmek, kut-sanma işaretime sahip olabilmek için var güçleriyle çalıştılar. Ancak bu, onlara göre elbette hiç de kanıtla oynamak değildi, çünkü dünyevi başarı ayrıca Tanrı'nın işiydi, onların değil. Bu dünya görüşünden Kuzey Avrupa hayatının daha sonra Protestan iş ahlâkı olarak bilinecek kalıcı bir niteliği doğmuştu.

Protestan Reformu buraya kadar en azından dinsel tahayyül açısından epey sıkıcı bir iş gibi görünebilir. Gerçekten yeni hiçbir şey görmedik. Luther, muazzam icat patlamasından dolayı olarak sorumlu olsa da bu, istediği son şeydi. Görmüş olduğumuz gibi amacı Kilise'ye zarar vermek değil onu daha saf yöntemlere geri döndürmektir, ancak devrimi çok farklı sonuçlar doğurdu. Kilise'nin tekelini kırdı. Avrupa, dinsel açıdan Lutherciler, Protestan rakipleri ve Roma Kilisesi arasında bölündü. Katolik Kilisesi'nin Engizis-

yon vasıtasıyla vizyonunu herkese dayatma gücü resmen sona ermişti. Birden her şey serbest kaldı.

Boşluktan bir dizi küçük akım fışkırarak Reform'un radikal uçlarını oluşturdu. Düşmanları bunlara Anabaptistler diyordu, çünkü bazı üyeleri kendilerini yeniden vaftiz ettirmişti. Anabaptist grupların, hepsinin Katoliklerden ve temel yönelimdeki Protestanlardan zulüm görmüş olmasından doğan muğlak bir yoldaşlık dışında birbirleriyle çoğu zaman hiçbir ortak noktaları olmazdı.

Protestan Reformu'nun esas dinsel tahayyülünü sağlayan Anabaptistlerdi ve küçük akımları tam bir inançlar gökkuşağını izliyordu. Barışçıl İsviçreli Anabaptistler, Luther'in geçmişe doğru yürüyüşünde yeterince uzağa gitmediğini hissediyor ve insanların Kitabı Mukaddes dışında bir gücü dikkate almamaları gerektiğinde ısrar ediyorlardı. Spiritüalist Anabaptistlerse tam aksi yönde ilerleyip Tanrı'yı kendi içlerinde arıyor ve Kitabı Mukaddes'in hiç de Tanrı'nın kelamı olmayıp insanların işi olduğunu ilan ediyorlardı. Mistik Anabaptistler, Kutsal Ruh'un kendilerine hitap ettiğini hissettikleri translar ve görümler (visions) vasıtasıyla Tanrı'yla doğrudan temas edebileceklerine inanıyorlardı. Kıyametçi Anabaptistler her zamanki gibi dünyanın pek yakındaki sonunu dört gözle bekliyorlardı. Komün hayatını savunan Anabaptistler, eşitler olarak yaşayıp mülkiyeti paylaşarak cennetteki yerlerini ayırmayı umuyorlardı, bu amaçla önce Avusturya'daki Tirol'de, sonra buradan kovulunca Moravya ve Kuzey Amerika'da kendi yerleşimlerini kurdular. Daha önceki bir bölümde gördüğümüz gibi bu fikirlerin çoğu Kuzey Almanya'daki Münster'e kısa ve kanlı bir biçimde hâkim olan ve Anabaptizme gelecek yüzyıllarca kötü bir şöhret kazandıran Anabaptist teokراسisinde bir araya gelmişti.

Bu fikirlerin sıçrama yaptığı yer İngiltere'ydi. Sadece Papa VII. Clemens'in, VIII. Henry'nin kraliçesini boşamasına

izin vermeyi reddetmesi yüzünden Protestan Reformu'na sürüklenen ülke 17. yüzyıla dek gerçek dinsel buluşa girişmedi. 1640'lardaki ve 1650'lerdeki iç savaşlar esnasında Kilise nüfuzu çöktüğünde yenilik tabandan fokurdamaya başladı ve İngiltere Avrupa'da dinsel tahayyülün en büyük kazanı haline geldi.

Bu çarpıcı dönemin en tuhaf ve belki de en küçük gruplarından biri *Muggletonian*lardır. Bu ufak mezhep cennete çıkan yeni bir yol bulduğunu değil, daha ziyade *oraya gideceğini önceden bildiğini* iddia ediyordu. Bu akımı kuranlar, Vahiy Kitabı'nda bahsi geçen iki son tanığın kendileri olduğuna inanan iki Londralı terzi, John Reeve ve kuzeni Lodowicke Muggleton idi. Kuzenler tek bir bakışla ölümden sonra kimin göğe yükseltileceğini ve kimin cehenneme sürükleneceğini bilme güçleri olduğunu iddia ettiler. Bu, basit fakat etkili bir fikirdi. Terzilerin olurunun alan müritler garantili kurtuluş güvencesinin tadını çıkarabilirlerdi. Genellikle kuzenlerin nüfuzunu kabul edenlerin cennete gidecek, etmeyenlerinse lanetlenmiş olması şaşırtıcı değildir. Ancak arada sırada kuzenler fikir değiştirir, bir anlaşmazlığın ardından daha önce kurtarılmış ilan ettiklerini lanetlerlerdi. Mezheplerinin yerli doğasına rağmen *Muggletonian*lar şaşırtıcı derecede kalıcı oldu ve ufak akımın son bilinen üyesi 1979'da öldü.

İngiliz dinsel tahayyülünün en radikal kollarından biri, Tanrı'yla denetimsiz, transvari bir sözsüz konuşmayla daha mistik bir yol izliyordu. Bu tarz uygulamalar gerçekleştiren ilk akım İngiliz Devrimi başlamadan 30 yıl önce ortaya çıkmış, 1609'da John Smyth isimli eski bir İngiliz Kilisesi rahibi, bir yıl kalıp Hollandalı Anabaptistlerle temas ettiği Hollanda'dan kendi küçük mürit grubuyla dönmüştü. Smyth, Londra'da yeni bir *Baptist kilisesi* kurmuş, iç savaş tüm bu tür baskılara bir son verene dek İngiltere Kilisesi bu kilise-

yi aralıklarla baskı altına almıştır. Baptistler çok uzun süreli ve son derece demokratik hizmetlerle tanınırlar. Herkes, hatta –erkek egemen 17. yüzyıl İngilteresi için çok şaşırtıcı biçimde– kadınlar bile vaaz verebilirdi. Konuşmacıların Kitabı Mukaddes hakkında konuşmaları bile beklenmiyordu, hislerini basitçe ifade edip yoğun bir duygu dışavurumuyla Tanrı'nın Ruhu'nun onlara nasıl geldiğini anlatabilirlerdi.

1630'ların sonlarında, *Seekerlar* (Arayanlar) isimli ilintili bir grup ortaya çıktı. Bu grup beraber sessizce oturur, Tanrı'nın aralarından birini etkisi altına alıp coşkuyla ağlatmasını beklerdi. Ne var ki, bu son derece duygusal din, daha sonra *Quakerlar* (Titreyenler) olarak bilinen *Society of Friends* (Dostlar Derneği) ile en radikal biçimine ulaştı. Bunlar ilk önce 1652'de, aralarında George Fox'un yer aldığı birkaç karizmatik vaiz, dev izleyici kitleleri toplamaya başladığında görülmeye başlandı. Quakerlar hareketi hızla popülerlik kazandı. Beş yıl içinde 60.000 müride ulaştı. Henüz barışçıl olmayan Quakerlar süratli yükselişleri ve büyük, duygu yüklü açık hava toplantılarıyla muhafazakâr İngiltere'nin gözünü korkutmuştu.

Quakerlar en radikal noktalarında *İncilsiz bir kilise* olmuştu. Quakerların çoğu gururlu fakat az eğitimliydi ve Tanrı'yla aralarına girdiğini düşündükleri üniversite eğitilmiş ruhban sınıfına büyük kuşkuyla yaklaşıyorlardı. Quakerlar güya onlardan üstün olan ruhbanların yanında şapkalarını çıkarmayı reddediyor, İngiltere Kilisesi'nin hizmetlerini sekteye uğrattıyor ve içsel ışık (*inner light*) olarak tabir ettikleri şeyi bulabilmek umuduyla Tanrı'yla doğrudan temas kurmaya çalışıyorlardı. George Fox, Tanrı'nın kendisiyle –bir kitap aracılığıyla değil– doğrudan konuştuğunu iddia etti, bu arada bazı Quakerlar kutsal metinlerin ölü bir mektup olduğunu iddia edip kendi Kitabı Mukaddes'lerini yaktdılar. Quakerların Kitabı Mukaddes'i reddetmekle artık pek Hıristi-

yan sayılamayacağını iddia eden muhaliflerin biraz hakkı vardı. Hiç kuşkusuz Hristiyanlığın bizzat İsa'yı ortadan kaldırmadan daha ne kadar indirgenebileceğini hayal etmek güçtür.

Ancak aralarında en büyük şoka neden olan grup *Ranterlar* olarak biliniyordu. Bu kısa ömürlü akımın üyelerinin ufak, dağınık grupları kendilerini her yolla şımartmalarıyla ünlüydü. Ranterlar içlerinde tanrısallık olduğuna inanırken bazıları işleri daha da ileri götürüp bizzat Tanrı olduklarını iddia ediyorlardı. Sonuç olarak dinsel kuralların onlara işlemediğini ve canları ne isterse onu yapmaları gerektiğini hissediyorlardı. Ranterlar –vaazlarında bile– çalmak, sık sık sarhoş olmak ve istekli olan herkesle serbestçe cinsel ilişkiye girmek için sürekli yemin etmeleriyle tanınırlardı. Yaşam tarzları kendilerinden başka herkese tiksindirici gelen Ranterlar İngiltere'nin tüm çeşitli yeni dincilerini kendilerine karşı birleştirmeyi başarmıştı. 1650 yazında yasadışı ilan edildikten sonra hızla gözden kayboldular.

Eğer bunlar hep aşına geliyorsa, doğaldır. Ranterların dünya görüşü bu bölümde daha önce karşılaştığımız Ortaçağ sapkın anarşistleri, Özgür Ruh Üyeleri'nin bir aynasıydı. Bunlar doğrudan ilintili miydi? Öyle olduklarına dair bir kanıt yok. Aynı öncülle –tanrısallık oldukları– yola çıktıklarından her iki grubun da aynı memnun edici neticeye varmış olması daha muhtemeldir: Canları ne isterse onu yapabilecekleri.

Ancak Ranterlar hiçbir biçimde Reform'un Ortaçağ'ın sapkın hareketlerinden doğduğu düşünülebilecek tek yeni hareketi değildi. Çoğu öyleydi. Luther, Kilise'nin Kitabı Mukaddes şifrelemesini kırıp da 1522'de Almancaya tercüme etmeye başladığında, Lyons'taki Peter Waldo'ya ve Oxford'daki John Wycliffe'e benzer bir çaba içindeydi. Aynı biçimde Diggerların İsa'nın yeryüzündeki eşitlikçi, mülkiyetsiz krallığı vizyonu, John Ball'un İngiliz Köylü Ayaklanması'ndaki ve kendi çiftliklerini yakıp kül eden Taborluların vizyonu-

nun bir benzeriydi. Dinsel icadın esas kazanı Ortaçağ'dı. Protestan Reformu'nun yeniliği yeraltındaki karşı kültürün kabul edilmesiyle sapkınlıkların din olmasına izin vermesiydi.

Ancak Reform'un yeni kiliseleri, tuhaf bir biçimde Ortaçağ'daki seleflerinin gerçekleştiremediği bir yeniliği başarmıştı – herhalde bu dönemin tek yeniliği de buydu. *Dinsel hoşgörüye* yol açmışlardı. Öteki dinsel düşüncelere hoşgörü Hristiyanlıkta Pavlus'un, hatta belki de İsa'nın zamanından beri eksikti. Erken dönemdeki Protestanlar da bu konuya pek ilgi duymuyordu. Tek, türdeş ve *kendi* fikirlerini ifade eden bir kilise hayal ediyorlardı. 1525'te ilk Reform vaizlerinden Ulrich Zwingli, ilk Anabaptistlerden Felix Manz'ı Zürih'teki Limmat Nehri'nde boğdurdu ve 1580'lerde Saksonya'da Lutherciler birçok Protestanı kazıkta yaktı. Katolik Kilisesi'nin Pavlus'un topyekûn ideolojik denetim hayalinden vazgeçmekte zorlandığı bilinmektedir. Anabaptist gruplar bile hoşgörüye pek ilgi göstermeyip kıyamette ya da mahşer gününde kendileri dışında herkesin yok olacağı anı neşeyle beklediler. Ancak yavaş yavaş tüm dinler rakiplerine hoşgörü göstermeye *zorlandılar*. Ötekileri yok etme gücünden yoksun oldukları için başka seçenekleri yoktu. Kendilerine hoşgörü gösterilmesinde ısrar etmiş olan Hristiyanlar 17. yüzyıl itibarıyla prensip olarak farklı görüşlerin kabul edilmesini talep ettiler. Hristiyanlar ilk defa *kendilerinininkinden farklı* dünya görüşlerinin hoşgörülmesini talep ediyorlardı. Hristiyanlar arası zulüm çağı nihayet sona yaklaşıyordu.

Ne var ki, zulüm çağı bitmemişti. 17. yüzyılda *tüm* Hristiyan kiliselerinin üzerinde anlaştığı tek bir konu oldu. İster Katolik olsunlar ister Lutherci ya da Reformcu, Anabaptist ya da Baptist, iş belli bir olguya gelince hepsi korku ve nefretle birleşiyordu.

Ne yazık ki.

CADILARIN İCADI

Temmuz 1628'de Bavyera'nın Bamberg şehrinin belediye başkanı Johannes Junius kızına bir mektup yazdı:

Yüzbinlerce iyi geceler, pek sevgili kızım Veronica. Masumdum, hapse düştüm; masumdum, işkence gördüm; masumdum, ölmeliyim. Çünkü her kim cadı hapishanesine düşerse bir cadıya dönüşmeli ya da kafasından yeni bir şey uydurup –Tanrı merhamet etsin– kendini başka bir şey sanana dek işkence görmelidir.

Bende nasıl olduğunu sana anlatacağım. Bana ilk kez işkence edilirken kayınbiraderim Dr. Braun, Dr. Kotzendorfer ve iki yabancı doktor oradaydılar. Sonra Dr. Braun bana “Akraba, buraya nasıl düştün?” diye sordu. “Yanlışlık ve talihsizlikle” diye cevapladım. “Bak şimdi” dedi sertçe, “Sen bir cadısın. Bunu kendi isteginle itiraf edecek misin? Yoksa senin için şahitler ve celladı getireceğiz.” “Ben cadı değilim” dedim, “Bu konuda vicdanım temiz. Eğer bin şahit varsa kaygılı değilim ama onları dinlemekten memnun olurum.” Sonra şansölyenin oğlu karşıma getirildi ve beni gör-

düğünü söyledi. Yemin ettirilip yasalara uygun biçimde tetkik ettirilmesini istedim ama Dr. Braun reddetti. Sonra Şansölye Dr. George Haan getirildi ve o da oğluyla aynı şeyleri söyledi. Derken Höppfen Ellse. Benim Hauptsmorwald'de dans ettiğimi görmüş ama ona yemin ettirmeyi reddettiler. “Tanrı’yı hiçbir zaman reddetmedim ve bunu asla yapmayacağım – Tanrı merhamet edip beni bundan korusun. Onun yerine neye gerekirse katlanmaya razıyım” dedim.

Sonra –en yücelerdeki Tanrı esirgesin– cellat da geldi ve iki elimi birbirine bağlayıp başparmak cenderesini geçirdi, böylece kan tırnaklardan ve her yerden fışkıracaktı, böylece dört hafta boyunca ellerimi kullanamayacaktım, yazıdan görebileceğin gibi.

Sonra beni soydular, ellerimi ardımda bağlayıp merdivene çıkardılar. O zaman cennet ve dünyanın bittiğini düşündüm. Sekiz kez beni merdivene çıkarıp tekrar düşürdüler ki, korkunç bir ısırap çekeyim. Dr. Braun’a “Masum ve onurlu bir adama kötü davrandığın için Tanrı seni bağışlasın” dedim. “Sen düzenbazsın” diye cevapladı.

İşkenceye daha fazla katlanamayacağını fark eden Junius bir itiraf icat etti. O zaman kendisini keçiye çevirmiş olan baştan çıkarıcı bir kızın ona yaklaştığını, onu öylesine korkuttuğu için Tanrı’yı reddedip şeytan adına vaftiz olmayı kabul ettiğini söyledi. Cadılar toplantısına katıldığını ve kara bir köpeğin sırtında gökyüzünde gittiğini iddia etti. Ancak bu bile işkencecileri için yeterli olmadı ve öteki cadıların isimlerini vermeye zorlandı, böylece av devam edebilecekti.

Junius mektubunu kenardaki bir karalamayla tamamlamıştı.

Sevgili çocuk, aynı anda altı kişi aleyhime itirafta bulundu: Şansölye, oğlu, Neudecker, Zaner, Hoffmaister Ursel ve Höppfen Ellse – hepsi yalan, baskı sonucu, çünkü hep-

si idam edilmelerinden önce bana söyleyip Tanrı adına affetmem için yakardılar... Onların hakkımda tek bildikleri iyi şeylerdi. Böyle söylemeye zorlandılar, tıpkı benim gibi.³

Junius'un kızı mektubu hiçbir zaman okumadı. Bu mektubun gönderimi engellendi ve babasına karşı kullanılacak delillere eklendi.

Bu, güçlü bir hikâyedir ancak yine de cadılığın inançla ilgili bir kitapta ne aradığı sorulabilir. Tüm ciddi tarihçiler, Ortaçağ ve Rönesans Avrupası'nda *cadı olmadığına* hemfikir olacaklardır. Bazen cadılıkla suçlanan *büyücüler* vardı fakat bu, çok farklı bir şeydi. Büyücülük, görünmez bağların doğal her şeyi birbirine bağladığı düşüncesi idi. Bunun anlamı, örneğin bu tür konulardan anlayan birinin oyuncak bebeklere iğneler batırarak birine zarar verebilmesi ya da ateşe otlar atarak ekinleri koruyabilmesi idi. Tüm dünyadaki kültürlerde görülen büyücülüğün varlığı öyle evrenseldi ki, muhtemelen insanlığın en eski inançlarından biriydi ve Şamanizmden kaynaklanmış olabilirdi. Ortaçağ ve Rönesans Avrupası'nda her ne kadar düşüşte olsa da bir hayli kişi tarafından hâlâ uygulanmaktaydı. Bazıları komşularına gizlice zarar verdikleri düşüncesinden keyif alsada görünüşe bakılırsa çoğunluğun derdi kötülük yapmak değil kendini korumaktı. Uğraşıp başkalarının onlara karşı yapmış olabileceği büyüler bozmak için büyüler yaptılar, bu bir nevi *doğa-üstü sigortaydı*.

Tam tersine, cadı avına çıkanların iddialarına rağmen cadılık hiç de herkesin katıldığı bir inanç değildi. Peki ya *cadı korkusu* neydi? Genellikle birbirine çok benzeyen cadı hikâyelerinin daha sinir bozucu olarak tasarlanması pek mümkün değildi. Cadılar genellikle kadındı ve yaşlıcalardı. Bi-

3 *The Witch-Persecution at Bamberg. Translations and Reprints from Original Sources of European History*, ed. George Lincoln Burr, 3. cilt, University of Pennsylvania, 1896, s. 23-8.

çimlerini değiştirebiliyor ve havada uçabiliyorlardı. Zeki, bilgili hayvan dostları vardı. Gruplar halinde buluşup dans ediyor, alem yapıyor ve kötü ruhlara teslim oluyorlardı. Hepsinin içinde en endişe verici olansa cadılar siz uyurken fark edilmeden evinize sızıp kanınızı emebilir, sizinle cinsel ilişkiye girebilir, etinizi yiyebilir, sizi hasta edip çocuklarınızı öldürebilirdi. Bu fenomen derin insan korkularının hayalî bir yorumundan kaynaklanan bir inanç gibi görünmemektedir pek de.

Oysa cadı korkusunun bir *inanç* olduğunda şüphe yoktur. Bunu biliyoruz çünkü büyücülüğün aksine cadı korkusu hiç de evrensel değildi. Eğer içgüdüsel bir insani korku olsaydı, her yerde görülmesi beklenirdi ancak cadı korkusu esas olarak dünyanın sadece iki bölgesinde görülüyordu: Avrupa ve Afrika. İskandinavya'dan Güney Afrika'ya insanların düşlemlerine kötücül, gece ortaya çıkan, uçan kadın düşünceleri dadanmışken Çin'de, Hindistan'da, Avustralya'da ve Kolomb öncesi Amerika kıtalarında insanların kabuslarına yerleşecek başka yaratıklar bulmaları gerekmişti.

Cadılar da astroloji gibi muhtemelen Mezopotamya kökenliydi. Aslan kafalı, eşek dişli, kuş ayaklı, el tırnakları uzun ve iki yılanın eşlik ettiği Mezopotamya tanrıçası Lamaştu'nun uyuyan insanları avladığı, erkekleri, çocukları ve yeni doğanları öldürüp kanlarını içtiği bilinirdi. Yahudilerin gece boyunca uçan, yardımcı baykuşları olan, erkekleri baştan çıkarıp kanlarını içen ve çocukları katleden Lilith isimli kısır bir dişi ruhu vardı. Yunanların da çocuk yiyen bir dişi şeytanı vardı. Bu kabus karakterinin neden doğuya değil de batıdaki Avrupa'ya ve Afrika'ya göç ettiğini kimse bilmemektedir.

Avrupalıların bu tür canavarlarla ilgili ortak korkuları olması ilginç olmakla birlikte pek de şaşırtıcı değildir. Esas şaşırtıcı olan bu inancın ciddiye alınmış olması ve cadılığın

topluma büyük tehlikeler içeren gerçek bir insan eylemi olarak görülmesidir. Üstelik bu görüş Avrupalıların en parlak zihinleri dahil büyük çoğunluğunca kabul ediliyordu.

Böyle bir şey nasıl olmuştu? Bu soruyu cevaplayabilmek için, geçen bölümde incelediğimiz, 1022'de şövalye Aréfast'ın Orléans'ta küçük bir dinsel muhalif çevreyi ifşa ettiği olaya geri dönmeliyiz. Grubun dinî görüşleri suçlu ilan edilmeleri için yeterliydi ve tuhaf biçimde bunlar onlara karşı ileri sürülen esas suçlamalar değildi. Bunun yerine gece gizlice buluşmak, şeytan çağırarak, cinsel alemlere katılmak, bunun sonucunda doğan bebekleri öldürüp bedenlerini yakarak tüketen kişileri şeytanın tarafına geçiren bir toz yapmakla suçlanıyorlardı.

Orléans grubu neden cadılıkla suçlanıyordu? Bunun cevabı ancak tahmin edilebilir ve biz de çok iyi bir tahminde bulunabiliriz. Bahsettiğim gibi bu çevrenin lideri Stephen daha önce Fransız kraliçesinin günah çıkardığı rahipti, bu nedenle sapkınlık lekesinin hem kraliçeye hem de kocasına bulaşması konusunda gerçek bir tehlike mevcuttu. Dolayısıyla bu çevreyle ilgili meselenin mümkün olduğunca kuvvetlendirilmesi makul bir politikaydı. Herkesin muhaliflerin görüşlerini ciddiye almasını engelleyeceğinden halihazırdaki piskoposlar da bu tarz bir yaklaşımı tercih etmiş olabilirdi. Dinî görüşleri, itham edildikleri suçların dehşetiyle bastırılacak ve sapkınlık zapt edilecekti. Eğer ruhban sınıfının düşüncesi bu idiyse, son derece başarılı olmuştu. Görmüş olduğumuz gibi bu gruba karşı hisler öylesine kuvvetliydi ki, öfkeli yöre halkının onları oracıkta öldürmesini önlemek için idam yerlerine nezaret eşliğinde götürülmeleri gerekmişti.

Görünüşe bakılırsa bu dava talihsiz bir örnek oluşturmuştu. Cadılık suçlamaları Orléans'ta bu denli başarılı olunca ondan sonra gelen gitgide artan sayıdaki sapkınlık davasında hızla standart bir uygulamaya dönüştü. Katharlar ve Wal-

densianlar sürekli şeytan çağırmak için geceleri toplanmakla suçlanıyordu. Ancak bu ithamları soğukkanlıca hesaplanmış olarak görmek hata olur. Bu tür davaları kovuşturanların gözünde sapkınlık ve cadılık çoğunlukla aynı şeydi. Her ikisi de şeytanın işiydi, bu nedenle eğer birinden suçluysanız ötekinden de o kadar suçludunuz.

Birkaç büyücüyle her zamankinden çok dinsel muhalif, şeytanla cinsel ilişkiye girmekten ve gece süpürge üstünde uçmaktan suçlu bulundukça Avrupa'da düşüncede yavaş yavaş bir değişim yaşanmaya başlandı. Gitgide daha çok kişi, bu tür öcü bir inancın *gerçek* olması gerektiğini hayal etmeye başladı. Kilise 1230'larda sapkınları ve cadıları faal biçimde arayan Engizisyon'u kurduğunda işler bir adım daha ileri-ya da geri- gitti. Cadılık suçlamalarının aksini kanıtlamak öyle zordu ve bu suçlamalar öyle coşku uyandırıyor ki, 14. yüzyılın başlarında Tapınak Şövalyeleri'nin ortadan kaldırılması gibi siyasi davalarda da işe yarıyordu. Bu yüzyılın ilerleyen zamanlarında Papalık, Büyük Bölünme maskaralığına maruz kalıp da sapkınlıklar şiddetlenince o kadar çok cadılık suçlaması oldu ki, bu suçlamalar kolaylık sağlanması amacıyla standartlaştırıldı. İşkence rutinleşmişti ve Engizisyon mahkemesi üyelerine sormaları için "Ne zamandır cadı-sın?" gibi hepsi daha ziyade suçu varsayan bir dizi soru listesi veriliyordu. Yine de ortaçağlarda sapkın hareketleri izlemeyenlerin cadılıkla suçlanması nispeten nadirdi. Birçok Avrupalı, cadıların varlığından kuşku duyuyor ve bu konu hâlâ sakince tartışılabilirdi.

Bunların hepsi değişecekti. Cadı dehşetinin muhteşem döneminin, adı oldukça sık hurafeler ve cehaletle birlikte anılan Ortaçağ esnasında görülmemesi rahatsız edici bir gerçektir. Bu dönem, Rönesans'ta yaşanacaktı: Öğrenme, matbaa ve yeni okuryazarlıkla, akıl ve klasik dönem aşkıyla, büyük edebiyat, sanat, müzik ve bilimsel keşifle ilintilendirdi-

ğimiz bir dönemde. Böyle bir şey nasıl olmuştu? Suçun bir kısmı sapkınlığın gerilemesinden kaynaklanmaktaydı. Görmüş olduğumuz gibi 1450'ler itibarıyla Husçu Bohemya'daki sapkınlık patlaması çökmüştü ve Avrupa dinsel açıdan iki yüzyıldır olmadığı kadar dingindi. Engizisyon'a pek iş düşmüyordu. Böyle bir durumda her profesyonelin yapacağı gibi Engizisyon mahkemesi üyeleri de kendilerine yeni iş bakınıyorlardı. Onları başka işlerin beklediğini biliyorlardı, çünkü şeytan emekliye ayrılmış değildi. Eğer şeytanın müritleri artık sapkın mezheplerde bulunamıyorsa başka bir yerde olmalıydılar. Böylece Engizisyon faal biçimde cadı avına girişti.

Onları kısa zamanda da buldu. Yüzyıllar boyunca sapkınlık mahkemelerini yürüten Engizisyon; yöntemlerini itiraf ettirmeye, utancı, işkenceyi ve diğer aile üyelerini itham etme tehdidini kullanmaya göre inceden inceye ayarlamıştı. Şimdi aynı yaklaşımlar büyük bir başarıyla şüpheli cadılara karşı kullanılıyordu. İlmî olarak "Institor" olarak anılan Heinrich Kramer isimli Alman Dominiken Engizisyon mahkemesi üyesi, 1470'lerden itibaren özellikle faal olmuştu. Daha sonra kendi tarikatınca zimmete para geçirmekle suçlanan Kramer, 1486'da *Malleus Maleficarum* yani "Cadıların Çekici" başlıklı bir kitap yayımladı. Kramer bu kitapta cadıların ne yaptıklarına ve nasıl fark edilip yakalanabileceklerine dair derlediği bilgileri dünyaya sunuyordu. Böylece tarihçi Lyndal Roper'in "imgelerin, yarım yamalak inançların ve çelişkili konumların keşmekeşi" olarak betimlediği, tuhaf bir bilim olan *demonoloji* doğdu.

Kramer'in Papa tasdikli kitabı hevesli bir izleyici kitlesi buldu. Yeni gelişen matbaa ve okuryazarlığın artması sayesinde çok sayıda okura ulaştı. Halk, cadıların yaşamının her ayrıntısından haberdar oldu ve komşularındaki emareleri gözleme imkânına kavuştu. Bunların arasında; ağırlık (Ki-

tabı Mukaddes suretinden daha hafif olan herkes kesinlikle bir cadıydı), beden üzerindeki şeytanın damgasını vurduğu soluk izler ve tanıdıkların beslendiği, yedek meme uçları olduğu bilinen yumrular vardı. Sakinlerinin yara izi, sigil ve cilt hastalıklarıyla dolu olduğu bir kıtada cadı keşfi potansiyeli oldukça yüksekti.

Malleus Maleficarum'un basılması *cadı çılgınlığı* olarak isimlendirilen şeyin başlangıcını tetiklemişti. Ellerinde Kramer'in onlara rehberlik edecek el kitabı olan Engizisyon mahkemesi üyeleri şevkle cadı avına koyuldular. İtiraf ettirmek için kullandıkları yöntemler bugünden bakınca kabaca yönlendirici görülebilir ve bizzat Kramer gibi bazı üyeler muhtemelen çok sayıda suçlu bulmak için fazlasıyla hevesliydi. Bazıları aynı zamanda kurbanlarının mallarına el koymayı amaçlamış olabilir. Ancak Engizisyon üyelerinin çoğunun bencilce davrandığı şüphelidir. Görünüşe bakılırsa çoğu gerçekten de insanlığın iyiliği için çalıştığına inanmıştı. Onlara göre Tanrı masumların cezalandırılmasına asla izin veremezdi, dolayısıyla eğer bir kuşkuluyu kurtarmak için araya girmediyse o halde o erkek ya da kadın *suçlu olmalıydı*.

Suçlananlar da çoğu zaman Tanrı'nın yardımlarına geleceğine inanıyor gibiydiler. Bunun olmayacağı anlaşıldığında da çoğu şeytanla cinsel ilişkiye girip, çocukları öldürüp yediklerini vs. kabul ederek suçlarını itiraf ediyordu. Onları suçlamak biraz zor. Aile üyelerini suçlanmaktan korumak ya da kendilerini işkenceden kurtarmak için itiraf ediyorlardı. Bamberg cadı evi; gerdirme aletleri, insanların ellerini arkada bağlayıp yukarı çekmeye yarayan Filistin askısı, parmak sıkıştırma aletleri, kireç banyoları ve daha niceleriyle bilhassa iyi donatılmıştı. Engizisyon üyeleri bazen kazıkta ölmek yerine boğazın sıkılması suretiyle boğulmak gibi cazip *rüşvetler* de sunuyordu. Cadıların gruplar halinde çalıştığı iyi bilindiğinden soruşturma altındakiler suçlarını bir kez

kabul ettikten sonra çoğu zaman öteki cadıların isimlerini vermeleri isteniyordu. Yani ufak bir büyücülük ya da kötücül dedikodu örneği, bir dizi cadı yakma olayının hızla gelişmesine neden olabilirdi. Daha çok cadı keşfedildikçe doğal olarak Avrupa'nın istila edildiği varsayımı güçlendi. Bu tehditle baş edebilmek için daha enerjik mücadelelere yönelik talep doğdu ve bu da sonunda daha çok kişinin cadı olduğunu itiraf etmesine yol açtı. Bu çılgınlık kendi ivmesini geliştirmişti. Kuzeybatı Almanya'da başlayıp yavaş yavaş her yöne yayılmıştı. Tarihçi Jeffrey B. Russell'in aktardığı gibi cadılar sadece yerel bir sorun olarak değil, "Hıristiyanlara yönelik muazzam komplonun bir parçası"⁴ olarak görül-mekteydi.

Dış faktörler olayları şiddetlendirmişti. Diğer her şeyin yanı sıra bunlardan biri de hava durumuydu. Birçok Avrupalı için cadılık, tarihçi Lyndal Roper'in belirttiği gibi "yoğun fiziksel bir deneyim"di. İnsanlar "sütlerinin kurduğunu, bebeklerinin gözlerinin önünde hastalanarak eriyip gittiğini, uyurken birden üzerlerine bir yük bindiğini" söylüyorlardı. "Hayvanları hastalanmış, ekinleri kurumuştur."⁵ Şimdi artık açık ki, bu izlenimler hiç de hayalî değildi. 1420'ler ile 1480'ler arasında Avrupa'da iklim değişmeye başladı ve Küçük Buz Çağı olarak bilinen şiddetli soğuk döneme girildi. Çoğu zaten çok zor durumda olan Avrupalı çiftçiler, gitgide daha zayıf hasatlara maruz kaldılar. Bazıları bir şey yapmadan talihlerini kabullenmek yerine daha tatmin edici bir yol izleyip suçlanacak birini bulmayı tercih etti. Cadı çılgınlığının Küçük Buz Çağı'nın zirveye ulaştığı ve Avrupa'nın çoğu bölgesinde gıda krizleri görülen 1560'lardan itibaren en şid-

4 *A New History of Witchcraft: Sorcerers, Heretics and Pagans*, Jeffrey B. Russell ve Brooks Alexander, Londra, Thames and Hudson, 2007, s. 113.

5 *Witch Craze: Terror and Fantasy in Baroque Germany*, Lyndal Roper, Londra, Yale University Press, 2004, s. 9.

detli döneminin yaşaması açıklayıcıdır. Avrupa'nın aynı zamanda iki yüzyıl önceki Kara Ölüm'den beri en kötü salgın patlamasıyla karşı karşıya olması gerginliği daha da arttırıyordu. Hem Milano'da hem de Cenevre'de halk, hastalığı yayan cadılar olmakla suçlanıp idam ediliyordu.

Bir diğer faktör de Protestan Reformu'ydu. Luther'in Roma'nın dinsel tekeline son vermiş olmasının cadı avcılığına ilgiyi azaltmış olması beklenebilir, ama hayır, işleri daha da kötüleştirmişti. Avrupa, dinsel korku ve düşmanlığın beşiği haline gelirken cadı kaygıları büyümüştü. Üstelik, yeni Protestan kiliselerinin önderleri cadıların kökünü kazıma konusunda Katolik rakipleri kadar hevesli çıkmıştı. Bizat Luther cadılara kuvvetle inanıyordu ve Calvin biraz daha iyiydi. Reform genişledikçe şiddetli ve zalim savaflara neden olarak korku iklimini kuvvetlendirdi. Aşırı hevesli yerel cadı avcılarını dizginlemekte çoğu zaman en etkili olan ulusal idari makamların daha acil kaygıları vardı. Kıyametçiler toplumu istenmeyenlerden temizleyerek Tanrı'yı etkilemek için can attığından dünyanın sonu beklentileri de bu atmosfere katkı yaptı.

Kimdi bu talihsizler? Kimisi büyücüydü ve o zaman suçlanma nedenleri cadılığı da içerecek biçimde genişletiliyordu. Ancak çoğu şanssız masumlardı. Kötücül ya da sözde vazifeshinas komşularca suçlanmışlardı veya bu bölümün başındaki mektubun sahibi Johannes Junius gibi çoktan kendilerinin cadı olduğunu itiraf edip, bunun üzerine başka isimler vermesi istenen kimselerdi. Suçlananların çoğunun gerçek suçu *popüler olmamalarıydı*. Onlar yaşlıca dullar ya da başarısız doğumlara girip düşmanlar edinmiş olan ebelerdi. Ya da topluma uyum sağlayamamışlardı. Dilencilerden, sarhoşlardan tuhaf, aksi ya da cinsel açıdan farklı olanlara dek kalabalığın dışında duran herkes bir gün suçlanabilirdi. Ancak son derece ilginç biçimde kurbanların arasında *fazla iyi*

olanlar da vardı: Öğretmenler ve yargıçlar gibi belki de rahatsız edici biçimde olağanüstü erdemli olanlar vardı. En güvenlisi basitçe sıradan olmaktı. Ya da –bu hiç şaşırtıcı değildir– güçlü.

Neden kimsenin sağduyu çağrısı yapmadığını sorabiliriz. Yeni düşünce çağında neden hiç kimse Avrupa'nın gökyüzünde süpürgelere binmiş giden, çocuk katili şeytana tapanlarla dolu olmasının mümkün olmadığını söyleyip itiraz etmedi? Bazıları bunu yaptı ama sayıları fazla değildi. 1563'te cadı çılgınlığının zirvesinde Hollandalı bilim adamı Johann Weyer, *Malleus Maleficarum*'a saldırdığı *Şeytanlar, Büyüler ve Zehirler Sanrıları Üzerine* kitabını yayımladı ve en çok cadı olmakla itham edilenlerin melankoliden ya da zihinsel hastalıktan mustarip kadınlar olduğunu ileri sürdü. Emekleri karşılığında bizzat Weyer de cadılıkla itham edilmişti. Bu denli güçlü bir panik akıntısını yargılamak ve karşı çıkmak tehlikeliydi.

Huysuz, sigilli bir ebenin en büyük umudu çoğu zaman bölgesindeki cadı avcılarının becerisinde yatmaktaydı. Bu kişi en çok, idari makamların cadı kaygılarını saplantı haline getirdiği ya da Engizisyon üyelerinin düşleri gerçeğe karıştırmaya yetişkinlerden daha meyilli olan çocuklara fazla güvendiği yerlerde tehlikedeydi. Avrupa'nın iki bölgesinde cadı kovuşturmaları Engizisyon mahkemesi üyelerinin temkinliliği sayesinde diğer yerlerden önemli ölçüde daha ılımlıydı. Güney Fransa'daki Jura Dağları'nda cadı avcıları işkenceye başvurma konusunda isteksizdi, yasayı izliyor ve davayı çocukların tanıklığına dayandırmaktan kaçınıyorlardı. Az sayıda cadı mahkûm ettiler. Aynı şey biraz şaşırtıcı biçimde sağduyusu sayesinde İspanyol Engizisyonu için de geçerliydi, bu mahkeme çabalarını büyücülük örneklerine yoğunlaştırmıştı.

Sonra tüm bu korkunç şey düpedüz ortadan kayboldu. Aşağı yukarı 50.000 kişinin idam edildiği, bir o kadarının da iş-

kenceden geçirildiği bu büyük suç 17. yüzyılın sonlarında yavaş yavaş sönüp gitti. İlk başladığı yerde, Kuzeybatı Avrupa'da son bulmuştu. 1687'de Fransız XIV. Louis, büyücülük konusunda yeni ve akla yatkın bir yasa çıkardı. Cadı çılgınlığı bir süre dışa yayılmaya devam etti, İskandinavya'da ve 1692'de Salem cadı mahkemelerinin yapıldığı kötü şöhretli Massachusetts'te örnekler görüldü. Sonra da bitti. Ta başından beri son derece *Hristiyan bir olgu* olmuştu. Eski öcü korkularının Hristiyan yöneticilerin taşıdığı çok gerçek bir korkuyla –farklı düşünce korkusu– ölümcül bir karışımından doğmuştu.

Cadı çılgınlığını öldüren neydi? Basitçe ifade etmek gerekirse Avrupa onu aşmıştı. Bir zamanlar 17. yüzyılın vahşi dinsel savaşlarıyla dehşete düşüp yeni bilimsel keşiflerle büyülenen Avrupalılar şiddetli dinî inançtan usanmış ve gitgide rasyonel olana çekilmeye başlamıştı. Bilimsel yaklaşımı yani kanıtın deneyle sınanmasını insan ilişkilerine tatbik etmeye yönelik yeni bir ilgi doğmuştu. Mantık uygulandığı anda cadı örnekleri çökmüştü.

18. yüzyıl itibarıyla Avrupa düşüncesinde gerçek bir radikal değişim başladı. Sadece farklı Hristiyanlık türlerini değil *Hristiyanlığın kendisini de* sorgulamak mümkün oldu. 1.500 yıldır ilk kez Voltaire gibi kimseler Tanrı'nın bizzat varlığına kuşku uyandırabilirdi. 18. yüzyılın ilerleyen zamanlarında Hristiyanlık kendini iki uçlu bir saldırının karşısında buldu: Dünyanın sadece birkaç bin yaşında olduğunu iddia eden İncil'e dayanan savları sarsan coğrafi keşifler ve bir de agnostik Fransız ihtilalcileri. 1859'da Charles Darwin'in dünyanın ve insanların Tanrı eliyle yaratıldığı düşüncesini baltalayan *Türlerin Kökeni*'ni yayımlamasıyla yeni bir cephe açıldı.

Böylece şiddetli, güven verici dinin muhteşem çağı kapanmıştı. Gerçekten de öyle miydi?

YENİ TESELLİLERİN İCADI

Yeni Yaralara Merhem

1837’de bir gün 23 yaşındaki okul öğretmeni Hong Xiuquan, üçüncü kez Çin devlet memurluğu sınavına girmek üzere kalabalık bölge başkenti Kanton’a yolculuk etti. Şehirdeyken eline “Çağı Uyarmak İçin Güzel Sözler” başlıklı bir Protestan broşürü sıkıştırıldı. Hong, buna pek bakmadı fakat alıp köyüne götürdü. Orada, sınavlarda yine başarısız olduğunu öğrenince –rüşvet verme konusundaki başarısızlığı bunda etkiliydi– günlerce süren ve iki adamın huzurunda olduğuna inandığı hezeyanlı bir duruma girdi. Orta yaşlı olanı, Hong’a onun kardeşi olduğunu söyledi. Öteki, daha yaşlı ve sakallı olan, Hong’a bir kılıç verip dünyayı iblislerden temizlemesini söyledi. Hong için bu görüşlerin anlamı altı yıl sonra devlet memurluğu sınavında dördüncü kez başarısız olunca tesadüf eseri broşüre tekrar rastlayınca netleşmişti.

“Çağı Uyarmak İçin Güzel Sözler” Hristiyanlığın sıra dışı bir yorumunu sunuyordu. Yazarı, din değiştirip Protestanlığı

ğa geçen Liang Fa idi ve Fa, Yeni Ahit'ten ziyade Eski Ahit'e hayrandı. Liang, Hristiyanlığı Yahudilerin Tanrı'nın yardımıyla yabancı (Mısırlı) baskıcılarının üstesinden gelmesini kutlayan, zafer kazanmış isyanın dini olarak görüyordu. Çinlilerin çoğu kendilerinin de yabancı baskıcıları olduğunu düşünüyordu: 200 yıl önce ülkeyi kuzeyden fethetmiş olan Mançu hükümdarlar. Son zamanlarda Mançu rejimi öylesine zayıf düşmüştü ki, Hong'un yaşadığı Guangdong bölgesinde ülke küçük düşürücü bir biçimde büsbütün yabancı bir tür barbara yenilmişti: İngilizler.

Broşürü tekrar tekrar okuyan Hong'un zihninde birden şimşek çaktı. Altı yıl önceki görüşlerinde cennette olduğuna kanaat getirmişti. Yaşlı adam Tanrı, orta yaşlı olansa İsa idi. Dolayısıyla Hong, *İsa'nın küçük kardeşi*ydi. Hong, talihi ni görmüştü. Öğretmenlik yaptığı köy okulunda Konfüçyüs metinlerini yok ettirip kendini kovdurduktan sonra taşraya gezip yeni hareketi için taraftar toplamaya başladı: Tanrı'ya Tapanlar Topluluğu.

Ancak Hong'un Hristiyanlık yorumu Liang Fa'ninkinden etkilenmiş olsa da son derece kendine hastı. Aslında onu bir Çin dini olarak yeniden yaratmıştı. Hong, Çin'in en eski hanedanları döneminde –Yehudalılar tek Tanrı'yı kabul etmeden yüzyıllar önce– Çinlilerin zaten Eski Ahit'teki tek gerçek Tanrı'ya taptıklarını ileri sürüyordu. Fakat daha sonraları yabancı hanedanlar akıllarını çeldikten sonra tek Tanrılarını gözden kaybetmişlerdi. Eğer bu Tanrı'ya geri dönerlerse, onlara yücelik getirecekti. Hong, Çin'i Mançu idaresinden kurtarıp ülkeyi yeni bir altın çağa götürmeye söz verdi: Muhteşem Barışın Göksel Krallığı (*Taiping Tianguo*).

Tüm tuhaflığına rağmen, Hong'un Çinli, milliyetçi Hristiyanlığının cazip olduğu görülecekti. Yedi yıl vaaz verdikten sonra 20.000 kişilik bir muhalif çiftçi, kaçakçı ve Triad¹

1 Çin mafyası – ç.n.

savaşçısı ordusu kurdu. 1851'in başlarında bir salgının ortasında savaşını başlattı. Böylece Taiping İsyanı olarak bilinen vahşi bir savaş başladı ve ancak 13 yıl sonra Mançular nihayet Taiping ordularını yenince ve Hong ya hastalıktan ya da kendi eliyle öldüğünde sona erdi. Amerikan İç Savaşı'yla aynı dönemde gerçekleşen Taiping İsyanı dünyanın son eski tip çatışması olarak tasvir edilmiştir. Amerika'da ordular demiryollarını, çok güçlü tüfekleri, topları ve zırhlı savaş gemilerini kullanarak savaşırken Taiping savaşları çoğu zaman kılıçla ve kılıkla yürütülüyordu.

Ancak Hong'un askerî taktikleri eski olsa da, kısaca Orta Çin'de yer alan yönettiği devlet, isyanın zirvesinde ülkenin daha önce gördüğü hiçbir şeye benzemiyordu. Hong, başkenti Nankin'de Tanrı babasını etkilemek için elinden geleni yaptı. Şehrin birçok Taocu ve Budist tapınağı yerle bir edildi ve personelleri ya kovuldu ya da idam edildi. Nankinlilerin her sabah ve akşam dua etmeleri bekleniyordu ve Batı güneş takvimini başlatan Hong, cumartesi gününü dev sokak hizmetlerinin gerçekleştirildiği (katılmak mecburiydi) Çin Şabat'ı olarak belirledi.

Hong, Tanrı'yı ayrıca biraz *toplumsal değişimle* memnun etmeye çalıştı. Göksel Krallık, Hıristiyan iffet düşüncesinin çitasını yükseltmişti. Nankin birbirinden ayrı erkek-kadın bölgelerine bölünerek cinsiyetler büsbütün ayrıştırıldı. Aynı zamanda cinsel eşitlik –hiçbir zaman Kitabı Mukaddes'in önceliği olmamıştı– teşvik edilmişti. Kadınlar memur olarak atanmış ve sert fiziksel işlerde çalışmaları beklenmişti. Dışarıda taşrada –çok şükür ki, Taiping isyancıları [burayı] hiçbir zaman ele geçirememişti– azla yetinme çok daha hunharca bir hal almış ve tüm yoksul çiftçiler toprak sahiplerini ve kendilerinden zengin komşularını öldürmeye teşvik edilmişti. Hong Xiuquan isyanını başlattıktan yüz yıl sonra başka bir Çin-Batı melezi olan Maoizm, Hong'un

cinsiyet ayrıştırılması hariç tüm toplumsal politikalarını benimseyecekti.

Fakat zamanda biraz fazla ileri gittik. Hong Xiuquan'ı kendisinin İsa'nın küçük kardeşi ve Hristiyanlığın yerel bir Çin dini olduğuna inandıran neydi? Daha da önemlisi fikirlerini, kendi sancağı altında dev bir ordu toplamasını ve ülkesinin Birinci Dünya Savaşı'nın tüm cephelerinkinden daha çok insanın can verdiği, uzun tarihindeki en korkunç çatışmaya sokmasını sağlayacak kadar cazip kılan neydi? Bu soruya cevap verebilmek için önce diğer iki akıma bakmakta fayda var.

Devrimi Beklerken

Ocak 1848'in son günlerinde 29 yaşında bir adam, 42 Rue d'Orléans'taki evinin çalışma odasında oturmuş bir yandan uyanık kalmak için puro tütürürken bir yandan da harıl harıl yazıyordu. Böyle yazması gerekiyordu. Zira geçen Kasım ayında Londra'daki bir meyhanenin üst kat salonunda sürgün Alman devrimcilerin bir toplantısında konuşmuş, çok etkilenen devrimciler onu siyasi programlarını yazmak için görevlendirmişti.

Ancak Brüksel'e dönünce hiçbir zaman hızlı bir üretici olmayan yazar, lafı dolandırıp işe koyulmaktan başka her şeyi yaptı. Aradan iki ay geçip de hiçbir ilerleme belirtisi olmayınca göçmen devrimciler sabırsızlanmaya başladı ve program eğer bir hafta içinde teslim edilmezse "yeni önlemlerin" alınacağını söyleyerek tehdit ettiler. Sonunda işe koyulan yazar süre bitimini zar zor yakaladı. Çalışmanın son bölümü yarım kalmış görünümdeydi ve insan onun Londra'ya giden vapur bağlantılı trende hâlâ karalayıp karalamadığını merak ediyor. Yazı, apar topar kotarılmış bir zafer yargısıyla kesiliyordu.

Varsın egemen sınıflar bir komünist devrim korkusuyla titresinler. Proleterlerin zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyleri yok. Kazanacakları bir dünya var.

BÜTÜN ÜLKELERİN İŞÇİLERİ, BİRLEŞİN!²

Böyle bir kitapta Marksizme yer var mıdır? Her şeyden önce Marksizm bir din değil, bir siyasal felsefedir. Cazibesini –artık son derece gözden düşmüş olsa da özellikle Rusya’da hem Birinci Dünya Savaşı esnasında hem de sonrasında ve 1940’larda Çin’de gerçekten popülerdi– görünüşteki modernliğinde yatıyordu. Marx, ümitsizce ülkelerinin sonsuza dek geri kalmışlığa saplanıp kaldığını düşünen Rusya ve Çin’in seçkin tabaka üyelerine sadece sosyalizm değil, *bilimsel sosyalizm* sunuyordu: Bu, Marx’ın Alman felsefesine, Fransız ihtilalci politikasına ve İngiliz ekonomisine dair uzman idrakine dayalı, güvenceli bir analizdi. Marx tarihi daha önce hiç kimsenin okumadığı biçimde okuyup uzun bir sınıf çatışması süreci olduğunu ortaya koymuştu. Daha da iyisi, Marx geleceği okuyabiliyordu. Marx’ın *Komünist Manifestosu*, kehanet kesinliğiyle gürlüyordu. Alt orta sınıflar “tarihin tekerleğini hiçbir zaman geriye döndüremeyeceklerdir.” Burjuvazinin proletaryada “ürettiği kendi mezar kazıcılarıdır.” Burjuvazinin çöküşü ve proletaryanın zaferi “aynı ölçüde kaçınılmaz”dır.

Komünist Manifesto, bu ideolojinin cazibesinin önemli bir kısmını teşkil ediyordu. Her ne kadar Marx ve Engels’e atfedilse de görünüşe bakılırsa büyük ölçüde Marx’ın eseri idi. Gücü kısmen kısalığından kaynaklanıyordu. Marx, aşırı derecede geveze olabiliyordu fakat Ocak 1848’de sadece 29 yaşındayken yazdığı *Manifesto* çok kısaydı, sadece 12.000 kelimeden yani yaklaşık 20 sayfadan oluşuyordu. Dünyayı değiştiren metinlerin çoğu kısıdır. Pavlus’un Hristiyanlık yo-

2 Marx, Karl ve Friedrich Engels, *The Communist Manifesto* [1848], Eric Hobsbawm’in sunuşuyla, Londra, Verso, 1998, s. 158.

rumunun temelini atan Romalılara mektubu ve Korintlilere ilk mektubu toplamda 20.000 kelimeden azdır. 2.000 yıl boyunca Batı dünyasının aklından çıkmayan Daniel'in Düşü sadece 5.500 kelime, yani uzun bir dergi makalesi uzunluğuyla çok daha kısadır. Konfüçyüs'ün Analektleri bile novella uzunluğunda, 27.500 kelimedir. Kısa, tesirli parçalar okuru yakalar. Eğer Marx fikirlerini sadece sonraki çok ciltli kitabı *Das Kapital* aracılığıyla aktarmış olsaydı adını hatırlayacak birinin çıkacağı kuşkuludur.

Komünist Manifesto kısa olduğu kadar *heyecan vericiydi*. Marx'ın iki yüzyıl önceki Luther gibi tutkulu, agresif ve çok akıcı bir tarzı vardı. Olduğu gibi yazdı. Karakteri, Luther'in ki gibi bir peygamberin karakterine çok benziyordu: Fikir yoğun ve onunla aynı görüşte olmamaya cüret eden herkese karşı yabani. Hatta "gür, koyu siyah saçları ve kıllı elleri", "haysiyetli ve mağrur tavırları", "kişilere ve şeylere verdiği hükümlere mükemmel bir biçimde uyarlanan... tiz metalik sesiyle"³ bu işe çok uygun görünmekteydi.

Şu satırlarda komünistlerin aile kurumuna zarar vereceğini iddia eden hayalî burjuva muhaliflerine bir piskopos gibi gürlemektedir:

Aile ve eğitim üzerine, ana-baba ile çocuk arasındaki kutsal ilişki üzerine burjuva safsatalar, proleterler arasındaki tüm aile bağları modern sanayinin etkisiyle parçalandıkça ve bunların çocukları basit ticaret nesneleri ve iş aletleri haline geldikçe daha da iğrençleşiyor.⁴

Yine de Marksizmin Ruslar, Çinliler ve diğerleri için en büyük cazibesinin ne görünüşteki modernliği ne tarzı hatıta ne de tarihin proleterlerin zaferiyle sonuçlanacak bir sı-

3 "A Wonderful Ten Years", *Reminiscences of Marx and Engels*, Pavel Annenkov, Moskova, Foreign Languages Publishing House, tarih yok, s. 269-72.

4 *Komünist Manifesto*, s. 137.

nif çatışması süreci olduğuna dair mesaj olduğunu ileri süreceğim. Marksizmin en büyük cazibesi *dünyanın sonu* vizyonuydu.

Marx bir kıyametçi miydi? Herhalde bir siyasi düşünür olarak böyle bir şey olamazdı? Yoksa öyle miydi? Marx, tarihi üç döneme bölmüştü. Önce *kötü geçmiş* geliyordu; bu dönem toplumun tembel, imtiyazlı asillerce yönetildiği aristokratik dönemdi. Sonra *daha kötü şimdiki zaman* vardı; bu dönemde topluma acımasız açgözlü kapitalistler hâkimdi. Ancak *altın gelecek* çok yakındı ve o dönemde şiddetli devrimin ardından güç nihayet fabrika işçilerine geçecek ve istismar sonsuza dek sona erdirilmiş olacaktı. Eğer bu kulağa tanıdık geliyorsa, doğaldır. Zerdüş'tün de benzer bir vizyonu vardı. Daha yakın zamanda 12. yüzyıldan Calabrialı keşiş ve münzevi Fioreli Joachim de geçmişteki tatminkâr olmayan, Babanın Çağı, benzer biçimde tatminkâr olmayan günümüzdeki Oğlun Çağı ve gelecekteki sevinçli Ruhun Çağı olmak üzere insanlık tarihini üçe bölmüştü. Tıpkı Marx'ın proleter devrimine (kendi gibi) öncü yaratıcı entelektüellerin önderlik edeceğini kehanet etmesi gibi Joachim de Ruhun Çağı'na giden yolun (*kendisi gibi*) kendini işine adanmış keşişlerin hareketiyle hazırlanacağını iddia etti. Ondan önce gelen sayısız kıyametçiler gibi Marx ve yoldaşı devrimci Friedrich Engels de sabırsızlıkla büyük günü beklediler. Marx, 1850'lerde bazı umut verici haberler karşısında heyecanlanıp birçok kez devrimin *artık* nihayet gelmekte olduğunu ilan etti. Hatta Engels binicilik hünelerine geliştirmek için Cheshire tilki avcılarına katıldı, böylece Avrupa boyunca dev bir *proleter süvari hücumuna* önderlik etmeye hazır olacaktı.

Daniel'in Düşü ve Vahiy Kitabı gibi, Marx'ın kıyameti de sadece hak edenleri ödüllendirmekle kalmayıp ihlal edenleri de cezalandırıyordu. Marx'ın İsa'nın Yeryüzündeki Krallı-

ğı (Proletaryanın Diktatörlüğü) yorumunda, kötü ruhlu günahkârlar (kapitalistler) kendi Ateş Göllerine (Tarihin Çöp Sepeti) atılacaktır. Marx'ın dünyanın sonu yorumunun derin ulusal acı duyan kişiler arasında popüler olmasına şaşır-mamalıyız. Kıyamet ilk başta, 19. yüzyılda Daniel'in Düşü'nün yazarı vatansever Yahudiler Yunan zalimlerin ulusla-rını ve kültürlerini tehdit ettiğini gördüğünde tam da bu his-se karşılık olarak doğmuştu.

Ancak Marx'ın kıyameti, önemli bir yönden birçok selefinden ayrılmaktaydı. Bazı insanlar için fiilen *gerçekleşmiş-ti*. İsa'dan Münster'deki Jan Bockelson'a dek dünyanın sonu-nu ileri süren liderler müritlerine inançlılar olarak dünya-daki yeni bir krallıkta büyük efendiler olacakları konusun-da teminat veriyordu. Bu tür vaatler elbette daima bir nevi hayal kırıklığıyla sonuçlanırdı fakat şanslı Marksist inançlı-lar kendilerini büyük efendilere olmasa bile en azından ye-ni düzende imtiyazlı kadrolara terfi etmiş *buldular*. Birinci Dünya Savaşı'ndaki Rus General Brusilov'un ateş açarak ha-yatını kurtardığı ve şimdi dairesini paylaşması için zorlandı-ğı adam gibi.

Kaba saba, küstah ve sürekli sarhoş, bedeni yara izleriyle kaplı bu adam şimdi hiç kuşkusuz önemli biriydi, Lenin'e yakındı vs. Şimdi merak ediyorum, neden onun hayatını kurtardım! O gelene dek temiz ve hoş olan dairemiz ondan sonra içki alemleri ve dövüşler, hırsızlık ve küfürlü konuş-malarla berbat oldu. Bazen birkaç günlüğüne gider ve bir çuval yiyecek, şarap ve meyveyle dönerdi. Tam anlamıyla açlıktan ölüyorduk ama onların unu, tereyağı ve başka sev-dikleri her şeyleri vardı.⁵

5 A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924, Orlando Figes, Londra, Jonathan Cape, 1996, s. 695.

Geçmişe Bakmak

Sıcak bir yaz gecesi, 28 Ağustos 1966'da Mısır'daki Müslüman Kardeşler'in iki üyesi ve çelimsiz, hastalıklı, 59 yaşındaki Seyyid Kutub isimli bir adam bir arabaya bindirilip sakin Kahire caddelerinden geçirilerek Bab el Khalq'taki emniyet müdürlüğüne götürüldü. Burada bu üçü hiç vakit kaybedilmeden darağacına çıkarıldı. Başlarına çuval, boyunlarına ilmek geçirildi. Sonra döşeme kapakları açıldı ve bu üç kişi havada asılı kaldı.

Seyyid Kutub'un tatsız akıbetine neden ilgi duyalım ki? Çünkü eğer Usame Bin Ladin'in ve El Kaide'deki takipçilerinin Marksistlerin *Komünist Manifestosu*'nun bir dengine sahip oldukları söylenebilirse –faaliyetleri için bir nevi felsefi kullanım kılavuzu– bu, Kutub'un idam edilmeden iki yıl önce yazdığı *Yoldaki İşaretler* idi.

Kutub, *Yoldaki İşaretler*'i bir defasında siyasi işbirliği yapmış olsa da onu tehlikeli bir devrimci düşünür olarak gören Mısır lideri General Nasır'ın rejimince konulduğu Kahire'nin kötü şöhretli Tura Hapishanesi'nde yazmıştı. Kutub'un radikalliyi nerden doğmuştu? Görünüşe bakılırsa dışarıdan değil Kutub'un içinden. Daha gençken bunu pek belli etmemişti. 1906'da ücra bir Mısır köyünde yoksul bir ailede doğan Kutub, derslerinde başarılıydı –yerel din okulundan uzak durmuştu– ve sonra Kahire'de devlet memuru olarak işe girdi. Burada şiirler, romanlar, kitap eleştirileri, haberler ve yorumlar yazmaya başladı. İngilizlerin Mısır hâkimiyetlerinin haksızlıklarının eleştirerek Kahire'nin yazın seçkinlerinin arasına girdi ve Mısır'ın büyük yazarı Necib Mahfuz'un eski patronlarındandı.

1940'larda Kutub'ta bir değişim baş gösterdi. Yavaşça hatta başlarda biraz gizlice Mısır'ın İslâmî kökenlerinden uzaklaştığına ve fazlasıyla Batılılaştığına ikna olmuştu. Mısırlı-

ların toplumsal adalet hislerini kaybetmekte olduklarını ve kadınların istismar edildiğini hissediyordu. Bu değişim Kutub'un içinde başlasa da dönemin olaylarınca geliştirilmişti. Kutub, hem Batı'nın hem de Sovyetler Birliği'nin 1948'de Filistin'de bir Yahudi Devleti'ni desteklemesi karşısında hayrete düşmüştü. Aynı yıl ABD'ye devlet destekli bir seyahate gönderildiğinde, ziyaretlerinden hayranlıkla dolu olarak dönen diğer Mısırlıların aksine Kutub'un küçümsemesi pekişmişti. Seyahatten dönüşünde Amerika'ya ırkçı önyargı, cinsel laçkalık ve tinsel hislerin eksikliğiyle dolu olmakla saldırmıştı. Bağnaz İslâmcılardan uzak olan, bir zamanki dostu Mahfuz patlak, ciddi gözlü Kutub'u uğursuz biri olarak görmeye başlamıştı.

Sekiz yıl sonra Kutub'un radikallliği yeni bir yön kazandı. Mısır'ın yöneticisi Nasır son derece seküler bir rejim kurduğunda onunla arası açılan Kutub, gitgide Mısır'daki Müslüman Kardeşler hareketine yaklaştı ve 1958'de örgütün birçok diğer üyesiyle beraber tutuklandı. Kutub'un önceki, kuramsal mizacı onu olacaklar için hazırlıksız kılıyordu. Tutuklandıktan sonra dövüldü. Birkaç yıl sonra bozuk sağlığı nedeniyle kabul edildiği Kahire'nin gaddar Tura Hapishanesi'nde, Müslüman Kardeşler'den onlarca arkadaşının buraya ölü ya da yaralı getirildiğine, taş ocağındaki zorunlu çalışmayı reddettikleri için hücrelerinde vurulmalarına şahit olmuştu.

Yoldaki İşaretler, Kutub'un karşı atağı olarak görülebilir. Ya da intikamı. Kuran üzerine muazzam büyüklükteki bir tefsirin parçası olarak yazılan kitap aslında tüm Batılıların ve seküler Müslümanların en korkulu radikal İslâm kabusuydu. Kutub, Batı'dan Japonya'ya, Sovyetler Birliği'nden Hindistan ve Çin'e dek tüm devletlerin "putperest" olduğunu iddia ediyordu. Müslüman devletler konusunda da en az bu kadar sertti ve onları "cahiliyeye batmış"⁶ olarak tasvir edi-

6 *Milestones*, Seyyid Kutub, çev. Islamic Book Service, 2001, s. 10-11.

yordu. Kabaca “tanrısızlık” anlamına gelen *cahiliye*, Arabistan halkının Muhammed tarafından Müslüman yapılmasından önceki dinsel cehaletini anlatmak için kullanılıyordu. Kutub, gerçek İslâmın “birkaç yüzyıldır” tükendiğini ilan etti. Aslında, hiçbir devletin Müslüman adını hak etmediğini ileri sürdü. Kutub’un Müslüman Kardeşler’deki siyasi mütefiklerinin çoğu bile bu düşünceden rahatsızdı. Kutub’un cahiliyesi, itibarını uzun süre önce yitirmiş bir İslâm uygulaması olan ve Hristiyanların sapkınlık nedeniyle aforoz etmelerini andıran *tekhfire* rahatsız edici ölçüde benziyordu.

Bu mutsuz durum nasıl çözümlenecekti? Kutub’a göre umut vardı. Ona göre dünya, Muhammed’in Araplara Allah’ın kelamını getirmek üzere olduğu 7. yüzyılın başlarındakine benzer bir durumdaydı. O dönemde iki büyük imparatorluk –Bizans ve Pers–, Arapları kuşatmıştı ve İslâmın gelişile birlikte Araplar ikisini de mağlup etmişti. Kutub ayısının tekrar olabileceğini vaat ediyordu, bu sefer mağlup edilecek olanlar Batılı ve komünist imparatorluklardı. Kutub’a göre İslâmın yenilenmesinin başlaması için:

Bu kararlılıkla yola çıkacak ve tüm dünyayı sarmış büyük *cahiliye* okyanusundan geçip bu yolda yürümeye devam edecek bir öncü olmalı. Seyri esnasında kendini bu herkesi kapsayan *cahiliyeden* bir nebze uzak tutmalı ve aynı zamanda onunla bazı bağlarını da korumalıdır.⁷

Yoldaki İşaretler’in hitap ettiği bu öncü, çok küçük başlamalı ve cahiliye kuvvetlerince yok edilmekten kurtulmak için başlarda gizli kalmalıdır. “Gerçek Müslümanların” bu kuvveti yeterince güçlendiğinde İslâmı korumak için sadece savunmada savaşmaya değil, aynı zamanda barış zamanında kışkırtma olmadan da saldırıya geçme hakkı vardı. Her zamanki gibi Kuran’dan alıntı yapan Kutub, şehidi doğrudan

cennete çıkaracağından İslâm uğruna ölmenin iyi bir son olduğunda ısrar ediyor, şehitliği meşrulaştırıyordu.

Nihayet bu öncü kuvvet, tüm gayrimüslim devletlere (Kutub, bununla *tüm devletleri* kastetmektedir, çünkü dönemin hiçbir rejimini gerçekten Müslüman saymaz) karşı bir cihat –Kutsal Savaş– başlatacak kadar büyüyecektir. Kutub, ilk Müslümanların yaptığı gibi İslâmın “taşınıp” büyümesi gerektiğinde ısrar ediyordu. Aynı zamanda gayrimüslim kuvvetleri “yok etme” görevi vardı, çünkü ancak o zaman insanlığın İslâmı “seçme” özgürlüğü olacaktı: Kutub’a göre gayrimüslim yöneticiler buna asla izin vermezdi. En sonunda tüm dünya fethedilip şeriat hukukuyla yönetilecekti; Kutub’a göre tüm dünya bunu kabul *etmeliydi*, çünkü Tanrı’dan gelen tek hukuk buydu. Böylece Kutub’a göre insanoglu İslâmın ilk günlerindeki Arabistan’a benzer daha basit, ahlâken daha iyi bir toplum elde edecekti.

Bu vizyon kısa zamanda destekçiler buldu. İlk kazananlardan biri Kutub’un idam edildiğini duyunca tıpkı Kutub’un şiddetle istediği gibi İslâmı canlandırmak için küçük, gizli bir öncü kuvvet kurmaya yemin eden 15 yaşındaki Ayman El Zevahiri idi. Zevahiri’nin grubu daha sonra İslâmî Cihad’ın bir parçası oldu ve yine daha sonra Afganistan’da kendisi de *Yoldaki İşaretler*’den çok etkilenmiş olan Usame Bin Ladin’in örgütüyle birleşti. 11 Eylül eylemleri –küçük, gizli bir örgütün Batı’nın kalbine *ilk vuruşu*– Kutub’un önerilerini harfiyen izliyordu. Bu kitabın yazıldığı dönemde (2013) Zevahiri, El Kaide’nin lideridir.

Ancak Kutubizm, hiçbir zaman Müslüman dünyada Marx’ın fikirlerinin bir dönem Rusya’da ve Çin’de sağladığı kitlesel desteği sağlayamadı. En azından bazı Müslümanlar arasında popüler *olan*, yazılarının ilham verdiği grupların eylemleriydi. El Kaide’nin faaliyetleri bazılarını kültürel incinme hislerinden kısa süreli de olsa kurtarıyordu. Ancak

birçok Müslüman'ın eski Ortaçağ yöntemlerine geri dönmek istediği kuşkuludur.

Kutub'un buyruklarına gelince, bunların gerçekleştiğine dair bir emare yoktur. Muhammed'in zamanının değerlerine geri dönme hayali şimdi her zamankinden daha da uzak görünmektedir. Temiz Müslümanların büyük bir savaş hareketinin hayat bulmak üzere olduğuna dair bir belirti yoktur. Onun rehberliğini izleyenler küçük ve gizli bir öncü kuvvet olmayı sürdürmektedir. Şeriat hukukun dünya geneline ihraç edileceğine dair bir işaret yoktur. Batılılar, Çinliler ve Ruslar inatla İslâmın dışında kalmaya devam etmektedir. Bu arada İslâm dünyası gitgide basitleşmektense her zamankinden çok karmaşık hale gelmiştir. Artık Dubai gibi modernitenin kalelerini içermektedir. Daha gerçek bir hal alan, Batı'dan ziyade Kutub'un kabusudur.

Ayrıca Kutub, pratik bir siyasi program önermenin dezavantajından mustarip olmuştur. Çünkü Kuran'dan alıntılara rağmen bu sadece hor gördüğü rejimleri devirmek için bir askerî eylem programıydı. Siyasi hayalleri değerlendirmek çok kolaydır. Hong Xiuquan'ın isyanı –siyasi amaçlı bir başka dinsel hareket– Mançuları devirme vaadini yerine getirmekte başarısız olmuştu. Marksizmin sicili de kötüydü; bol toplumsal adalet yaratmak yerine, rejimleri ekonomik durgunluk ve yaygın yoksulluğa neden olmuştu. Bunun aksine cennet vaat eden bir siyasi program kendini yargılanmaktan kurtarabilir, çünkü en azından hayal kırıklığı daha az belirgin olacaktır.

Kutub yaşasaydı, dünyanın gittiği yön onu hayrete düşürür müydü? Pek emin değilim. *Yoldaki İşaretler*'i dikkatle okuyunca eyleme davetlerin ardında bir kötümserlik tınısı görülmektedir. Bu kitapta Kutub'un Batı'nın başarılarını takdir ettiği ve "Avrupa'nın yaratıcı aklı bu alanda çok daha ileridir ve azından önümüzdeki birkaç yüzyılda Avrupa'yla

rekabet edip bu alanlarda ona üstünlük sağlamayı umamamız” diyerek görünüşe bakılırsa İslâm dünyasının kısıtlarına hüzünle boyun eğdiği, Avrupa’nın “fiziksel icatlarıyla” ilgili kısa bir paragraf bulunmaktadır. Daha sonra İslâmın bilimsel ilerlemeye açık olması gerektiğinde ısrar edip Müslümanların kendilerini “sadece bilimsel ve teknolojik konuları öğrenmekle” sınırlamaları konusunda teşvik etmektedir. Kutub, Müslümanları “genellikle din karşıtı ve bilhassa İslâm karşıtı” olan Batılı bilimsel “felsefi spekülasyonlara” karşı ve “onlardan gelecek hafif bir etkinin berrak İslâm baharını kirletebileceği” konusunda gözlerini dört açmaları için uyardı.

Kutub’un Batı’nın bilimsel kuramından sakınmak için makul nedenleri vardı. İnançlarına karşı hiç kuşkusuz en büyük tehdidi saptamıştı. Onu, mantık karşısında 2.000 yıldan uzun bir süre inançlarını korumak için mücadele eden, dindar düşünürlerin çok uzun silsilesinin en sonunda sayabiliriz. Hristiyan Aquinalı Tommaso, Yahudi İbn Meymun ve Müslüman İbni Sina gibi Ortaçağ’ın bazı en büyük zihinleri dinlerini Yunan felsefesine uydurmaya çalıştı. Ancak sonuçlar hiçbir zaman çok tatmin edici olmadı. Yapboz parçalarını nasıl düzenlerseniz düzenleyin, mantık ile inanç uyum sağlamayı inatla reddediyordu. Kutub’un buna cevabı Müslümanların Batı’nın bilimsel pratiğini kabul edip kuramdan uzak durmalarını teşvik etmektir. Ancak bu, pek uygulanabilir bir öneri değildi: Batılı pratik bilim, Batılı bilimsel kuramdan doğmuştu. Biri olmadan ötekini almak mümkün değildi.

Kutub’un biyografisini yazan John Calvert onu gençlik yıllarında “Avrupa’nın romantik ve varoluşçu yazınında iyi seviyede temsil edilen bir örnek” ve “uzanıp bazen daha üst bir tinsel gerçeği bir an için görebilen, varoluşun sıradanlığına aykırı genç bir adam” olarak görmektedir. Romantikle-

rin çoğu zaman belli bir kışkırtıcılık potansiyeli vardır. Hayal kırıklığına uğratıldıklarında sorun çıkar. Bir nebze kinizm daha güvenli bir karışım yaratır. Dünya ideallerine uymakta yetersiz kalınca Kutub o dünyayı reddetti ve yerine topyekûn başka bir şey koymak için bir program tasarladı.

Gitgide artan tiksintisi onu sonuna kadar azimli kıldı. 1965'te hapisneden salıverilmesinden sonra Calvert "yorgun ve çökmüş çehresinin ardında hâlâ intikam ateşiyle tutuşan bir adam" olduğunu yazmıştır. Kutub, eylemcilikten elini ayağını çekmek yerine tam aksine Müslüman dünyasında İslâmcıların ilgi odağı oldu ve küçük, çok az silahlı bir Mısır devrimci grubunun gayriresmî liderliğini yaptı. Özgürlüğünün son günlerinde Mısır'ın Akdeniz sahilindeki bir sahil sayfiye evinde yakında tutuklanacağını sezdi. Biyografi yazarına göre Kutub çoktan şehitliğe odaklanmıştı. En azından bunda hayal kırıklığına uğramayacaktı.

Dolayısıyla nihayet daha önce sorduğumuz soruya cevap vermek gerekirse: Marksizmin, Kutubizmin ve Hong Xiuquan'ın Göksel Krallığı'nın ortak noktası nedir? Üçü de aynı illete deva sunmaktadır: Yaralı vatanseverlik. Elbette vatanseverlik yeni bir olgu değildi. Görmüş olduğumuz gibi 10 160'larda, Daniel'in Düşü'nün yazarının da katıldığı, Yahudilerin Grek işgaline direnişinde vatanseverlik önemli bir rol oynuyordu. Ancak Fransız Devrimi zamanından itibaren milliyetçilik hem daha güçlü hem de daha bilinçle hissedilen bir kuvvet olmuştur. Ulusal gurur insanların düşüncelerinde daha büyük bir yer kazandıkça ülkelerinin aşağılanmaya maruz kaldığını gördükleri zamanki incinme hisleri de güçlendi.

Hong Xiuquan, Çin Protestanlığı'nı yaymaya başlamadan sadece bir yıl önce Çin, Birinci Afyon Savaşı'nda İngilizlere utanç verici biçimde mağlup olmuştu. Sanki Xiuquan, düşmanlarının dinini benimseyerek sihirlerinden biraz ödünç al-

mayı umuyordu. Rusya da Çin de Marksizmi ulusal utancın ardından benimsemişti: Rusya'yı utandıran Kayzer Almanyası'nın orduları, Çin'i ise hem Batılı sömürgeciler hem de emperyal Japonya'ydı. Kutubizm nispeten sadece az sayıda insanca desteklense de İslâm tarihinin, Müslüman dünyanın Avrupa'nın saldırganlığı, Batı'nın bilimsel ilerlemeleri ve yeni İsrail devletinin toprak kazanımlarıyla karşılaştığı son birkaç yüzyılını büsbütün reddediyordu.

Ancak elbette ulusal incinme hiçbir surette insanların son iki yüzyılda kuvvetli inancın tesellisini aramalarına yol açan rahatsızlığın tek yeni kaynağı değildi. Birçok kimse en az onun kadar huzur bozucu olan öteki uyarılarca dehşete düşürülmüştü.

Büyük Boşluğu Doldurmak

Eylül 1827'de bir gece Joseph Smith isimli genç bir adam, New York eyaletinde evinin yakınındaki Cumorah Tepesi'ne tırmandı. Daha sonra iddia ettiğine göre Smith'e bu tırmanışında Smith'in ilk gençlik yıllarında defalarca düşlerinde gördüğü Moroni isimli bir melek rehberlik etmişti. Smith'in hikâyesine göre tepede iri bir kayayı kaldırmış ve altında bir nevi taş hazne bulmuştu. Bunun içinde bir dizi, antik görünümlü harflerle dolu altın rengi levhalar keşfetmişti. Aynı zamanda buna uygun olarak metnin tercüme edilmesine yarayan iki alet bulmuştu. Bunlardan biri "tercümanlar" isimli bir çift taş, ötekiyse bir kehanet taşıydı.

Smith, sonraki günlerde ve aylarda işe koyuldu. Önce tercümanları kullanıp levhaları dikkatle inceledi, sonra da gizemli sözcüklere baktı ve deşifre etmeyi başardı. Sonra her şeyden hatta yazılı levhalardan bile vazgeçebildi ve sadece kehanet taşını kullandı. Onun yardımıyla bazen günde 3.500 kelime yazabiliyordu.

Çoğu kurgu yazarı bu ilerleme hızından çok memnun kalırdı ve sonuçta ortaya çıkan 140 sayfa daha ziyade bir romanı andırıyordu. Daha sonra *Mormon Kitabı* olarak anılmaya başlanan kitap macera ve kahramanlık, ihanet ve kaçış, muhteşem bir yolculuk ve dehşetli savaşların yanı sıra bazen bir hayli kasvetli ahlâki dersler sunuyordu. Kitabı Mukaddes gibi farklı yazarlara atfedilen bir dizi kitaptan oluşuyordu fakat Kitabı Mukaddes'teki muadillerinin aksine bu Mormon peygamberler kendilerini tanıtıyor hatta birbirleriyle ilişkilerini açıklıyor, Kitabı Mukaddes'tekinden çok daha memnun edici biçimde tutarlı bir anlatı oluştuyorlardı.

Bu kitap “Ve öyle oldu ki” ile başlayan çok sayıda cümlesiyle o dönemin standart İngiliz İncili olan Kral James Onaylı İncil'i, özellikle de Yeşaya Kitabı'nı son derece andıran bir tarzda yazılmıştı. (Mark Twain biraz kaba bir biçimde bunu “matbaada kloroform verilmesi”ne benzetmişti). *Mormon Kitabı*, Kuzey Amerika'nın bazı en eski sakinlerinin gerçek hikâyesini anlattığını iddia etse de hayli şaşırtıcı biçimde Ortadoğu'da başlamaktadır. İÖ 600'de kitabın ilk kahramanı, zengin Kudüs sakini Lehi görüşlerinde Tanrı'yı ve daha da önemlisi doğumundan tam 600 yıl önce İsa'yı görür. Lehi'ye Babil'in kısa zaman içinde Kudüs'e saldıracağı ve orayı yıkacağı söylenir (öyle de olacaktır). Lehi'nin Yehudalı yoldaşları onun uyarılarına kulak asmayınca ailesiyle Arabistan'a kaçar. Oğlu Nefi orada çadırının dışında bir nevi yön gösterici ve ahlâki pusula birleşimi olan “Liyahona” isimli bir alet bulur:

Ve şimdi oğlum, atalarımızın küre ya da kılavuz adını verdikleri şey hakkında söyleyeceklerim var – daha doğrusu atalarımız buna tercümesi pusula anlamına gelen Liyahona adını vermişlerdir ve bunu Rab hazırlamıştır. Ve işte, böyle ince bir işçilikle yapılmış bir şeyi insanoğlu yapmış ola-

maz. Ve işte bu, atalarımızın çölde gidecekleri yolu onlara göstermek için hazırlanmıştı. (Alma 38:39)⁸

Liyahona küçük kabileyi denizlerde çok uzaklara, görünüşte kimsenin yaşamadığı Kuzey Amerika'ya yönlendirir, Lehi'nin soyundan gelenler sonraki 1.000 yıl boyunca orada yaşayacaktır. Biri erdemli ve biri kötü olmak üzere iki rakip kavime bölünerek birbirleriyle savaşır; erdemli Nefililerin örneğinde bu mücadelenin amacı inancı korumaktır. Bu inanç, çarmıha gerildikten sonra yeniden dirilen İsa'nın vaaz vermek, o doğmadan önce uzun yüzyıllar boyunca ona inançlarını korudukları için onları iyileştirip kutsamak üzere Nefililere kısa bir ziyarette bulunduğu zaman yeniden canlanmıştı. Bu anlatı biraz aceleyle, Mormon'a ve oğlu Moroni'ye atfedilen iki kitapta anlatılan Nefililerin 5. yüzyıldaki çöküşüyle sona ermektedir. Smith'i gizlenmiş altın levhalara götüren melek olarak 1.300 yıl sonra yeniden görünen Moroni, halkının hayatta kalan en son temsilcisidir ve her şeyin nasıl kötü gittiğini anlatmak için yazar.

Ve yanımda olan ordu güçsüzdür ve Lamanlılar'ın orduları Şeriza ile benim aramda duruyor; ve Harun ordusuna kaçanların hepsi onların korkunç zalimliklerine kurban düşer. (Moroni 9:17)

Joseph Smith ilk gerçek *Amerikalı peygamberdi* ve kariyeri incelediğimiz diğer peygamberlerinkine benziyordu. İman edenler ve düşmanlar kazanmış, zaferler yaşayıp mücadeleye göğüs germiş, –defalarca– sürgün edilmiş ve nihayet sonu kanlı bitmişti. Diğer peygamberler gibi Smith'in fikirleri de içinde yetiştirdiği dinden istikrarlı bir biçimde uzaklaşmış-

8 Alıntılar şu kaynaktan: *Mormon Kitabı: İsa Mesih Hakkında Başka Bir Tanıklık*, İsa Mesih'in Son Zaman Azizler Kilisesi, 2001, https://www.lds.org/bc/content/shared/content/turkish/pdf/languagematerials/34406_tur.pdf?lang=eng&clang=tr (Erişim tarihi: Mayıs 2014) – ç.n.

11. 1832'de diğ er Hıristiyan kiliselerinin liderleri *Mormon Kitabı*'nın sahte olduğ unda inatla ısrar ettikten sonra Smith, Tanrı'nın onu dünyaya uzun süredir yanlış inançlarda kaybolmuş olan diğ er hepsinin yerini alacak, yeni gerçek bir Kilise kurması için gönderdiğ ini iddia etti.

Sonra daha radikal açıklamalar geldi. 1833'te Smith müritlerine tütünden alkole, kahveden çaya değ in tüm uyarıcılardan kaçınmaları gerektiğ ini söyledi. Aynı zamanda adeta Hinduları andıran *ön fanilik* kavramını ortaya attı: Yani insanlar doğ madan önce "Ruh Çocuklar" olarak yaşamı deneyimliyorlardı. Bu yenilikler ve *Mormon Kitabı*'nın kendisi Smith'in akımının Hıristiyanlığ a yabancı ilan edilmesine neden oldu ve ona gitgide daha çok düş man kazandırdı. Öfkeli komşular Smith ve müritlerini defalarca kovdu ve onları daha da batıya doğru itti. 1840'ların başlarında Smith çokeşliliğ i savunduğ unda kendi müritlerinin bir kısmı ondan yüz çevirdi ve 1844'te Carthage, Illinois'de öfkeli bir güruhça katledildi.

Ancak Smith'in dini yaşamaya devam etti. Ölümünden sadece üç yıl sonra destekçileri Salt Lake City, Utah'ta günümüze dek ana merkezleri olmayı sürdüren yeni ve kalıcı evlerini inşa ettiler. *Mormon Kitabı*'na gelince, bir dönem bu din içinde epey ikinci planda kalsa da şimdi her zamankinden daha önemlidir ve Mormon okullarında en az Kitabı Mukaddes kadar anılıp öğretilmektedir.

Joseph Smith'in dünya görüşünün cazibesi, yani evlerini terk etmelerine zorlanmalarına ve öteki inançlıların öldürüldüğ ünü görmelerine rağmen müritlerinin sadakatini koruyacak kadar güçlü olan cazibe neydi? Mormonizm son derece sorunlu bir dönemde cennete yeni bir yol sunuyordu. 1820'ler ve 1830'lar, piyasa çetinleş ip siyaset kabalaşırken, göç 20 yılda 10 kat artmış ken ve yoksulların yaşamı gitgide zorlaşırken birçok Amerikalının ülkenin hızlı değ iş i-

minden hayrete düştüğü bir dönemdi. Amerikalılar aynı zamanda yeni uluslarından büyük gurur duymaktaydı. Smith onlara Amerikalı melekler, antik Amerikan kutsal metinleri ve elbette, yozlaşmış, köhne Eski Dünya Kiliselerini yıkması için Tanrı tarafından gönderilen Amerika doğumlu bir peygamberle birlikte emsalsiz bir *Amerikan Hristiyanlığı* sunuyordu.

Ancak Mormonizmin başka bir nevi çekiciliği de vardı. Bunu anlayabilmek için takip eden yüzyılda ortaya çıkan diğer yeni inançlara kısaca göz atmalıyız. Öncelikle bu kitabın ilk *kadın peygamberince* kurulan bir harekete bakmak istiyorum. Görünüşe bakılırsa, daha çok kısaca Madam Blavatsky olarak bilinen Helena Petrovsky Blavatsky'ye son derece sıra dışı dünya vizyonu sayesinde erkenden ilham gelmişti. 1831'de Ukrayna'da Ekaterinoslav'da doğan Blavatsky, çocukluğunun büyük bir kısmını büyük büyükbabasının doğaüstü olaylarla ilgili geniş kütüphanesinden kitaplar okuyarak geçirmişti. O dönem için son derece alışılmadık bir yaşam sürüyordu. 17 yaşında kendinden 20 yaş büyük bir aristokratla evlenip balayında onu terk etti (ancak Blavatsky ismini korudu). Ondan sonra gözüpek bir dünya gezgini oldu, hatta savaşa gidip İtalya'da 1865 Mentana Savaşı'nda Garibaldi'nin İtalya'nın yeniden birleşmesi mücadelesini desteklerken yaralandı. Aynı zamanda ölülerin ruhlarıyla temas etme hüneri ve bariz, tuhaf seslere neden olup mobilya parçalarını oynatabilme becerisi sayesinde hayranlar kazanmıştı.

Blavatsky daha sonra, 1860'ların sonlarında gerçekten çarpıcı bir keşif yaptığını ileri sürdü. 1868'de daha önce Londra Büyük Sergisi'nde tanıştığı uzun bir Hindu olan "ustası" Morya'dan bir mesaj almış, Morya şimdi ona kendisiyle beraber Tibet'e seyahat etmesi gerektiğini söylemişti. Blavatsky'ye bakılırsa Şigatse'deki Tibet manastırı Tashi Lhun-

po'da Morya'yla ve Koot Hoomi isimli bir başka ustayla iki yıl geçirmişti. Blavatsky emin ellerdeydi, çünkü bu ustaların her ikisinin de insanüstü güçleri vardı ve sıradan keşişlerin tâbi olduğu kurallar onlar için geçerli değildi. Onların yardımıyla çocukluğunda olduğu gibi son derece sıra dışı bir kütüphaneye erişim kazanmıştı.

Blavatsky'nin orada ne bulduğunu iddia ettiğini görmeden önce bir dakika durup bu dönem civarında doğan birkaç yeni inanca göz atmak istiyorum, çünkü Madam Blavatsky'nin yeni dini bunlar olmadan anlaşılamaz. 1850 civarında radikal yeni kavramlar adeta patlama yapmıştı. Bu fikirler sık sık birbiriyle çelişse de bunları tanıtan broşürler çoğu zaman aynı gazete bayilerinde satılıyor ve aynı insanlarca okunuyordu. Bu okurlar çoğu zaman makul ölçüde eğitilmiş fakat kendilerini daha imtiyazlı bir dünyadan dışlanmış hissediyorlardı. Diğer bir deyişle Tanchelm'den Muggletonianlara değin son bin yıldır Avrupa'da radikal yeni inançları destekleyen yoksul bağımsız zanaatkârlardan ve terzilerden çok farklı değillerdi. Bu nedenle, Marx'ı yakın zamanlarda *Komünist Manifesto*'yu yazması için görevlendirenler tam da böyle kimselerdi.

Bu yeni akımların inançları çoğu zaman dinsel değildi fakat dinlerle bir ortak noktaları vardı. Süratle değişen ve güvensiz bir çağda güvence sunuyorlardı. Avrupalılar ve Kuzey Amerikalılar kendilerini vejetaryenlik, hipnotizma tedavisi ve popüler hijyenle sağlıklarını iyileştirmeye kaptırmışlardı. Mary Eddy Baker'ın Bilim Adamı Mesih Kilisesi'ni takip edip doktorları ziyaret etmeyi bıraktılar; acı, hastalık ve hatta ölümün *var olmadığını* keşfetmekten mutluydular. Hayvan manyetizması sayesinde tüm evrenle görünmez bir bağları olduğuna inanıyor ve ispritizma yoluyla ölen sevdikleriyle sohbet edebileceklerini düşünüyorlardı. El falı ve demode astroloji yoluyla parlak bir gelecekleri olduğunu öğrenmeyi

umuyorlardı. Kafalarındaki çıkıntının dikkatle incelenmesinin –frenoloji– onların aristokratlara ve hükümdarlara ahlâken üstün olduğunu göstereceğine inanıyorlardı.

Ya da kendilerinin ve memleketlilerinin daha üstün bir ırka ait olduğuna inanmaktan keyif alıyorlardı. Tam da Marx'ın telaşla *Komünist Manifesto*'yu yazdığı zamanda gözden düşmüş, eski mezar soyguncusu Iskoç cerrah Robert Knox, Marx'ın eserinin ırkçı muadili üzerinde çalışmaktaydı: *İnsanlığın Irkları: Küçük Bir Parça*. 1850'de basılan bu kitap, rahimde daha uzun süre kaldıklarından Kuzey Avrupalıların öteki ırklardan daha ileri olduğunu iddia ediyordu. Knox, ırklar arası evliliğin talihsizliğe mahkûm olduğunu ileri sürüyor ve Britanya'nın parazit yöneticileri ilan ettiği "Norman ırkı" üyelerini bilhassa küçümsüyordu (tıp mesleğinden atıldığı için onları suçladığından şüpheleniyorum). Büyük bir ırk mücadelesi yaşanacağını ve bu mücadelenin dünyada beyaz egemenliğini kuracak bir kıyametçi ve ırk temizliği savaşıyla zirveye ulaşacağını kehanet ediyordu. *Komünist Manifesto*'nun aksine *İnsanlığın Irkları: Küçük Bir Parça* anında yüksek satışlara ulaştı.

Madam Blavatsky, New York'ta 1875'te yeni öğretisi Teozofi Hareketi'ni açıkladığında bunun "kalıcı bir din" olduğunu ilan etti: Tüm dünyadaki antik doktrinlerin nihai bir bütünü. Ancak bu, yanıltıcı bir iddiaydı. Teozofi son derece dönemine aitti ve ırkçılıktan ispritzmaya dek henüz tasvir edilen birçok yeni inançtan yararlanmaktaydı. Blavatsky'nin aktardığına göre sezgilerini edindiği başlıca kaynaklardan biri, temas halinde olduğu John King isimli bir ruhtu. Bu ruhun daha geniş "Evrensel Mistik Kardeşlik" isimli kurumun bir parçası olan "Gizemli Luxor Kardeşliği"nden bir grup Mısırlı ustayla arası iyiydi.

Blavatsky, kendisine yardımcı olacak bu deneyimle birlikte New York'taki dairesinde Batı rasyonalizmine ve mater-

yalizmine saldıran, *İsis'in İfşası* başlıklı, daldan dala konan 1.300 sayfalık bir kitap yazdı; nezaketsiz eleştirmenler metnin büyük bölümlerinin Blavatsky'nin raflarındaki kitaplara esrarengiz biçimde benzediğini belirttiler. On yıl sonra Blavatsky 1.500 sayfalık çığır açıcı eseri, *Gizli Doktrin*'i yayımladı. Kitap 1888'de basıldığında Blavatsky, Tibet'teki Tashi Lhunpo manastırına daha önceki ziyaretinde keşfettiği çok önemli bir antik ve gizli metinden son derece yararlandığını ileri sürdü: "Dyzan'ın Dörtlükleri".

"Dyzan'ın Dörtlükleri" *Mormon Kitabı*'nın tam olarak ağırbaşlı görünmesine yol açmıştı. Kitap, tüm insanlık tarihini zamanın en başından itibaren sayıp döküyordu. Blavatsky, bu kayıp anlatıyı daha geniş bir izleyici kitlesine aktarırken yedi gezegen biçimi ve yedi dünya olduğunu, bunlardan sadece birinin insan gözüyle görülebildiğini anlatıyordu. Her biri yedi tali ırk yaratan yedi "kök ırk"ı listeliyordu. Bunlardan birincisi olan Astral kök ırkı kutsal, ölümsüz ve görünmez topraklarda yaşarken; Atlantis kök ırkı güzel, yüksek binalar yapmış ama sonunda evleri Atlantik Okyanusu'nun dibinde gözden kaybolmuştu. İlk ırklar insanüstü devlerdi ancak korkunç bir ırklar arası ıslah hadisesi insanlığın çoğunu adi günahkârlara indirgemişti. Fakat ümitler tükenmemişti. Rahip-krallardan gelen küçük, saf bir ırk hayatta kalmıştı: Aryanlar. İnsanlar tinsel varlıklar olarak hâlâ en üst gelişim düzeyine ulaşmayı umabilirlerdi.

Blavatsky'nin vizyonu şimdi en hafif tabirle eksantrik görünebilir fakat kendi kulvarında son derece etkiliydi ve başta her ikisi de Blavatsky'nin geçmişin epik icadını çok daha Almanlaştıran iki kendinden menkul Viyanalı aristokratınki olmak üzere bir dizi taklide neden olmuştu. Bunlardan biri olan Guido List, bir deri eşya imalatçısının oğluydu ve ismine von eklemek için züppe Viyana'da kendisini zahmete sokmuştu. List, uzun, karman çorman sakalı ve sabit gözleriyle

zamansız bir fenomen olan gezgin peygamberlerin modern bir yorumu olarak görülebilir ancak kendini çöllerle vermek bir yana güçlü bir Alp yürüyüşçüsüydü. Blavatsky gibi kayıp bir dini yeniden keşfettiğini ileri sürdü: Alman pagan tanrısı Wotan'a tapmak.

Eski Alman dini hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmemektedir fakat Nicholas Goodrick-Clarke'ın *Nazizmin Gizli Kökenleri* kitabında tasvir ettiği gibi, bu durum List'in cesaretini kırmamıştır. Bu konuda hemen hemen tek kaynak olan klasik Roma yazarı Tacitus, antik Almanların üç kavime bölündüklerini belirtmiştir. List, bunların aslında üç toplumsal kast olduğunu, en tepede de –List, Tacitus'un Hermiones'ini Almanlaştırıp Armanist (*Armanen*) yapmıştı– güneş kralı Wotan'ın rahiplerinin bulunduğunu ileri sürmüştür. List, bu antik aristokrasinin doğrudan varisi olduğunu kendi kendine fark edip ismine bir *von* eklemiştir.

List, 1900'den itibaren antik Almanya icadını istikrarlı bir biçimde geliştirip gazete makalelerinde anlattı. Bazen Alman yer isimlerini ya da eski şarkıları ve deyişleri “tercüme ederdi”. Daha çok doğrudan kendi hayal gücünden yararlanır ya da Madam Blavatsky'nin hayal gücünden ödünç alırdı. Blavatsky'nin Atlantisli devleri ve Aryan usta ırkı olduğu kadar Hindistan ziyaretlerinde keşfedip Teozofi Toplumu'nun mührüne dahil ettiği bir Hindu işareti –svastika– olan düşkünlüğü de List'in vizyonunda kendine bir yer bulmuştu. List, Berlin'den uzak geçmişin bir başka mucidinden de kavramlar almıştı: Max Ferdinand Sebaldt von Werth, antik Aryanların ırksal saflıklarını korumak için bir *cinsel din* uyguladıklarını iddia etmişti.

List sonra Armanist dininin mutsuz geç dönem tarihini yeniden inşa etti. List'e göre Charlemagne'nin yardımını alan Roma Kilisesi, Wotan'ın müritlerine gaddarca saldırmıştı. Cinsel dinlerinden yoksun kalan Almanların değerli

ırksal saflıkları değerinden kaybetmişti. Ancak her şey bitmiş değildi. Eski Armanist inancı, aralarında Ortaçağ Tapınak Şövalyeleri, Rönesans Hümanistleri ve Hür Masonların bulunduğu bir dizi farklı grupça gizlice muhafaza edilmişti.

List, geçmişini yeniden icat ederken geleceği de önceden görmüştü. Almanları, Büyük Uluslararası Parti dediği şeyin büyük komplosuna karşı uyardı. List, Hristiyanlığı küçümsemesine rağmen temel fikirlerinden birini hevesle benimsemişti: Dünyanın sonu düşüncesi. List, çok yakında gerçekleşecek ve temizlenmiş, Aryanlarca yönetilen bir dünyaya öncülük edecek, Armanist dininin nihayet eski ihtişamına kavuşacağı ırksal bir kıyamet öngörmekteydi. Sınırsız güce sahip rahip seçkinlerin yönettiği yeni bir pan-Cermen imparatorluğunu kehanet ediyordu. Bu yeni Almanya'da ırksal saflıklarını ispat etmeleri için Aryan ailelerden kayıt tutmaları istenecekti ve ırksal açıdan aşağı olanlar ağır işlerde çalıştırılarak zalimce ezilecekti ki saf Almanlar konumlarına uygun bir yaşam tarzının keyfini sürebilsin. List, bu vizyonun gerçeğe dönüşmesine yardım etmek için 1911'de Yüksek Armanist Birliği [*Hoher Armanen Order-HAO*] isimli yeni seçkin grubunu kurdu.

List'in fikirleri, Jörg Lanz von Liebenfels isimli List'in arkadaşı ve bir sonraki görüş gören kişimiz tarafından daha da ileri götürülmüştü. Bir başka kendinden menkul aristokrat olan Liebenfels bir baronun oğlu olarak Sicilya'da doğduğunu iddia etse de aslında Viyana banliyösünden bir okul öğretmeninin oğluydu. List'in çöl peygamberinin modern bir yorumu olduğu kadar Lanz da Flanderslı Tanchelm'de ve Martin Luther'de rastladığımız aşına bir figürdü: Eski keşiş peygamber. Lanz, Viyana yakınlarındaki Cistercian Heiligenkreuz Manastırı'nda altı yıl geçirdikten sonra yeni fikirlerle dolup daha geniş bir dünyaya dönmüştü. 1905'te bunları dikkat çekici *Teo-Zooloji ya da Sodom Alt-İnsanları ve Tanrıların Elektronu Bilimi* başlıklı kitabında anlattı.

Guido List gibi Lanz da eksik kanıt parçaları ve yüksek dozda saf hayal gücüyle antik geçmişi yeniden inşa etmiştir. Mezopotamya'da bulunan rölyef ve yazıtların, Asur kralı II. Asurbanipal'ın bir keresinde Kızıldeniz yakınlarındaki daha küçük bir devletin hükümdarından saygı ifadesi olarak birçok tuhaf görünümlü yaratık aldığını gösterdiği iddia etmiştir. Eski Ahit'ten alıntılardan yararlanan Lanz, Asurbanipal'ın kendi özel hayvanat bahçesinde tuttuğu bu yaratıkların aslında Afrikalı pigmeler olduğuna kanaat getirmişti. Lanz, o zaman değin saf olan Aryan Asurluların vahim bir hata yaparak bu alt insanlarla çiftleştiklerini ve böylece dünyaya yeni bir aşağı ırk getirdiklerini ileri sürmektedir. Lanz, Eski Ahit'in tamamının Aryanları bu tür bir davranışa karşı ikaz etmek için yazıldığında ısrar etmiştir.

Lanz'ın keşiflerinden biri de Aryanların özel gücüyle ilgiliydi. Lanz, gerçek, saf Aryanların elektronik sinyaller kullanarak birbirleriyle telepatiyle anlaşabildiklerini savunuyordu. İsa'nın önde genel bir Aryan olarak mucizelerini elektronik güçleriyle yerine getirdiğini ileri sürüyordu. Ancak Aryanlar alt insanlarla melezlendikçe bu insanüstü özellikler giderek yıpranmıştı. Lanz'ın iddiasına göre Aryanlar bu melezleme için bazen zorlanmıştı ve İncillerde İsa'nın son saatlerine dair anlatılanlar genellikle varsayıldığı gibi Kudüs idari makamlarınca yargılanmasını ve idamını değil şeytani, pigme Sodomluların İsa'ya tecavüz girişimini tasvir etmekteydi.

Aryanların durumu vahimdi fakat Lanz'ın yine de gelecek için büyük umutları vardı. Kitabında ve daha sonra kendi dergisi *Ostara*'daki makalelerde sadece kendi aralarında çoğalıp böylece ırksal saflıklarını geliştirmeye özen gösterirlerse Aryanların eski elektronik güçlerini yeniden kazanabileceklerini iddia ediyordu. Alt insanların yok olup sonrasında İsa'nın gençleşmiş halkının krallığını yönetmek için

geri döneceği hemen gerçekleşecek bir kıyametvari bir savaş da işlere yardımcı olabilirdi. Bu arada Lanz tüm alt pigme ırklarının derhal yok edilmesinde ısrar etti. Sarışınlarla koyu renk saçlılar arasındaki bir epik mücadelede alt ırkların hadım edilip kısırlaştırılarak köleleştirilmesini ve Madagaskar'a gönderilmesini ya da basitçe Tanrı'ya sunularak yakılmasını önerdi. Nispeten zayıf bir cinsiyet olarak kendilerinden aşağı pigmeleri cinsel açıdan çekici bulmaya yatkın olan Alman kadınları Aryan kocalarınca tamamen boyunduruk altına alınmalıydı.

Lanz da List gibi Almanlara ırksal cihatlarında önderlik edecek yeni bir Aryan seçkininin yaratılmasında kendi üzerine düşeni yapmak için can atıyordu. 1907'de List taklit HAO'yu kurmadan önce, Lanz bir nevi ırkçı keşişler topluluğu olan Yeni Tapınak Şövalyeleri'ni kurdu. Bu tarikatın üyeleri Lanz'ın dergisi *Ostara*'da özetlediği yöntemlerle çok sıkı ırksal incelemeyi kabul etmek zorundaydılar ve ondan sonra katı bir hiyerarşiyle saflık derecelerine göre yerlere dağıtılıyorlardı. Yeni Tapınak Şövalyeleri'nin arasında Guido von List ve daha da şaşırtıcısı İsveçli oyun yazarı August Strindberg vardı. Lanz, varlıklı Viyanalı destekçilerin yardımıyla yeni ırk aristokrasisi için harap bir köşk olan Werfensstein Şatosu'nu satın aldı. Lanz, onları derecelendirip barındırdıktan sonra yerine getirmeleri için ritüeller, söylemeleri için ilahiler ve giymeleri için muhteşem cübbeler tasarlamıştı. Şatonun üstünde bir svastika bayrağı dalgalandırıyor.

Son olarak, Karl Maria Wiligut isimli üçüncü bir Viyanalı görüşüm gören (visionary) daha vardı. Asker olan Wiligut, yazar değildi ve iddialarını Lanz'ın Yeni Tapınak Şövalyeleri tarikatından olan ve onunla 1920-21 yıllarında görüşmeler yapan Theodor Czepl kaydediyordu. Wiligut, Almanya'nın antik geçmişine dair vizyonu için kanıt arama ihtiyacı duymadı ve sadece Goodrick-Clarke'ın "atalardan kalma kâhin

belleği"⁹ dediği şeye dayandı. Wiligut'un iddiaları kolayca List'inkilere üstün gelmişti. Anıları İÖ 228.000'e dek uzanıyordu ve Wiligut bu dönemde dünyanın üç güneşi olduğunu, devler ve cücelerle dolu olduğunu anlatıyordu. Wiligut, birdenbire türeyip ne oldum delisi olan Armanistlerden çok daha eski bir Alman dininin temsilcisi olduğunu söylüyordu. Bu, Irministlerin diniydi. İÖ 12.500'de kurulan dine daha sonra List'in Wotanistleri saldırmış ve iki din arasındaki 10.000 yıllık mücadeleyi izleyen Roma Kilisesi'yle savaşın ardından Wiligut'un ataları –o dönem Alman geçmişinin en ünlülerinden çok sayıda kişiyi içeriyordu– Avrupa boyunca dağılmıştı. Ancak kadim inançlarına gönülden bağlılıklarını korumuşlardı.

Ne yazık ki, Wiligut rahip atalarının hayali zulmünü çok şiddetle hissetmişti. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Salzburg'da yaşayan Wiligut, Irminist rahip statüsü nedeniyle, hem bir iş girişiminin başarısızlığı hem de Habsburg İmparatorluğu'nun çöküşü için suçladığı Yahudilerin ve Hür Masonların bir komplosuna kurban gittiğine ikna olmuştu. 1924'te karısına karşı gitgide daha şiddetle tehditkâr oldu. Aynı yıl Kasım ayında karısı onu Salzburg'daki bir akıl hastanesine yatırdı; büyük sanrılar ve paranoid şizofreni teşhisi konulan Wiligut burada iki yıl yattı. Ancak göreceğimiz gibi bu hiç de onun hakkında son duyduklarımız olmayacaktı.

Almanya'nın uzak geçmişiyle ilgili bu tuhaf düşünceler nerden gelmişti? İddia edildiği gibi Almanya'nın tarih öncesinden gelmediği açıktı. Yine de kökleri tahmin edilebileceğinden ve Madam Blavatsky'nin Teozofisi'nden çok daha eskiydi. Bazı yönlerden *Ortaçağ sapkınlığından* doğmuşlardı. Kıyametçi metinlerin İsa'nın krallığını yeryüzünde müjdeleyecek insanüstü bir Hristiyan imparator fikrini nasıl geliştirdiği

9 *The Occult Roots of Nazism: Secret Aryan Cults and Their Influence on Nazi Ideology*, Nicholas Goodrick-Clarke, Londra, I.B. Tauris, 1992, s. 46.

tirdiğini daha önce görmüştük. 13. yüzyıl Almanyası'nda bazıları bu Hristiyan imparatorun *gerçek*, yaşayan bir imparator yani II. Friedrich olduğunu düşünüyordu. Bu inanç Friedrich'in ölümünden sonra da devam etti ve 1280'lerden itibaren bir dizi sahte Friedrich belirerek kısa ömürlü, heyecanlı yandaş grupları yarattı.

15. yüzyılda bu inançlar daha yabancı düşmanı sulara ilerlemişti. *Gamaleon* isimli bir metin, II. Friedrich'in Papa'yı ve Fransa kralını yenip Slavları, Macarları ve Yahudileri ezeceğini, Roma Kilisesi'nin çalıştırdığı herkesi yok edeceğini ve Mainz'dan bir nevi Papa-hükümdar olarak yöneteceğini kehanet ediyordu. 6. yüzyılın başlarına ait "Yüz Bölümlü Kitap" işleri daha da ileri götürüyordu. Almanların Tanrı'nın seçilmiş halkı olduğunu fakat onu aşağı Latin halklarının boyunduruğuna sokan yabancı etkilerce –Eski Ahit ve Roma Kilisesi– zehirlendiğini iddia ediyordu.

Çok şükür ki, hâlâ umut vardı ve Kara Orman'ın İmparatoru denilen biri, zengin ve günahkârları yok edip sonra Alman ordularını Türklerin, Fransa kralının ve Papa'nın üzerine sürüp Kudüs'ü fethederek ve yine bin yıl Mainz'dan yöneterek işleri kısa sürede düzeltecekti. "Yüz Bölümlü Kitap" kendi döneminde basılmamış, geriye kalan elyazması metin Colmar Kütüphanesi'nin bir rafında toz tutarken 1890'da, tam da Guido List yeni dünya vizyonunu tasarlamaya başladığında yeniden keşfedilmişti. List'in fikirleri, Lanz'ın ve Wiligut'un kiler gibi ulusal üstünlüğe güvenle yabancıya duyulan derin korkuyu karıştıran uzak bir zihniyetten yararlanıyor gibi görünüyordu.

Bu kavramların kökenleri konusunda bu kadar yeter. Esas soru, bunları umursayan oldu mu? Avusturyalıları çoğu List ve Lanz'ın aksine bir pan-Cermen imparatorluğuyla ilgilenmiyordu. Habsburg devletine sadıklardı. Benzer biçimde vefalı Katolikler olarak hiç kuşkusuz Roma Kilisesi'ni Al-

manların gerçek dinini yok eden habis, yabancı bir etki olarak görmüyorlardı. Çoğu ağırbaşlı Viyanalı'nın kaçık olarak gördüğü Lanz ya da List'e ayıracak vakti yoktu. 1903'te List, Avusturya Kraliyet Akademisi'ne bazı düşüncelerini özetlediği bir el yazısı metni gönderdiğinde cevaben bir yorum bile gelmemesi küçültücüydü.

Ancak List'in ve Lanz'ın destekçileri çok olmasa da etkiliydiler. List'in metninin reddedilmesi parlamentoda bir şikâyete neden oldu. 1905'te üyeleri arasında hem Avusturya'dan hem de Almanya'dan, politikacıdan ve akademisyenden gazete editörlerine değin birçok üst düzey anti-Semitik bulunan bir List Cemiyeti kurulmuştu. Görmüş olduğumuz gibi Lanz'ın Yeni Tapınak Şövalyeleri arasında da birçok üst düzey Viyanalı vardı ve katkıları sayesinde Werfenstein Şatosu satın alınmıştı.

Pagan Alman yüksek rahipleri kastının gizlice binlerce yıldır yaşamını sürdürdüğü ya da İsa'nın insanüstü elektronik güçlere sahip bir Aryan olduğu iddialarını *kim* ciddiye alır diye sorulabilir.

List ve Lanz, Hong Xiuquan ve Marx gibi *ulusal* panik karşısında güvence sunuyordu. Avusturya-Macaristan yabancı işgalin utancını yaşamıyordu fakat kimi Avusturyalılar gelecek konusunda son derece rahatsızdı. Yüzyıllardır Habsburg İmparatorluğu'nun yönetici sınıfını oluşturan Almanca konuşanlar, avantajlarının yavaş yavaş azaldığını görebiliyordu. Macarlar, Çekler ve diğerleri, imparatorluk Orta Avrupa AB'sine benzer bir şey olma tehdidi sunarken, gitgide artan bir başarıyla tam ve eşit haklar talep ediyordu. List, 1890'ların sonlarında Çekçe konuşanlar anavatanlarında devlet işlerine girme hakkı kazandığında öfkelenmişti. Almanların kıyametvari bir ırk savaşındaki başarıları bu tür sorunları sonsuza dek çözecekti.

Almanya, Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgisinin ardın-

dan benzer bir ulusal panik hissi duyuyordu. Burada List'in ve Lanz'ın iddiaları yeni takipçiler kazanmıştı. Bizzat Hitler'in de sanatçı olmak için çabaladığı Viyana günlerinde Lanz'ın dergisi *Ostara*'nın hevesli bir okuru olduğuna dair bazı kanıtlar var ancak öyle olsa bile iktidara yükseliş sürecinde bundan hiç bahsetmemişti. Başka bir kişinin Viyanalı görünüm görenlere ilgisiyse son derece açıktır. Bu, Reichsführer-SS,¹⁰ yani Heinrich Himmler idi.

Bunu biliyoruz, çünkü Himmler Viyana üçlüsünden birine bir iş vermişti. 1933'te Karl Maria Wiligut'u –Salzburg'daki akıl hastanesindeki utancından sonra, sahte Karl Maria Weisthor adını alacaktı– SS'te işe almış, Irk ve Yerleştirme Baş Dairesi'nden sorumlu kılmıştı. Wiligut'un, Almanya'nın tarih öncesine dair anılarını nakletmesi ve aynı zamanda kayıp Irminist dininin muhafızları olan ailesinin çarpıcı hikâyesini anlatması isteniyordu. Doğum günü hediyeleri verip aldığı Himmler'in düzenli bir biçimde danıştığı Wiligut, onu Avrupa'nın bir zamanlar nasıl biri "Stonehengeli Arthur" olmak üzere üç büyük kralca yönetildiği gibi geçmişe dair kendi keşiflerini sunan, aynı zihniyetteki işbirlikçi Günther Kirchhoff'la tanıştırdı. Himmler, Wiligut'a SS *Totenkopf* (kuru kafa) yüzüğünü tasarlattı ve SS evliliklerini, SS bebeklerinin doğumunu ve gündönümlerini kutlamak için yeni Irminist dinsel ritüelleri icat etmesine yardımcı oldu. 1938'de Himmler'in çalışanlarından biri Wiligut'un karısını arayıp bulduğunda Wiligut'un muhteşem günleri aniden son buldu. Wiligut'un delilik dönemini öğrenen Himmler onu sessizce kovmuştu.

Nazi düşüncesini Wiligut'un fikirlerinden başka etkileyenler de olmuştu. Himmler'in SS'i –saf ırktan oldukları var-

10 Nazi Almanyası'nda hem bir rütbe hem de bir unvan. SS'lerin komutanı anlamına gelen rütbeye Himmler 1929'da getirildi. Alman Ordusu'nda mareşal rütbesiyle eşdeğerdi – e.n.

sayılan ve tamamen erkeklerden oluşan bu hiyerarşi ırkı tazeleyip aşağı olanları ezmeyi amaçlıyordu– aslında List'in Yüksek Armanist Birliği'yle Lanz'ın Yeni Tapınak Şövalyeleri tarikatının (bu ikincisinin Katolik etkilerinin olmadığı) bir birleşimiydi. Himmler, Blavatsky'nin ve List'in antik Aryan dünya imparatorluğu iddialarından o kadar etkilenmişti ki kanıt bulmaları için Finlandiya'ya, İzlanda'ya, İran'a ve Tibet'e keşif heyetleri gönderdi.

Gördüğümüz gibi List, Almanların ırk saflığını korumak için bir dizi önlem önermişti: Almanların Aryan olmayanlarla çoğalmasının yasaklanması ve ırk saflıklarının yazılı kanıtlarını tutma zorunluluğu; bu arada alt ırklar da ağır işlere sürülmeliydi. Tüm bu düzenlemeler Nazi döneminde yasalastı. Lanz alt ırkların hadım edilmeleri, kısırlaştırılmaları, köleleştirilmeleri ve Madagaskar'a gönderilmeleri ya da yakılarak tanrıya sunulmalarını teşvik ediyordu. Nazi liderleri, Madagaskar'a gönderilme dışında tüm bu olasılıkları dikkate almış ve hepsini uygulamış, sonuçta milyonlarca Yahudi, Roman, Slav ve homoseksüel ölmüştü.

Eğer sonuçlar bu kadar dehşet verici olmasaydı bu olaylar silsilesine gülünebilirdi. Aslında, dünyanın en güçlü ikinci ekonomisinin hükümetinin siyasi uygulamaları, kısmen eski bir deli, *National Enquirer*'ın Viyanalı küçük, zehirli muadilinin editörü, kendisinin pagan Alman yüksek rahiplerinin gizli kastının üyesi olduğuna inanan ve düşleri bir nevi zehirli Tolkien'i andıran birilerinden etkilenmişti.

Geçmişin destansı yeniden icadı 1945'te Nazi devletinin çöküşüyle sona erdi mi? Pek değil. En çarpıcı ve renkli böylesi bir dünya görüşü tarihte ondan kısa bir süre sonra belirdi. Şu ana kadar karşılaştığımız tüm inançların aksine bu peşinen tanıtılmıştı. 1949'un sonlarında *Astounding Science Fiction* dergisinin bir sayısı, önde gelen makale yazarlarından, [aynı zamanda] kovboy romanı, macera hikâyeleri ve bilim

kurgu yazarı L. Ron Hubbard'ın tüm nevrozların tamamen yok edilmesi için yeni bir sistemi tamamlamakta olduğunu duyurdu. Bu sistem sonraki ilkbaharda Hubbard'ın *Dianetik: Modern Zihin Sağlığı Bilimi* kitabında tamamen açıklanıyordu.

L. Ron Hubbard'ın –peygamberlerimizin en sonuncusu– yaşamını tanımlamak biraz zordur. Müritlerine büyükbabasının Montana'nın çeyreğini kaplayan çiftliğinde maceralar içinde büyüdüğünü söylüyordu. 14 yaşından itibaren Çin'de ve Pasifik'te dolaşp sihirbazlarla ve haydutlarla sohbet ettiğini ve bazen bir gecede yeni bir dil öğrendiğini anlatıyordu. İkinci Dünya Savaşı'nda beş cephenin beşinde de savaşmış, 21 madalya kazanmış, sonunda fena yaralanıp savaşı Kaliforniya'daki Oak Knoll Denizci Hastanesi'nde noktalamıştı. Kötürüm, kör ve hem ailesinin hem de arkadaşlarının sırt çevirdiği Hubbard, saf öz iradeyle sağlığını geri kazanmıştı.

Hubbard'ın gayriresmi biyografi yazarı Russell Miller, bir hayli farklı bir manzara sunar (Hubbard'ın müritleri yani Scientology Kilisesi bunu gayretle reddetmektedir). Miller, sözünü sakınmadığı anlatısı *Arsız Mesih: L. Ron Hubbard'ın Gerçek Hikâyesi*'nde Hubbard'ın büyükbabasının Montana'nın dörtte birine değil, [sadece] veterinerlik mesleğine, bir ata ve hafif at arabası kiralama işine sahip olduğunu belirtiyordu. Benzer biçimde, Hubbard'ın Çin bilgisi, ilk gençlik yıllarındaki gezmelerinden değil, babası donanma ikmal subayı olarak Pasifik'te görevliyken büyükleriyle yaptığı birkaç ziyaretten geliyordu. Hubbard'ın savaş zamanı kariyerine gelince, kısa bir süre bir denizaltı avcı gemisine komuta etmiş, var olmayan Japon teknelerini avladığı ve kazara Meksika'ya ateş açtığı için birkaç hafta sonra görevden alınmıştı. 21 değil, 4 madalya kazanmıştı ve bunlardan ikisi savaşta görev yapan tüm askerî personele veriliyordu. Kör ve savaş yaralarından ötürü kötürüm de değildi ve sa-

vaşı Oak Knoll Hastanesi'nde noktalamamış fakat ufak bir gastrit şikâyeti, muhtemelen ülser nedeniyle hastaneye kabul edilmişti.

Neyse ki, iş Hubbard'ın akımının inançlarına gelince resim çok daha nettir. Bu inançlar, daha önce gördüğümüz gibi tüm zihinsel sorunlara tedavi sunduğunu iddia eden Dianetik'ten doğmuştu. Dianetik'in temel fikri insanların farkında olmadan tamamen *her şeyi*, hatta doğumlarının öncesini bile hatırladıklarıydı. Hubbard, insanların ana rahmine düştükten sonraki 24 saatten itibaren olayları hatırlayabildiklerini iddia ediyordu. Fakat anılar travmaya neden oluyordu. Stresli anlarda analitik zihin çalışmayı bırakıyor ve anılar bunun yerine –teorileri tuhaf bir terminolojiyle ve kısaltmalı sözcüklerle dolu olan– Hubbard'ın *tepkisel zihin* adını verdiği yere saplanıp kalıyor, daha sonra nevrozlara yol açan zararlı bellek izleri (*engrams*) yaratıyordu. Ancak yardım hazırdı. Bir Dianetik *denetçisi*, (iyimser biçimde öntemiz [*preclear*] adı verilen) hastaların bellek izlerini hatırlamalarını sağlayabilir, ondan sonra da travmatik anılar analitik zihinde doğru yerlerine geçip artık sorun yaratmayı keşebilirdi. Hubbard bu yeni sisteminin başarı oranının yüzde yüz olduğunu iddia ediyordu.

New York Times'in, *Scientific American*'ın ve Amerikan Psikiyatri Derneği'nin saldırılarına rağmen Dianetik dev bir çıkıştı. Bunun nedenini anlamak zor değildi. Russell Miller'in anlattığı gibi, "Teknikleri öğrenmek kolaydı, herkese açıktı ve en iyisi de *hep işe yarıyorlardı!*"¹¹ Hubbard'ın kitabı 1950'lerde *LA Times*'in çoksatanlar listesinde birkaç ay boyunca zirvedeki yerini korudu. Yığınlarca Amerikalı –çoğu bilimkurgu hayranıydı– birbirini denetliyor, geçmişlerinden ıstıraplı anıları çıkarıyordu. Meraklılar Hubbard'ın denetçi-

11 *Bare-Faced Messiah: The True Story of L. Ron Hubbard*, Russell Miller, Londra, Michael Joseph, 1987, s. 201.

lik üzerine New Jersey’de yer alan yeni Dianetik Araştırma Merkezi’ndeki yüksek ücretli derslerine katılmak için ülkeyi boydan boya geçiyorlardı.

Hubbard, kitabında zararlı bellek izlerinin genellikle kötü annelerin davranışlarından kaynaklandığını açıklıyordu. Hubbard bizzat kendisinin denetlediği ve ön-temizlerin fetüs günleri esnasında annelerinin zina yaptığını ya da –çok daha travmatigi– istenmeyen bebeklerinden örgü şişleriyle kurtulmaya çalıştıklarını işittikleri örnekleri sayıp döküyordu. Hubbard, bu gizlenmiş anıların (Hubbard’ın savaş sonundaki hastalığı) ülserden depresyona, saç dökülmesinden aşırı uzun bir buruna sahip olmaya dek tüm daha sonraki problemlerin kaynağı olduğunu açıklıyordu.

Ancak Dianetik’in tek vaadi bireylerin sorununu çözmek değildi. Aynı zamanda sıkıntı dolu bir çağda dünya akıl sağlığını geliştirmeyi öneriyordu. Dianetik, neredeyse en baştan itibaren bir kehanet unsuru içermekteydi. Diğer mücadele veren peygamberler gibi Hubbard da aralarında bir pratisyen hekim, bir kitap yayıncısı ve en faydalısı da *Astounding Science Fiction* dergisinin editörü bulunan küçük fakat kendini adanmış bir mürit grubunun desteğini kazanmakla işe başlamıştı. Onların yardımıyla hızla tutkulu bir izleyici kitlesi edinmişti.

Bu hareket 1952 ilkbaharının başlarında tam bir dönüşüm geçirdi. Hubbard, Dianetik tam yeniliğini, özgünlüğünü ve meraklılarını kaybetmeye başlarken Wichita, Kansas’ta şimdi Dianetik’in çok daha ötesine giden büsbütün yeni bir bilim tasarladığını ilan etti. Scientology doğmuştu.

Peki Scientology’nin Dianetik’ten ne farkı vardı? L. Ron Hubbard’ın *Scientology* kitabında her şey netliğe kavuşturuluyordu: *Neyi Denetlemeli?* Bu isim kısa zaman sonra *Scientology: İnsanın Tarihi* olarak değiştirildi. Çalışmanın girişi şu çarpıcı ifadeyle başlıyordu, “Son 60 yılınızın soğuk-

kanlı ve gerçeklere dayalı hikâyesi.” Basitçe ifade etmek gerekirse Scientology insanların unutulmuş hatıralarına erişimi muazzam ölçüde genişletiyordu. Hubbard, insanların sadece kendi hayatlarının tamamını değil aynı zamanda (Hubbard’ın *bütün yol* adını verdiği) önceki hayatları da hatırlayabilme becerileri olduğunu iddia ediyordu. Bu hayatların birkaç farklı kökeni vardı. Birincisi insanlar *Genetik Varlık* ya da GV olarak daha önceki hayatlarını hatırlayabilirlerdi. Ana rahmine düşmeden birkaç gün önce bir ön-temizin bedenine giren ve karın bölgesinde bulunan GV’ler, milyonlarca yıl insanların atalarının bedenlerini mesken tutmuştu. Dolayısıyla bir ön-temiz GV’sinin zamanını bir Ortaçağ aristokrati ya da daha da eskiye giderse bir maymun ya da bir balık olarak hatırlayabilirdi.

Ancak bu uzak hatıralar insanların diğer hatırlayabildiği şeyler dışında bir hiçti. Hubbard, 70.000 ila 35.000 yıl önce Dünya’nın *thetan* isimli üstün bir varlıkça ziyaret edildiğini açıklar. Thetan’lar evren boyunca trilyonlarca yıldır milyonlarca varlıkta yaşamıştır. Uzayda yardım almadan yüksek hızlarla seyahat edebiliyor, telepatiyle iletişim kurabiliyor ve genellikle barışsever olsalar da bazen enerji akımlarıyla birbirleriyle dövüşebiliyorlardı. Sonsuz yaşamlarından sıkılmışlar ve insanlar dahil daha fanilerde (MEST¹² varlıklarda) yaşamaya bayılır olmuşlardı.

Doğal olarak, –Hubbard’ın Darwin’in teorilerini baştan yazdığını bildirdiği– bu keşifler, kökünün kazınması gereken, yeni hastalık ve nevroza yol açan son derece çok hatıra sunmaktaydı. Dolayısıyla eğer bir ön-temiz yüksekten korkuyorsa bu, o erkeğin ya da kadının ağaçtan düşmeye korkan bir tembel hayvan olarak GV anılarını yansıtıyordu. Bir ön-temizin ağlama konusundaki beceriksizliği önceden “Ağlak” (*weeper*) isimli özel bir kabuklu deniz hayvanı ol-

12 MEST: Matter (madde), Energy (enerji), Space (uzam), Time (zaman) – ç.n.

duğuna işaret ederdi; Hubbard “kötü durumları çok ve acınası olan” bu hayvana esasen “*Nemrut Ağlak*” ya da “*Zırlama*” (*boohoo*) adı verildiğini” açıklamıştı. Ağlak, deniz suyundan besin bulmak için açılır ve bir dalganın şiddetli darbesine maruz kalırdı. Tam nefes almak için suyu boşalttığında başka bir dalga geliverirdi. “İşte anksiyete buydu.”¹³

Mazoşizme yatkın ön-temizler, pasif bir biçimde yenilmeye katlandıkları eski yaşamları hatırlıyorlardı. Sigara içen ön-temizler, dünyanın volkanik patlamalara çok maruz kaldığı bir dönemi hatırlıyordu. İnme neticesinde yarı felçli olan ön-temizler, aslında bir thetan’ın o zaman onları iki insana bölen (*halver*) “hare ateşleyen yarısı açık renk, yarısı kara silahıyla” vurulduklarını hatırlıyordu. Elleri ve ayakları soğuk bir ön-temiz, buzunun çözülmesi için bir okyanusa bırakılmadan önce buzun içinde evren boyunca taşındığını hatırlıyordu. İşleri daha da karıştırmak gerekirse, ön-temizler kendi geçmişlerinden olmayıp *bir başkasının* geçmişine ait olan hatıralar nedeniyle de travma geçirebilirlerdi. Thetan’lar haşarı olabiliyor ve bazen “tıpkı bir Homo Sapiens’in TV sevmesi gibi” eğlence için bir başka thetan’ın barındığı insanın geçmiş yaşamını çalabiliyordu. İnsanın bedenindeki tek bir hücre bile geçmiş yaşamlara dair travmatik anıları muhafaza edebilirdi: “Örneğin bir dişin pulpası (özü) hücre hücre ilk bellek izlerine geri gidebilir; bu bellek izleri iyileştirildiğinde [o dişte] diş ağrısı... neredeyse imkânsız olur.”¹⁴

Yani 80 yıl önce Hristiyan Bilimi’nin (*Christian Science*) kurucusu Mary Eddy Baker gibi, L. Ron Hubbard da fiziksel hastalıkların var olmadığını düşünüyordu. *Scientology: A History of Man* [*Scientology: İnsanın Tarihi*] kitabının önsözünde şöyle diyordu: “Bu, yararlı bir bilgidir. Bununla körler görebilir, topallar yürür, hastalar iyileşir, deli akıllanır ve

13 *Scientology: A History of Man*, L. Ron Hubbard, 1988, s. 34.

14 *A.g.e.*, s. 12.

akıllı daha da akıllanır.” Ancak Hubbard müritlerine sağlık meselelerinin çok daha ötesinde şeyler sunmaktaydı. Yoğun bir denetleme süreci ve *e-metre* (kadranlı bir kutuya iliştirilmiş iki metal teneke kutudan oluşan ve ciltteki elektriksel değişimleri ölçen bir nevi psikik stetoskop) isimli cihazın dikkatlice kullanımı neticesinde bir ön-temizin fiziksel ve zihinsel hastalıkları iyileştirilip boyu bile uzatılabilirdi. Söz konusu erkek ya da kadın bir *MEST Temiz* bile olabilirdi, Hubbard’ın açıkladığına göre bu “Homo Sapiens’ten bir gökdelen kadar daha yüksek”ti. Ancak bu daha başlangıçtı. Bir sonraki aşama bir *Theta Temiz* olmaktı: 50 yard uzaktan şapkaları başlardan uçurabilen ve “birkaç ülke uzaktan kitaplar okuyabilen” bir insanüstü varlık. Son olarak hepsinin içindeki en yüksek merteye olan *Temizlenmiş Theta Temiz* vardı ki, bunu hayal etmek tek kelimeyle imkânsızdı.

Ancak tüm göz kamaştırıcı vaatlerine rağmen Scientology Kilisesi’nin tarihi inişli çıkışlı olmuştur. Bir süre işler çok iyi gitmiş, öyle ki, Hubbard kendisine Doğu Grinstead, Sussex’te bir İngiliz malikânesi satın alabilmiş, hizmetçilerini e-metresiyle okuyarak korkutmuştu. Fakat güzel günler çabuk geçmişti. Hubbard, kendinden önce gelen birçok peygamber gibi etrafını düşmanlarla çevrili buldu – ne var ki, Zerdüşt ya da İsa’nın aksine bunlar rahipler değil Amerikan hükümeti çalışanlarıydı. Hubbard’ın vergileri Milli Gelirler İdaresi’nin gitgide daha çok ilgisini çekiyordu. Hubbard’ın vatanseverce –eski karısı ve onun sevgilisi dahil– çok sayıda kişiyi olası komünist sempatizanı olarak ihbar etmiş olmasına rağmen FBI da Hubbard’ı büyük endişeyle izlemekteydi.

Hubbard, bir Avustralya soruşturma kurulunun Scientology’yi topluma tehdit ilan etmesinden ve Victoria Eyaleti’nin onu açıkça yasaklamasının ardından birkaç gemi alıp *Sea Organization* adıyla hareketini denizlere taşıdı. Zaman

zaman gemilerine kaptan olarak hiçbir deniz deneyimi olmayan müritlerini atadı, onların önceki yaşamlarındaki denizcilik anılarına güveniyordu. Russell, dünyadan elini eteğini çeken Hubbard'ın nasıl öfke ve paranoya patlamalarına maruz kaldığını anlatır. *Baskıcı Kişi ya da BK* olduğundan şüphe edilen herkesin cezalandırılmasını emrediyordu ve köpeklerinin temiz olduğuna karar verdiğinden havladıkları herkesin ona ve ailesine karşı bir açık (kötü niyetli hareket) işlemiş olacağına inanmaya başlamıştı.

Hubbard'ın sonu diğer birçok peygamber gibi kanlı olmasa da tuhaf bir sondu. 1980'lerin ortalarındaki son yıllarını Orta Kaliforniya'da komşularının onu tanımadığı ve çitlerle çevrili, defalarca yıkıp baştan inşa ettiği bir çiftlikte geçirdi. Ancak Scientology hareketi yaşadı ve hâlâ da yaşamaktadır. Peki cazibesi neydi ve nedir? Çünkü bir cazibesi olduğuna pek şüphe yoktur. Açıkça görülebileceği gibi resmî web sitesine göre Scientology Kilisesi şu anda dünyanın en hızlı büyüyen dinidir ve bu kitabın yazıldığı 2013'te altı kıtada Hubbard'ın mesajını dünyaya yayan neredeyse 500 kilisesi ve merkezi bulunmaktadır.

İnsanları ilk kez Hubbard'ın yönüne iten güvensizlikleri algılamak zor değildir. 1950'lerin başları büyük bir endişe dönemi idi. Bu, Kore Savaşı, McCarthycilik ve gizli komünist komplolarından şüphelenilme dönemi idi. Hepsinden de önemlisi insanlar bir nükleer savaştan korkuyordu. İnsanlar tarihte ilk defa dünyanın sonu için endişelenmekte son derece haklılardı. Sovyetler Birliği, Ağustos 1949'da ilk atom bombasını patlatmıştı. Hubbard'ın yeni Dianetik bilimi o yıl ilan edildi. O dönem psikanalize duyulan büyük meraktan yararlanan Dianetik'in temel iddiası bireylerin nevrozlarını tedavi etmektir fakat gördüğümüz gibi aynı zamanda dünyanın akıl sağlığını geliştirmeyi vaat ediyordu. Dünyanın hiç akli başında görünmediği bir dönemde bu

cazip bir olasılıktı. Scientology, nükleer savaşı *önemsiz* kılmıştı. Eğer insanın içindeki varlık uzayda yardımsız seyahat edebiliyor, telepatiyle iletişim kurabiliyor ve neredeyse tüm afetleri atlatabiliyorsa bu gibi bir şeyin ne önemi vardı? Eğer insan trilyonlarca yıldır varlığını sürdürüyor ve trilyonlarca yıl daha sürdürecekse bombanın ne önemi vardı? Hubbard, *tam güvence* sunuyordu.

Ancak bana göre Scientology başka, daha derin bir sıkıntıya cevap vermeye çalışmıştı. Joseph Smith, Madam Blavatsky, List, Lanz, Wiligut ve Hubbard hep yeni hayali geçmişler sundular, her biri kendinden öncekinden daha epik ve aşırıydı. Hepsi herhalde geçmişin güvenilirlik havasını hızla kaybeden bir başka büyük vizyonunun yerini almaya çalışıyordu: Kitabı Mukaddes. Tüm bu hareketler büyük *bir boşluğu doldurmak* amacındaydı.

Çok uzun yıllar boyunca insanların hayal güçlerinde o kadar sıkı bir yer edinen Hristiyanlık, şimdi hâkimiyeti sonunda gevşeyince rahatsız edici bir boşluk bırakmıştı. Mormonizmden Scientology'ye yeni hareketlerin Incil'e dayanan yaradılış hikâyesinin yerine başka hikâyeler sunmaları tesadüf değildi, zira Hristiyanlık jeoloji ve Darwinizm kronolojisini sarstığında ilk ciddi darbesini almıştı. Bu yeni dinlerin hepsi iddialarının gerçekliği konusunda görünüşe göre bozulmaz bir kanıtın konforunu sunuyordu. Joseph Smith'in Lehi ve soyu hikâyesi keşfedilmişti, Smith de iddiasını gökten gelen bir meleğin refakatinde çıktığı New England tepesinde yer alan bir taş kutuya dayandırdı. Madam Blavatsky uzak bir Tibet manastırındaki gizli bir dokümana erişim kazandığını söyledi. List, Lanz ve Wiligut hikâyelerini çeşitli kaynaklara dayandırdılar, özellikle de kendi sözde atadan kalma anılarına. L. Ron Hubbard daha da ileri gitmiş ve bir e-metre aracılığıyla unutulmuş anılardan kendi kanıtlarını almıştı.

Uzak ve yakın geçmişin inançları konusu için bu kadar yeter. Peki ya gelecek? Dinsel tahayyülün büyük çağı nihayet sona mı erdi? İnsanoglunun post-dinsel bir dünyanın eşğinde olduğu bugünlerde zaman zaman ileri sürülüyor bu. Din, hiç kuşkusuz en azından Batı'nın bazı bölümlerinde büyük bir ihtiyatla karşılanıyor. Geçmişte halklar diğer halkların dinlerinden korkarlardı. Şimdi Avrupa'nın bazı bölgelerinde çoğu kişi şiddetle inanılan ve çılgınlığa yakın gördükleri tüm dinsel inançlardan şüphe etmektedir. Büyük Britanya'da bir politikacının mütevazı bir dinsel inanca sahip olması bile derin güvensizliğe neden olmaktadır. Gitgide daha çok kişi artık yaşamlarında doğaüstü güçlere inanmadan ilerlemeyi tercih etmektedir. Bilimin daha temkinli tesellileriyle idare edebileceklerini hissetmektedirler. Hatta Ortadoğu gibi dünyanın çok dindar olarak görülen bölgelerinde bile dünya inatla daha karmaşıklaşmakta ve eski itikatlar kaypaklaşmaktadır.

Bu yolda devam edecek miyiz? Bu kitap boyunca, insanların güvence açlığından, güvensizliklerini hafifletmek için kuvvetli inançları benimsediklerini iddia ettim. Bu güvensizlikler doğal olarak kötü havadan, hastalıktan ve avlayacak hayvan bulamamaktan korkan avcı-toplayıcıların günlerinden beri son derece değişmiştir. Ancak güvensizlikler hâlâ son derece geçerlidir ve hiç kuşkusuz gelecekte de öyle olacaktır. Bu nedenle birkaç dünya görüşü daha icat edileceğinden şüphe ediyorum. Bunlar hangi endişelere cevap verecek? Bu, bize bağlı olacaktır. Bu, *dünyamızı ne kadar güvenli duyumsayacağımıza* bağlıdır.

Bunu da elbette hiç kimse bilemez.

- Arnold, John H., *Inquisition & Power: Catharism and the Confessing Subject in Medieval Languedoc*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2001.
- Barbour, Hugh, *The Quakers in Puritan England*, Londra, Yale University Press, 1964.
- Bennett, Judith M. ve C. Warren Hollister, *Medieval Europe: A Short History*, Londra, McGraw-Hill, 2006.
- Berkey, Jonathan P., *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East 600-1800*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
- Bottéro, Jean, *Religion in Ancient Mesopotamia*, Londra, University of Chicago Press, 2001.
- Boyce, Mary, *A History of Zoroastrianism*, Leiden ve New York, E.J. Brill, 1975.
- Bradstock, Andrew, *Radical Religion in Cromwell's England: A Concise History from the English Civil War to the End of the Commonwealth*, Londra, I.B. Tauris, 2011.
- Bushman, Richard Lyman, *Mormonism: A Very Short Introduction*, Oxford, Oxford University Press, 2008.
- Calvert, John, *Sayyid Quth and the Origins of Radical Islamism*, Londra, Hurst, 2010.
- Cantor, Norman E., *The Civilization of the Middle Ages*, New York, Harper Collins, 1993.
- Chadwick, Owen, *The Reformation*, Harmondsworth, Penguin Books, 1964.
- Clothey, Fred W., *Religion in India: A Historical Introduction*, Londra, Routledge, 2006.
- Coe, Michael D. ve Rex Koontz, *Mexico: From the Olmecs to the Aztecs*, Londra, Thames and Hudson, 2002.

- Cohn, Norman, *The Pursuit of the Millennium: Revolutionary Millenarians and Mystical Anarchists of the Middle Ages*, Londra, Secker&Warburg, 1957.
- Cooter, Roger, *The Cultural Meaning of Popular Science: Phrenology and the Organization of Consent in Nineteenth-Century Britain*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984.
- Dalton, Rex, "Lion Man Takes Pride of Place as Oldest Statue", *Nature*, 4 Eylül 2003.
- David, Rosalie, *The Ancient Egyptians: Beliefs and Practices*, Londra, Routledge & Kegan Paul, 1982.
- Drew, David, *The Lost Chronicles of the Maya Kings*, Londra, Weidenfeld&Nicolson, 1999.
- DuBois, Thomas David, *Religion and the Making of Modern East Asia*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011.
- Dunbar, Robin, *The Human Story: A New History of Mankind's Evolution*, Londra, Faber and Faber, 2004.
- Economist*, "Social Media in the 16th Century: How Luther Went Viral", 17 Aralık 2011.
- Fairbank, John King ve Merle Goldman, *China: A New History*, Londra, Belknap Press, 1998.
- Figes, Orlando, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924*, Londra, Jonathan Cape, 1996.
- Fischer, Steven Roger, *A History of Writing*, Londra, Reaktion, 2001.
- Foreign Languages Publishing House, Moskova: *Reminiscences of Marx and Engels* (tarih yok).
- Frend, William H.C., *The Rise of the Monophysite Movement: Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries*, Cambridge, Cambridge University Press, 1972.
- Gaskill, Malcolm, *Witchcraft: A Very Short Introduction*, Oxford, Oxford University Press, 2010.
- Givens, Terryl L., *The Book of Mormon: A Very Short Introduction*, Oxford, Oxford University Press, 2009.
- Goodman, Martin, *Rome and Jerusalem: The Clash of Ancient Civilizations*, Londra, Allen Lane, 2007.
- Goodrick-Clarke, Nicholas, *Helena Blavatsky*, Londra, North Atlantic Books, 2004
- , *The Occult Roots of Nazism: Secret Aryan Cults and Their Influence on Nazi Ideology*, Londra, I. B. Tauris, 1992. [Nazizmin Gizli Kökenleri: Gizli Aryan Kùltürü ve Nazi İdeolojisi Üzerindeki Ethileri, çev: Ali Cevat Akkoyunlu, Kırmızı Ke-di Yayınları, 2012]
- Heun, Manfred vd., "Site of Einkorn Wheat Domestication Identified by DNA Fingerprinting", *Science*, 278, 5341 (14 Kasım 1997), 1312-14.
- Hill, Christopher, *The World Turned Upside Down: Radical Ideas during the English Revolution*, Londra, Temple Smith, 1972. [Dünya Altüst Oldu-İngiliz Devrimi'nde Radikal Düşünceler, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, 2013]

- Hourani, Albert, *A History of the Arab Peoples*, Londra, Faber and Faber, 1991. [Arap Halkları Tarihi, çev. Yavuz Alogan, İletişim Yayınları, 1997]
- Hubbard, L. Ron, *Scientology: What to Audit/A History of Man*, Phoenix, Ariz., Scientific Press, 1952.
- Jones, Brian W., *The Emperor Domitian*, Londra, Routledge, 1992.
- Karlen, Arno, *Man and Microbes: Disease and Plagues in History and Modern Times*, New York, Putnam, 1995.
- Kuhn, Dieter, *The Age of Confucian Rule: The Song Transformation of China*, Londra, Belknap Press, 2009.
- Kutub, Seyyid, *Milestones*, 1964. [Yoldaki İşaretler, çev. Mustafa Özel, Özgün Yayıncılık, İstanbul, 1998]
- Lambert, Malcolm, *Medieval Heresy: Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation*, Londra, Edward Arnold, 1977. [Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar, çev. Erdem Gökyaran, Kabalcı, 2015]
- Lane Fox, Robin, *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the Second Century AD to the Conversion of Constantine*, Harmondsworth, Viking, 1986.
- , *The Unauthorized Version: Truth and Fiction in the Bible*, Harmondsworth, Viking, 1991.
- Lewis, Bernard, *The Arabs in History*, Londra, Hutchinson, 1950. [Tarihte Araplar, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009]
- , *The Jews of Islam*, Princeton, NJ, University of Princeton Press, 1984. [İslam Dünyasında Yahudiler, çev. Bahadır Sina Şener, İmge, 1996]
- Lewis, Mark Edward, *China Between Empires: The Northern and Southern Dynasties*, Londra, Belknap Press, 2009.
- , *China's Cosmopolitan Empire: The Tang Dynasty*, Londra, Belknap Press, 2009.
- , *The Early Chinese Empires: Qin and Han*, Londra, Belknap Press, 2007.
- Lewis-Williams, David, *The Mind in the Cave: Consciousness and the Origins of Art*, Londra, Thames and Hudson, 2004.
- Lewis-Williams, David ve David Pearce, *The Neolithic Mind: Consciousness, Cosmos and the Realms of the Gods*, Londra, Thames and Hudson, 2005.
- Livi-Bacci, Massimo, *A Concise History of World Population*, Oxford, Blackwell, 1992.
- Loewe, Michael ve Edward L. Shaughnessy (ed.), *The Cambridge History of Ancient China: From the Origins of Civilization to 221 BC*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999.
- Lonsdale, Henry, *A Sketch of the Life and Writings of Robert Knox, the Anatomist*, Londra, Macmillan, 1870.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *The Communist Manifesto* [1848], Eric Hobsbawm'ın sunuşuyla, Londra, Verso, 1998. [Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri, çev. Muzaffer Erdost, Sol Yayınları, 1998]

- Mierop, Marc van de, *A History of the Ancient Near East, c. 3000-323 BC*, Oxford, Blackwell, 2004. [Antik Yakınoğu'nun Tarihi, ev. Sinem Gl, Dost Kitabevi, 2006]
- Miller, Russell, *Bare-Faced Messiah: The True Story of L. Ron Hubbard*, Londra, Michael Joseph, 1987.
- Mithen, Steven, *After the Ice: A Global Human History, 20000-5000 BC*, Londra, Weidenfeld&Nicolson, 2001.
- Mnzel, Susanne C. ve Nicholas J. Conard, "Cave Bear Hunting in the Hohle Fels, a Cave Site in the Ach Valley, Swabian Jura", *Revue de Palobiologie, Genve*, 23, 2 (Aralık 2004), X-XX.
- Newby, Gordon Darnell, *A History of the Jews of Arabia: From Ancient Times to Their Eclipse under Islam*, Columbia, SC, University of South Carolina Press, 1988.
- Pagels, Elaine, *The Gnostic Gospels*, Londra, Weidenfeld&Nicolson, 1981.
- Payton, Jr, James R., *Getting the Reformation Wrong: Correcting Some Misunderstandings*, Downers Grove, Ill., IVP Academic, 2010.
- Penton, M. James, *Apocalypse Delayed: The Story of Jehovah's Witnesses*, Toronto, University of Toronto Press, 1985.
- Pinker, Steven, *The Blank Slate*, Londra, Allen Lane, 2002. [Boş Sayfa-İnsan Doğasının Modern İnkarı, ev. Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınvevi, 2010]
- Poewe, Karla, *New Religions and the Nazis*, Londra, Routledge, 2006.
- Portier-Young, Anatheia E., *Apocalypse Against Empire: Theologies of Resistance in Early Judaism*, Cambridge, William B. Eerdmans, 2011.
- Pringle, Heather, *The Master Plan: Himmler's Scholars and the Holocaust*, Londra, Fourth Estate, 2006.
- Roper, Lyndal, *Witch Craze: Terror and Fantasy in Baroque Germany*, Londra, Yale University Press, 2004.
- Rowe, William T., *China's Last Empire: The Great Qing*, Londra, Belknap Press, 2009.
- Russell, Jeffrey B., *A History of Witchcraft*, Londra, Thames and Hudson, 1980.
- Sanders, E.P., *The Historical Figure of Jesus*, Harmondsworth, Penguin Books, 1993.
- Sardesai, D.R., *India: The Definitive History*, Boulder, Colo., Westview Press, 2008.
- Saunders, J.J., *A History of the Mongol Conquests*, Londra, Routledge&Kegan Paul, 1972.
- Schäfer, Peter, *The History of the Jews in the Greco-Roman World: The Jews of Palestine from Alexander the Great to the Arab Conquest*, Londra, Routledge, 2003.
- Schiffman, Lawrence H., *Reclaiming the Dead Sea Scrolls: The History of Judaism, the Background of Christianity, the Lost Library of Qumran*, Philadelphia, Jewish Publication Society, 1994.
- Shaw, Ian (ed.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford, Oxford University Press, 2000.

- Skilton, Andrew, *A Concise History of Buddhism*, Birmingham, Windhorse, 1994.
- Smith, Huston ve Philip Novak, *Buddhism: A Concise Introduction*, New York, Harper, 2003.
- Stepan, Nancy, *The Idea of Race in Science: Great Britain 1800-1960*, Londra, Macmillan, 1982
- Tacitus, *The Histories*, çev. Kenneth Wellesley, Harmondsworth, Penguin Books, 1975.
- Thomas, Keith, *Religion and the Decline of Magic*, Londra, Weidenfeld&Nicolson, 1971.
- Twitchett, Denis ve Michael Loewe, *The Cambridge History of China: The Ch'in and Han Empires*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.
- Ullmann, Walter, *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*, Londra, Methuen, 1972.
- Vanderkam, James ve Peter Flint, *The Meaning of the Dead Sea Scrolls: Their Significance in Understanding the Bible, Judaism and Christianity*, Londra, Harper Collins, 2002.
- Vine, Aubrey R., *The Nestorian Churches: A Concise History of Nestorian Christianity in Asia from the Persian Schism to the Modern Assyrians*, Londra, Independent Press, 1937.
- Wheen, Francis, *Karl Marx*, Londra, Fourth Estate, 1999. [Karl Marx, çev. Gül Çağalı Güven, E Yayınları, 2009]
- Wigram, W.A., *The Separation of the Monophysites* [1923], New York, AMS Press, 1978.

- I. Charles (Kral) 114
II. K'an Hoy Chitam (Maya yöneticisi) 184
II. Friedrich (İmparator) 251
II. Sargon (Kral) 71
II. Urbanus (Papa) 109
IV. Antiokhos (Kral) 78, 79, 82, 83, 145
V. Clemens (Papa) 200
VII. Clemens (Papa) 206
VIII. Henry (Kral) 206
IX. Benedict (Papa) 194
IX. Gregorius (Papa) 199
X. Leo (Papa) 149
XIV. Louis (Kral) 222
- Adem (Hz.) 112, 114, 143, 182
Ademciler 201
Alfyon Savaşı 237
Agzın Açılması Töreni 44, 48
ahiret 49, 50, 51, 53, 54, 55, 58, 170, 177, 186, 187, 205
ahlâk/ahlâki/ahlâksız 19, 34, 38, 50, 51, 54, 55, 57, 72, 172, 194, 205, 234, 239, 244
Ahura Mazda 53, 54
Akhenaton (Firavun) 69
Albigeois Haçlı Seferi 199
Ali (Hz.) 165, 166
Almanya 13, 17, 98, 113, 203, 204, 206, 219, 238, 246, 247, 249-253
Amerika (kıta) 35, 71, 180, 182, 183, 186-188, 214
Amerika (ülke) 114, 117, 225, 232, 240-242, 256, 260
Amerikan İç Savaşı 225
Amerikan Psikiyatri Derneği 256
Amos (Peygamber) 63
Anabaptistler 113, 116, 206, 207, 210
anarşizm 193
Angra Mainyu 53
anti-Semitizm 98, 110, 204, 252
Anyang 169, 170
Aquinalı Tommaso 236
Arabistan/Arabistanlı 154, 155, 157-160, 163, 164, 233, 234, 239
Aréfast (Şövalye) 189-191, 215
Arius 151
Ariusçuluk/Aryanizm 106, 151
Armanist 246, 247, 250, 254
Aryan/Aryanlar 57, 106, 245-249, 252, 254
Asoka (Hükümdar) 60

Asur İmparatorluğu 39-41, 69-71, 73,
81, 248
Aşai Rabbani ayini 124, 189
Aten 69
avcı-bahçeci 27
avcı-toplayıcı 19-22, 24, 26, 28, 34,
50, 170, 186, 263
Avignon 200
Ayşe (Hz.) 153
Aztekler 14, 54, 112, 183-186

Ba (tinsel güç) 45, 47
Baba'nın Çağı/Oglun Çağı/Ruhun Çağı
229
Babil İmparatorluğu 73-75, 77, 79,
81, 239
Baden-Württemberg 17, 21, 36
Bağdat 32, 167, 178
Balam, Itzam (Yaxchilán'ın yöneticisi)
180
Ball, John 112, 209
Baptist kilisesi/Baptistler 207, 208, 210
Bar Kohba, Simon 102
Basra 33
Batı'nın Ana Kraliçesi 172, 173, 175
Beni Hanife (kabile) 155
Beş Çeyrek Kile Tahıl hareketi 173
Beşinci Monarşi hareketi 114
Bilim Adamı Mesih Kilisesi 243
bin Ladin, Usame 231, 234
Birinci Dünya Savaşı 226, 227, 230,
250, 252
Bizans İmparatorluğu 109, 154, 160,
163, 233
Blavatsky, Madam (Helena Petrovsky
Blavatsky) 242-246, 250, 254, 262
Bockelson, Jan 113, 230
bodhisattvalar 61, 176
Bogomiller/Bogomilizm 196, 199
Bohemya 112, 200, 203, 217
Brahman 58
Brahmanalar 58
Buda 58-60, 61, 125, 154, 167, 175-
177
Budizm 52, 56, 57, 59-62, 121, 159,
175-179, 188
Büyük Bölünme 200, 216

Büyük Hayal Kırıklığı 115
Büyük Iskender 79

cahiliye 232, 233
Calakmul 181
Calvin, John/Calvinciler 205, 220
Camping, Harold 116, 117
Caynacılık/Jainizm 52, 57
Cebrail 82, 156
Celile 88, 90, 91, 92, 96, 109, 121-
123, 131
cennet 13, 18, 19, 33, 44, 47, 48, 50,
51, 53-58, 60, 61, 108, 116, 128,
141, 143, 145, 147, 153, 156,
162, 170, 175-177, 179, 186, 187,
191, 194, 195, 197-199, 201, 202,
204-207, 212, 224, 234, 235, 241
(ayrıca bkz. Gök)
Cengiz Han 69
Chan Chan (Peru) 188
Charlemagne 246
cihat 72, 140, 234, 249
cinsel/cinsellik 72, 91, 99, 113, 137-
139, 155, 193, 197, 198, 209, 214-
216, 218, 220, 225, 232, 246, 249
Constance (Kraliçe) 190
Cyrus (Patrik) 160
Czepl, Theodor 249

Çatalhöyük 31, 187
Çayönü 30, 187
Çeviri Hareketi 163
Çin 14, 33, 35, 67, 152, 169-179, 186-
188, 214, 223-228, 232, 234, 235,
237, 238, 255
çoktanrılılık 52, 64, 70, 73, 75

Daniel Kitabı (Daniel'in Düşü)/Daniel
77, 78, 80, 82-85, 87, 88, 93, 100,
101, 103-106, 108, 114, 122, 126,
145, 228-230, 237
Darwin, Charles/Darwinizm 222, 258,
262
Davidyen 116
Davut 88, 92, 146
Deccal 105, 106, 109, 110
Decius (İmparator) 148

Di (Çin tanrısal varlığı) 170
Dianetik 255-257, 261
Dicle 36
Diggerlar 84, 114, 209
Dio, Cassius 101, 103
Diocletian (İmparator) 151
Diofizitler 151, 152
Dominikenler 199, 217
Domitian (İmparator) 103-105
Domitilla 103-105, 151
Dürzilik 166
Düşler Kitabı 80, 84

Ebubekir (Hz.) 153, 165, 166
Eddy Baker, Mary 243, 259
el Kaide 231, 234
el Zevahiri, Ayman 234
Elçilerin İşleri 123, 130, 132-134
el-Memun (Halife) 163
Emeviler 165
Engels, Friedrich 227-229
Engizisyon 112, 199-201, 205, 216-218, 221
Enlil 32, 33, 35, 74, 170
Epikürcüler 126
Eriha 30, 31, 66, 187
Esarhaddon (Kral) 40, 41
Eski Ahit 66, 129, 224, 248, 251
Esseniler 84-86, 91, 124, 140
eşcinsellik 137
Evrensel Mistik Kardeşlik 244

Falun Gong 179
Fatımiler 165
Felicity (şehit) 127, 128
Fenikeliler 66
Fesisiler 132, 140
Fırat 32, 36, 186
Filistin/Filistinli 30, 66, 79, 85, 109, 218, 232
Fioreli Joachim 107, 111, 229
firavunlar 44-48, 50, 59, 68, 128, 172, 192
Flaviuslar (Roma hanedanı) 98, 103
Frigya 107
Florus, Gessius (Vali) 99
Fox, George 208

Fransa/Fransız 21, 67, 189, 190, 196, 197, 215, 221, 222, 227, 237
Fransiskanlar 199

Gamaleon 251
Gazan (Moğol hükümdarı) 167
Gılgamış Destanı 33, 76
Gize (Mısır) 43, 44, 46
Gizemli Luxor Kardeşliği 244
Gnostik Hristiyanlar 123, 124, 126, 143, 144, 192, 197
Göbeklitepe 25-31, 43, 44
Gök (ayrıca bkz. cennet) 172, 176, 204, 205
Göklerin Egemenliği 87, 137
Göksel Krallık 225, 237
Göklerin Oğlu 172
görüm/görüm görenler 52, 78, 142, 152, 206, 223, 224, 239, 247, 249, 253
Gregoryen Reformları 194
Grek/Grekler/Grekleştirme 79, 82, 83, 102, 106, 126, 131, 134, 237
günah/günahkâr 13, 38, 50, 72, 74, 81, 87, 90, 91, 111, 114, 116, 125, 128, 135, 136, 138, 141, 148, 149, 155, 159, 173, 184, 189, 190, 193, 198, 201, 202, 215, 230, 245, 251
Güney Amerika 180

Habsburg İmparatorluğu 250-252
Haçlı Seferi/Seferleri/Haçlılar 109, 110, 111, 167, 199
Hakim (Fatımi halifesi) 166
Han hanedanı 173
Haniler 154
Hasw Chan Ka'wil (Tikal kralı) 181
hayvan ruhları 20-22, 34, 186, 192
Hezekiel 74, 75, 79, 81, 93
Hristiyan/Hristiyanlar/Hristiyanlık 11, 13, 14, 30, 52, 53, 58, 76, 83, 95, 103-110, 115, 116-117, 119-152, 154-156, 159, 160, 162-164, 166, 167, 173, 177, 178, 179, 183, 188, 191-194, 196-198, 204, 208-210, 219, 222-227, 233, 236, 241, 242, 247, 250, 251, 259, 262

Hiksoslar 48, 67, 68
 Himmler, Heinrich 253, 254
 Hindistan 14, 52, 56-58, 60, 61, 106,
 152, 167, 175, 214, 232, 246
 Hinduizm/Hindu 57, 58, 62, 186, 188,
 241, 242, 246
 Hitler, Adolf 69, 253
 Hohle Fels mağarası 17, 21
 Hong Xiuquan 223-226, 235, 237, 252
 Horus 48, 146
 Hoşea 63-65, 67, 69-76, 80
 Hubbard, L. Ron 255-262
 Huitzilopochtli 184
 Huss, Jan/Huşçuluk 200, 201, 203,
 217
 Hutaosa 52
 Hülâgû (Moğol hükümdarı) 167
 Hür Masonlar 247, 250

 Irak 33, 163

 İblis 105, 198, 223 (ayrıca bkz.
 Şeytan)
 İbn Hanbel, Ahmed 163
 İbn Meymun 236
 İbni Sina 236
 İbrahim (Hz.) 154, 155
 İkinci Dünya Savaşı 255
 İkinci Petrus Mektubu 145
 İmamlar 165
 İncil/İnciller 88, 90-95, 104, 212, 126,
 131, 136, 137, 144, 146, 208, 222,
 239, 248, 262
 İngiltere 13, 84, 112, 114, 200, 206-
 209
 İnkalar 14, 185, 188
 İpek Yolu 174, 175
 İran/İranlılar 52, 53, 54, 55, 57, 108,
 152, 154, 163, 167, 178, 179, 254
 İreneyus (Piskopos) 144
 İrministler 250, 253
 İsa (Hz.) 11, 14, 59, 61, 86-97, 99,
 102, 105, 106, 108-115, 117, 121-
 126, 129-148, 151, 154, 155, 157,
 164, 165, 189, 191, 193, 195, 201,
 203, 204, 209, 210, 224, 226, 229,
 230, 239, 240, 248, 250, 252, 260

İsis 48, 145, 146
 İslâm/İslamiyet/İslâmî/İslâmcı 58, 76,
 108, 154, 155, 156, 158-168, 188,
 231-238
 İslâmî Cihad 234
 İsmail/İsmaililer 106, 165
 İsrail/İsrailoğulları 63-66, 69-73, 80,
 87, 88, 94, 101, 129, 131, 146, 238
 İtalya/İtalyan 103, 111, 197, 199, 242

 Japonya/Japon 232, 238, 255
 Joachimciler/Joachimcilik 111
 Junius, Johannes 211-213, 220
 Justinianos (İmparator) 152

 Kabe 157
 Kara Ölüm/veba 111, 220
 karma 58, 59
 Kartacalı Cyprian (Piskopos) 128, 148
 Katharlar/Katharcılık 196-200, 205,
 215
 Katolik Kilisesi 189, 202, 205, 210
 Katolikler/Katoliklik 113, 179, 206,
 210, 220, 251, 254
 Kayafa (Başkâhin) 94, 99
 Keops 44
 Khoiakh (dinî bayram) 48
 Khufu (Firavun) 44-47
 Kıyamet Haftaları 80, 84
 kıyametçi/kıyametçi hareketler-
 akımlar-metinler 11, 82, 84-86,
 89, 91, 104, 106, 108, 109, 111-
 117, 155, 167, 201, 206, 220, 229,
 244, 250
 Kızıldeniz 68, 248
 Kirchhoff, Günther 253
 Kitabı Mukaddes 11, 64, 80, 94, 105,
 113, 115, 116, 195, 196, 200, 201,
 204, 206, 208, 209, 225, 239, 241,
 262
 Kitabı Mukaddes Öğrencisi Hareketi
 (bkz. Yehova'nın Şahitleri)
 Komünist Manifesto 227, 228, 231,
 243, 244
 Konfüçyüs/Konfüyüscülük 171, 178,
 179, 203, 224, 228
 Konstans (İmparator) 106, 107

- Konstantin (İmparator) 119, 120, 151
Konstantinopol 120
Korintliler/Korintlilere Mektup 122,
123, 137, 140-142, 151, 228
Kramer, Heinrich 217, 218
Kubilay Han (Moğol hükümdarı) 178
Kudüs 71-74, 77, 79, 80, 86, 88, 92-
99, 101, 102, 105, 107, 109-111,
122, 123, 130-134, 139, 157, 158,
167, 239, 248, 251
Kumran 84-86, 122, 136, 137
Kuran 156, 158, 163, 166, 232, 233,
235
kurban/kurban etme 26-28, 30, 31, 37,
38, 67, 72, 92, 93, 98, 181-187
Kutub, Seyyid 231-238
Kutsal Ruh 107, 125, 126, 147, 192,
206
Kuzey Amerika 183, 206, 239, 240,
243

Lamaştı 214
Lanz von Liebenfels, Jörg 247-249,
251-254, 262
Laozi 173, 175
Lehi 239, 240, 262
Levililer 75
List, Guido 245-249, 251, 252, 254,
262
Liyahona 239, 240
Lollardlar 200
Luka 87, 88, 122
Luther, Martin/Lutherici 113, 201-206,
209, 210, 220, 228, 247

Mahayana Budizmi 56, 60-62, 121,
175-177
Maidhyoimanha (Zerdüş'tün kuzeni)
52
Mainz 110, 251
Mainzli Martin 193
Mançu/Mançular 67, 224, 225, 235
Mani/Manicilik 52, 53, 150, 151,
154, 155, 160, 162, 177, 178,
191, 197

Mao Zedong/Maoizm/Maoçu 179,
194, 225
Marcion 143
Marco Polo 178
Marduk 39
Markos 87, 89, 90, 93-96, 122, 131,
146
Marksizm 14, 227-231, 235, 237, 238
Marx, Karl 227-230, 234, 243, 244,
252
Matta 87, 95, 122, 146
Mayalar 14, 54, 112, 180-184, 186-188
Mecdeli Meryem 122, 139, 143
Medine 108, 155, 157-159, 161
Mehdi 165
Mekke 32, 108, 156-159, 162, 188
Meryem Ana 122, 146, 147, 195
Mesih 53, 76, 85, 88, 102, 105, 124,
125, 130, 132, 146, 166, 255
Mezmurlar 96
Mezopotamya/Mezopotamyalılar 11,
32-41, 45, 46, 50, 56, 71, 73-76,
150, 170, 173, 186, 188, 214, 248
Mısır/Mısırlı 34, 43-51, 54, 55, 58, 59,
65-69, 86, 92, 101, 106, 120, 123,
143, 145, 154, 160, 163, 165, 172,
179, 186-188, 192, 224, 231-232,
237, 244
Mısır'dan Çıkış 65, 68, 72, 74
Mika 63
Miller, William/Millercılar 114-116
Ming hanedanı 178
Mistisizm 192
Moğol İmparatorluğu/Moğollar 69,
167, 178
Monofizitler 151, 152, 160
monoteizm/tektanrılık 64, 74, 76, 69,
76, 125, 154, 155, 157
Montanus 107, 142, 143
Mormon Kitabı 230, 240, 241, 245
Mormonizm/Mormonlar 239-242, 262
Moroni 238, 240
Muggleton, Lodowicke 207
Muggletonianlar 207, 243
Muhammed (Hz.) 89, 108, 134, 146,
147, 154-159, 161-167, 203, 233,
235

Muhteşem Barışın Göksele Krallığı 224
Musa (Hz.) 66, 68, 69, 72-75, 78, 79,
81, 85, 130, 133, 140, 155
Mutasım (Halife) 167
Mutezile 163
Münster 113, 206, 230
Münzevi Piyer 110
Müseylime 108, 155
Müslüman Kardeşler 231-233
Müslüman/Müslümanlar/Müslümanlık
53, 106, 108, 110, 111, 156, 157,
160-164, 166, 167, 178, 188, 232-
238

Nasır, Cemal Abdül 231, 232
Nasıra 59, 86, 89, 157
Nasturiler 151, 152, 156, 160, 177,
178
Nazi 12, 246, 253, 254
Nebukadnezar 73
Nil Nehri 45, 48, 49, 56, 186
Ninova 40, 41
Nippur 32, 35, 36, 74
Novatian 148
Novus Dux 107
Nuh (Hz.) 76

Olmekler 182
Origen 128
Orléans 189-192, 215
Orta Amerika 55, 180, 182, 186, 187
Ortadoğu 14, 27-30, 39, 74, 108, 155,
168, 239, 263
Osiris 47-50, 55, 145-147
Ostara 248, 249, 253

Ölü Deniz Parşömenleri 84, 86, 90,
93, 124
Ömer (Hz.) 160
öteki dünya 18, 33, 34, 47, 48, 143,
181, 187
Özgür Ruh Üyeleri 209

Papalık/Papa 109, 144, 194, 200, 216,
217, 251
Pavlus (Aziz)/Pavlusçuluk 122, 123,

125, 129-151, 197, 202, 210, 227
Perpetua (şehit) 127, 128, 148
Pers İmparatorluğu/Persler 41, 52, 74,
75, 79, 154, 160, 187, 233
Pesah 92, 93, 95, 97
Petrus (Aziz) 121, 144, 203
peygamber/peygamberlik 52, 59, 63,
69, 75, 80, 81, 83, 89, 90, 92, 93,
142, 146, 153-156, 158, 164, 165,
202, 204, 228, 239, 240, 242, 246,
247, 255, 257, 260, 261
Pilatus, Pontius 94, 95, 99
piramitler 45, 46, 188
Pisidya 129, 132
piskoposlar 107, 128, 137, 141-144,
150, 152, 190, 197, 215, 228
Platon 192
Porphyry (Romalı eleştirmen) 83
Protestan Reformu 58, 113, 205-207,
210, 220
Protestanlar/Protestanlık 113-
115, 179, 205, 206, 210, 220,
223, 237
Pseudo-Methodius 106, 109

Quakerlar 208

Ra 45, 47
rahip-krallar 35, 245
Ramazan 158, 162
Ranterler 209
reenkarnasyon 57-59, 175, 176, 198
Reeve, John 207
Reform 58, 113, 114, 194, 205-207,
209, 210, 220
Roma 32, 35, 83, 105, 119, 120, 134,
136, 144, 194, 200, 203, 246
Roma Kilisesi 108, 200, 202, 205, 246,
250, 251
Roma İmparatorluğu/Romalılar 41, 52,
84-86, 88, 93-103, 105-108, 119,
120, 126, 128, 131, 134, 135, 140,
141, 145, 146, 148-151, 157, 186,
187, 204, 220
Romalılara mektup 202, 228
Romalı Clement (Piskopos) 141
Rönesans 104, 213, 216, 247

Ruhun Gizi 192, 193, 195, 201
 Russell, Charles Taze 115, 116
 Rusya 67, 227, 234, 238
 Rutherford, Joseph Franklin 115

 Sadukiler 140
 Saint-Père de Chartres (Paul) 191
 Salamis Savaşı 187
 Salem cadı mahkemeleri 222
 Salt Lake City, Utah 241
 Sasani İmparatorluğu 160
 Schmid, Konrad 112
 Scientology 255, 257-262
 Seekerlar 208
 Selevkoslar 79, 80, 83
 Shang Krallığı 169, 171
 Sidarta Gautama (bkz. Buda)
 Sihler 188
 Sina Çölü 66, 68
 Smith, Joseph 238, 240-242, 262
 Smyth, John 207
 Sofra Sohbeti 202
 Sofu Robert (Kral) 190
 Son Yemek 88, 94, 144
 Stephen/Stephanos (Aziz)
 (Hristiyanlığın ilk şehidi) 190, 215
 Stonehenge 28, 253
 Suetonius
 Suriye 106, 160, 163
 Suriye-Filistini 102
 sünnet 79, 98, 99, 130, 133, 134, 162
 Sünni İslam 165-167
 svastika 246, 249

 Şabat 79, 107, 129, 225
 Şam 131
 Şam Dokümanı 85
 Şamanizm/Şamanist/şamanlar 20-22,
 35, 170, 171, 179, 186, 192, 213
 şehitlik/shhitler 103, 126-128, 137,
 142, 143, 148, 234, 237
 şeriat 234, 235
 Şeytan 38, 39, 54, 76, 105, 140, 182,
 193, 196, 198, 212, 214-218, 221,
 248 (ayrıca bkz. İblis)
 Şii İslam 165, 166

Taborlular 113, 201, 209
 Tacitus 98, 246
 Tafurlar 111, 167
 Taiping İsyanı 225
 Tanchelm 195, 243, 247
 Tang hanedanı 174, 177, 178
 Tanrı'ya Tapanlar Topluluğu 224
 Taoculuk/Taocular 172-179, 225
 Tapınak Şövalyeleri 216, 247
 Tashi Lhunpo 242, 245
 tekfir 233
 Tenochtitlán 184
 Teotihuacán 180, 188
 Teozofi 244, 246, 250
 Tesla 164
 Tetzl, Johann 149, 204
 Theravada Budizmi 60
 Theudas 85, 86
 Tibet 242, 245, 254, 262
 Tiburtina 106, 109
 Tikal 181, 188
 Titus (Roma'nın komutanı) 96-98, 100,
 101
 trans 20-23, 25, 125, 155, 191, 192,
 206, 207
 Türkiye/Türkler 25, 29, 31, 107, 109,
 129, 131, 187, 251
 Türlerin Kökeni 222

 Ubeydullah 165, 166
 Uruk 33

 Vafizci Yahya 86, 90
 Vahiy Kitabı 104, 105, 107, 109, 110,
 207, 229
 Vaishali 56, 57
 Valerianus (İmparator) 150
 Vikingler 54, 55, 67, 187
 Viştaspa (Kral) 52
 Vizigotlar 120
 Voltaire 222
 von Werth, Max Ferdinand Sebaldt
 246

 Waldensianlar 196, 200, 201, 215
 Waldo, Peter 196, 200, 209
 Weber, Max 81, 89, 91, 109, 117

Weisthor, Karl Maria (bkz. Wiligut, Karl Maria)

Wiligut, Karl Maria 249-251, 253, 262

Winstanley, Gerard 84, 114

Wotan/Wotanist 246, 250

Wu-Tsung 178

Wycliffe, John 200, 209

Xoc Hanımefendi 180, 183

Yehuda/Yehuda Krallığı/Yehudalılar 69, 71-74, 157, 224, 239

Yahudiler/Yahudilik/Musevilik 13, 14, 53, 63-67, 69-88, 91-103, 105-108, 110, 111, 122, 123, 125, 126, 129, 130-135, 139, 140, 144, 147, 149, 154, 155, 157-162, 166, 167, 183, 202, 214, 224, 230, 232, 236, 237, 250, 251, 254

Yahudi Krallığı 63, 70, 88

Yahve 63-68, 70-76, 78, 79, 81, 86, 92, 93, 96-98, 101, 102, 130, 134

Yakup (İsa'nın kardeşi) 132, 143

Yasa'nın Tekrarı 72

Yaşam Kitabı 105

Yehova'nın Şahitleri 115, 116

Yeni Ahit 87, 91, 145, 224

Yeni Tapınak Şövalyeleri 249, 252, 254

Yesrib (bkz. Medine)

Yom Kippur 157, 158

Yosef (Tarihçi) 67, 96, 97, 99-101

Yoşiya (Yehuda Kralı) 71, 72

Yunan/Yunanlar/Yunanistan 41, 52, 77, 78, 132, 150, 163, 171, 187, 192, 214, 230, 236

Yusuf (İsa'nın babası) 146

Yüksek Armanist Birliği (HAO) 247, 249, 254

Yüz Bölümlü Kitap 251

Zang Wenzhong 171

Zekeriya (Hz.) 88, 92

zeq sistemi 185, 188

Zerdüş/Zerdüşlük/Zerdüşler 51-55, 57-59, 74-76, 80, 89, 134, 143, 146, 154, 155, 157, 159, 162, 177, 197, 229, 260

Zeyd/Zeydiler 165

zina 72, 128, 134, 137, 148, 257

Zwingli, Ulrich 210

Matthew Kneale, “dinsel inanç” düşüncesini insanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren ele alarak, inançlara dair genel bir resim sunmaya çalışıyor: Büyük dinlerin beşiği Ortadoğu’dan Güney Amerika’ya, Çin’den Hindistan’a dinlerin doğuşlarındaki arkaplanlara, toplumsal ve kültürel yapıları odaklanıyor. Sıradan insanların neye inandıklarına eğilip, dinsel inançlardaki sürekliliklere, değişimlere göz atıyor. Çeşitli siyasi düşüncelerin dinsel tasavvurlarla ilişkilerine de değiniyor.

Kneale edebiyattan mimariye, savaşlardan ittifaklara insanlık tarihini şekillendiren inançlara küçümseyerek değil, anlamaya çalışarak yaklaşıyor. Zira “insanoğlunun en büyük hayal ürünü projesi” olduğunu iddia ettiği inançların etrafıca ele alınmasıyla, insanlık tarihinin daha iyi anlaşılabilceğini öne sürüyor.

Bir Ateistin İnanç Tarihçesi insanlığın bilinmezle, “güvence arayışı”yla on binlerce yıldır kurduğu ilişkinin özlü bir anlatımı...

“Dinler buz çekirdeği gibidir. Her birinde katman katman geçmiş inançları bulmak mümkündür. 33.000 yıl önceki inançlar bile dünyamızda hâlâ varlığını sürdürmektedir. Bu kitap bu buz çekirdeklerinin bazılarını incelemeyi, çok sayıdaki katmanın nasıl oluştuğunu keşfetmeyi ve bazen en umulmadık yollarla dünyamızı nasıl etkilemeye devam ettiklerini görmeyi amaçlamaktadır.”

MATTHEW KNEALE

ISBN-13: 978-975-05-1845-4

9 789750 518454